

અનુવાદકનું નિવેદન

પ્રિ. જોકસના આ પુસ્તકનાં કેટલાંક પ્રકરણો ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ માસિકના તંત્રીની પ્રેરણાથી તે માસિકમાં રૂબરૂપે પ્રથમ આખ્યાં હતાં. હવે તે બધાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્ત છે તેનો લાભ લઈ, તેનાં ગ્રાહીનાં પ્રકરણો પણ આમાં ઉતારી લીધાં છે, અને માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સર્ગને જોઈ જઈ કરી સુધારી લીધાં છે.

આ પુસ્તક ૧૯૩૧ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તે બેઝિક વર્ષ પર પહેલું જોયું તેથી શ્રી. મગનભાઈ પાસે જ. ત્યારથી તે પુસ્તકે મારી નજરને હરી હતી. અણુકક્ષેત્રી રીતે, એમાંથી ગુજરાતીમાં પુસ્તકાકારે એ પરિણામે છે તે જોઈ ને સહેજે અનુનંદ થાય છે.

“ હિંપરોક્ત માસિકમાં લેખોની શરૂઆત કરી ત્યારે પ્રાસ્તાવિક (નવેમ્બર, ૧૯૩૬, એક જુઓ) ને થોડુંક દિર્ઘેત્વ તેમાંથી જ કેટલાંક ભાગ અહીં ઉતારું તો વાચક વાંચી નહિ લે એમ માનું છું :

“ આજે ગાંધીજીની કેળવણીની કલ્પનાને એક ચાકસ નામ મળે છે—‘વર્મા કેળવણી’. એકે તે નામ ‘ડોસ્ટન પ્લેન’ની થેટ એક બૌદ્ધાધિક નિદેશ જ છે. તેના નજરથી તે કેળવણીના સ્વરૂપને જ્યાં નથી આવતો પરંતુ કેળવણીની વસ્તુ એવી વ્યાપક છે કે, તેનો સમાવેશ વાચક થોડો એ હદાય અસકથ નહિ જ તોય અપરૂં તો છે જ...એને માટે કાંઈકે અસકથ શબ્દ ને થોડો

અનુક્રમણિકા

અનુવાદકનું નિવેદન	૩
૧. પ્રારંભિક	૧
૨. સંસ્કૃતિનો પાયાનો ઘઘોમ — કેળવણી	૯
૩. મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી - ૧	૨૭
૪. મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી - ૨	૩૧
૫. ગરીબ અને મનનું સહસિક્ષણ	૪૧
૬. રવ-રાત્ર્યની સરખાત	૪૯
૭. કેળવણી અને કામવિજ્ઞાન	૫૪
૮. કેળવણીમાં લોકશાહી	૭૧
૯. છવનનિર્વાહ અને છવનવિકાસ	૭૭
૧૦. કુરસદનો ઉપયોગ કરવાની કેળવણી	૮૭
૧૧. કુરસદનું શાસન અને કળા	૯૬
૧૨. કેળવણી-ખાતું : રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય	૧૧૨
૧૩. પ્રૌઢસિક્ષણ	...

પ્રસ્તાવના

આચાર્ય જેક્સની ખ્યાતિ મેં સાંભળી હતી, પણ એમનું કોઈ લખાણ વાંચ્યું નહોતું. “શિક્ષણ અને સાહિત્ય”ના એક અંકમાં “કુરસદનું શાસ્ત્ર અને કળા” નામના, આ પુસ્તકના એક પ્રકરણનો અનુવાદ મારા વાંચવામાં આવ્યો અને તે મને વિચારપ્રેરક લાગ્યો અને ગમ્યો. આપી એ લેખકની વધારે પ્રસાદી આપવાની મેં તંત્રીને વિનંતિ કરી. જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે, આચાર્ય જેક્સનાં બે પુસ્તકોનો અનુવાદ શ્રી. ગોપાળદાસ તૈયાર કરી જ રહ્યા હતા. તે પૈકી એક પુસ્તક “સર્વોદયની જીવનકળા” અને બીજું આ. આ વિનંતિને પરિણામે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની ફરજ પણ મારી ઉપર જ નાંખવામાં આવી.

આ પુસ્તકનો વિષય ‘કેળવણી’નો છે, છતાં તે શિક્ષકો માટે જ યોજાયેલું કોઈ પાઠ્ય-પુસ્તક છે એમ સમજવાનું નથી. જેટલું તે અધ્યાપકો માટે છે, તેટલું જ, બધ્કે વધારે, સામાન્ય માણસો માટે છે. કારણ કે, એમના મત પ્રમાણે, “કેળવણી એટલે ધંધાદારી વૈતરાઓ દ્વારા ચલાવાતી, તથા જેનો નીરસ ગણગણાટ શાળા-કોલેજોની દીવાલોની અંદર ચાલ્યા કરે છે, તે પ્રવૃત્તિ” નથી, પણ “આખા સમાજે આદરવાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે.” “દરેક નાગરિકને તેમાં ખાસ લેવાદેવા હશે, અને તે (કેળવણી) પણ થોડા સમય પૂરતી નહીં, પણ આખા જીવન સુધી વ્યાપેલી. તેનું ક્ષેત્ર વિશ્વવ્યાપી હશે; આદ્યથી અંત સુધી તે માણસનું સર્વોચ્ચ ધક્કુર કરવા મથતી હશે; તથા તેનું ધ્યેય જ્ઞાનસર્વસ્વને માનવ કુશળતામાં પરિણમાવવાનું

તથા તેને સામાજિક પ્રવૃત્તિના દરેક વિભાગમાં ઉત્તમતાની ઉપાસનામાં યોગવાનું હશે." (પૃ. ૧૩-૧૪). વધી યોગનાની પરિભાષામાં કહીએ તો, દરેક ઉદ્યોગનો ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય : કેળવણીના વાહન તરીકે, નિર્વાહના સાધન તરીકે, અને કળા તરીકે, એટલે આત્મવિકાસ અને આત્મતૃપ્તિના સાધન તરીકે. દા. ત. કાંતણ કે ખેતી તે સૌ બાળકોની પાયાની કેળવણીના વાહન તરીકે યોગ્ય શકાય; નિર્વાહના સાધન તરીકે બંને તે કોઈ ખીન્ને ઉદ્યોગ કરવાનો હોય કે કરતો હોય; અને આત્મવિકાસ તથા આત્મતૃપ્તિ માટે એ કોઈ ત્રીજી જ પ્રવૃત્તિ કરે : જેમ કે, ચિત્રકારની. તે જ પ્રમાણે નિર્વાહના સાધન તરીકે માણસ કડિયા કે દાકતરનો ધંધો કરી શકે, પણ તે પાયાની કેળવણીના વાહન તરીકે યોગ્ય શકાય કે નયે યોગ્ય શકાય, અને આત્મવિકાસ અને આત્મતૃપ્તિને અર્પે કે નયે અર્પે. આચાર્ય જેકસ કેળવણીનો જે રીતે વિચાર કરે છે તે માણસમાત્રને જન્મથી મરતાં સુધી કરવાની તે પ્રવૃત્તિ છે, જે તેને આત્મવિકાસ અને આત્મતૃપ્તિ માટે કયાં કરવાની છે, જે તેની પાયાની કેળવણીના અને નિર્વાહના ઉદ્યોગમાંયે વ્યાપે છે, અને તે ઉદ્યોગોની બહાર પણ વ્યાપે છે. " આ જાતની વ્યાપક કલ્પનામાં કેળવણી એ તો . . . (દરેક માણસનો) ધંધો બની જાય છે. . . કેળવણી એ પ્રમાણે શાળા-કોલેજની વસ્તુ મટીને સામાજિક વસ્તુ બની જાય, ત્યારે જ તેને યુદ્ધના અવેજ તરીકે રજૂ કરી શકાય; ત્યારે જ તે એવી વસ્તુ બને કે જેને માટે મરવું ઉચિત ગણાય અને તેથી તેને માટે જીવવું પણ યોગ્ય મનાય." (પૃ. ૧૪)

આવી ' કેળવણી ' તે કઈ? આપણે બધા જ ' કેળવણી, કેળવણી 'નો પોકાર તો કરીએ છીએ અને આપણા દેશની

‘કેળવણીમાં પછાત’ પછાતની સ્થિતિનો બળાપો કરીએ છીએ. ‘ફરનિગાત કેળવણી’, ‘આયમિક કેળવણી’, ‘પ્રૌઢ શિક્ષણ’, ‘ઉચ્ચ શિક્ષણ’, ‘પાયાની કેળવણી’, ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ’, ‘સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ’, ‘ધાર્મિક શિક્ષણ’, ‘ઔદ્યોગિક શિક્ષણ’, ‘વેપારી કેળવણી’, ‘વહેવાર કેળવણી’, વગેરે વગેરે અનેક નામો અને ભેદો દ્વારા આપણે કેળવણીના ઝપાટાખંધ પ્રચાર માટે ઝંખના અને પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. છતાં, કેળવણીનો ચોક્કસ અર્થ શો, અને તે કેમ અપાય તે વિશે આપણા મતો હળુ અરપટપણે અંધારામાં ગાથાં ખાય છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ સ્થિતિ આપણા જ દેશની નથી, પણ સુધારાની ટોચે પહોંચેલી લેખાતી અને સોએ સો ટકા નિરક્ષરતા નિવારણ કરેલી પ્રજાઓની પણ છે.

માણસ ધ્યેયો અને આશાઓથી બરેલો જન્મે છે, અને તેને એક પછી એક સિદ્ધ કરવા ઉપાયો અને સાધનો પોતે છે. તે સાધનોમાં ‘કેળવણી’ પણ એક આવશ્યક ઉપાય છે એમ માની તે કેળવણીની પાછળ મંડે છે. એ કેળવણી તેની આશાઓને વધારતી અને પોષતી જણાય છે, અને શરૂઆતમાં સફળ કરતી અથવા કરવાનો માર્ગ બતાવતી જણાય છે પણ પછી એ અનુભવ આવવા માંડે છે કે, આશાઓ તો વધી છે, ધ્યેયો પણ કાંઈક વધારે સમજવામાં કે ખીલ્યાં છે, પણ તેને સિદ્ધ કરવાનો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. પોતાનાં અને બીજાઓનાં ધ્યેયો અને આશાઓ વચ્ચે ગેળ ખાતો નથી. એકનાં ધ્યેયો અને આશાઓને બીજા તોડે છે, અને બીજાઓનાં પોતે ભંગ કરે છે. અથવા, એકનું ધ્યેય બીજાઓની પીડ પર સવાર થઈને જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. અને દરેકને આયુષ્યને અંતે કાં તો કોઈક ને, કોઈક વિષયમાં “મનકી મનમાં

હી રહી” એમ લાગે છે, અથવા પ્રયોજન વિના આયુષ્ય ખેંચાયા કરતું જણાય છે; આયુષ્યનો ઉપયોગ જણાતો નથી. પરિણામે જગત એક નંદનવન નહિ, પણ હિંસ પશુઓથી વસાયેલું, વારંવાર દાવાનળથી સળગી ઊઠતું, અથવા મારવાડના રણ જેવું લાગે છે. લાખોમાંથી એકાદ મનુષ્યને જ જન્મ્યારાને અંતે તે સફળ થયેલો લાગે છે, અને કરોડોમાંથી એકાદ જ સમગ્ર જીવનને સફળપણે ઉત્તરોત્તર ચડતી સીડી જેવું અનુભવે છે.

ત્યારે આમ થાય છે ત્યારે ફરીથી તે વિચારમાં પડે છે, અને ક્યાં જૂલ થઈ તે શોધવા મથે છે. અને હંમેશાં છેવટે એ નિર્ણય પર આવે છે કે, એ જૂલ ‘હાલની ડેળવણી’માં જ છે; એટલે કે, ડેળવણીના અભાવમાં છે અથવા ખોટી ડેળવણીમાં છે. પછી તે ડેળવણીની યોજના ફેરવવા મથે છે. આમ દુનિયામાં ડેળવણીની અનેક યોજનાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. પણ હજી જીવનને સફળ કરનારી ડેળવણી કઈ તે શોધી શકાયું નથી.

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે શંકા જડે છે કે, ધાંચીના બળદની માફક માણસ બણી બણીનેયે ન્યાંનો ત્યાં જ રહે છે એ શું? જીવનનાં અનેક વર્ગો જાત જાતની વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં અને ખેડવામાં ગાળ્યા છતાં સરવાળામાં કેમ કંઈ જડતું નથી? મીંડાં તો ઘણાં નજરે પડે છે, પણ આંકડો કેમ દેખાતો નથી?

જ્ઞાનાઓથી આ પ્રશ્ન વિચારાતો આવ્યો છે. એ વિચારમાંથી જ વિવિધ દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનો નીપજ્યાં છે. તેમાંથી જ અનેક પ્રકારની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક વ્યવસ્થાઓ પેદા થઈ છે અને થાય છે. તેમાંથી જ વારંવાર ક્રાંતિકારી જિયક્ષપાતો અને બપોરે રજીસરમાં ઉદ્ભવ્યાં છે. દરેકે કંઈક કંઈક નવો પ્રકાર નાંખ્યો છે. એ પૈકી

કેટલીક વસ્તુઓનો લાભ પણ મનુષ્યજાતિને મળ્યો છે. પણ ઘણી વાર એ દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનોમાંનું કેટલુંક ખરાબર દૃઢ થયેલું ન હોવાથી પાછું જુલાર્ધ ગયું છે, અથવા કેટલુંક દૃઢ થયા પછી અધૂરું માલૂમ પડ્યું છે, પણ દૃઢ થવાને લીધે જ સહેજે જૂલી શકાયું નથી. એટલે કે, કાં તો 'કેળવણી' કાચી રહેલી માલૂમ પડી છે અથવા ખોટી અપાયેલી માલૂમ પડી છે. આમ, આ શોધ હજી પૂરી નથી થઈ અને, ઘણુંખરું, માનવવંશ ચાલશે ત્યાં સુધી પૂરી નહિ થાય.

૨

જીવન શું, તેનું પ્રયોજન અથવા યોગ્ય ધ્યેય શું, અને તેને સિદ્ધ કરવાનો સાધનમાર્ગ શો, તેની દરેક નવી અને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાને 'દર્શન' કહેવામાં આવે છે. આત્મા અથવા જગતને-નામે-જીવન એ સૌનો શોધનો સમાન વિષય હોવાથી, એ સર્વે દર્શનો જીવનનાં — અથવા, ઘણુંખરું, માત્ર માનવ જીવનનાં — દર્શનો છે. પણ દરેકનો દષ્ટિકોણ અથવા તો સાધનમાર્ગ જુદો હોવાથી, તે વિશેષતા પ્રમાણે દરેકને જુદું જુદું નામ મળે છે. આ રીતે ન્યાયાદિ વૈદિક દર્શનો, જૈન બૌદ્ધ વગેરે અવૈદિક દર્શનો, તથા વિવિધ અતિ પૂર્વ તથા પશ્ચિમનાં પ્રાચીન તથા અર્વાચીન દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે. કાકા-સાહેબે કેળવણીને પણ એક સ્વતંત્ર દર્શન માન્યું છે, અને આ પુસ્તક જોતાં આચાર્ય જેકસ પણ 'કેળવણી દર્શન'ના એક વિવેચક કહી શકાય.

જીવન — અથવા આત્માનું સ્વરૂપ — 'અખંડ જ્ઞાન' છે, અથવા 'અખંડ યોગ' છે, અથવા 'સતત ચાલતી કેળવણી' છે, વગેરે પ્રયોગો એક અર્થમાં ફીક જ છે. એવાં બીજાં પણ ઘણાં પ્રતિપાદનો કરી શકાય. જેમ કે, કોઈકે કહ્યું છે તેમ,

તે ‘અનુભવની મહાન શાળા’ છે, અથવા ‘સતત સંગ્રામ’ છે, ‘સતત વિકાસ’ છે, ‘અજ્ઞાન, અસત્ય, અશુભ, મૃત્યુ, શોક, વગેરેમાંથી જ્ઞાન, સત્ય, શુભ, અમરતા, આનંદ વગેરે પ્રત્યે જનારો મહાન પ્રવાહ’ છે; અથવા ગાંધીજી કહે છે તેમ ‘સત્યની અવિશ્રાંત શોધ’ છે, વગેરે વગેરે. આ બધાં પ્રતિપાદનો સાચાં છતાં અધૂરાં છે. જેમ મકાનના જુદા જુદા ખૂણાઓ પરથી લીધેલાં ચિત્રો, દરેક સાચું હોવા છતાં, એક એક ખાસ ખૂણા પરથી જ દેખાતું ચિત્ર હોય છે, પણ એકેય મકાનનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ખડું કરી શકતું નથી, તેમ આ પ્રતિપાદનોનુંયે છે. અને આથી જ તેટલા જ એક ચિત્રને મુખ્ય ગણી તેને આધારે વર્ણવેલો સાધનમાર્ગ પૂરો બની શકતો નથી. તેનું દોષનિવારણ બીજા ખૂણાઓ પરથી લીધેલાં ચિત્રો દ્વારા જ કરી શકાય. આમ દરેક દર્શન બીજાં દર્શનોની કાંઈક કાંઈક ખામીઓ પૂરનારું અને કાંઈક જીવનને સમજાવનારું છે. અને છતાં બધાં દર્શનો મળીનેય જીવનનું પૂરું દર્શન કરાવી શકતાં નથી. કારણ કે જીવન તે જીવન જ છે; અને ચિત્રો — દર્શનો તે ચિત્રો અને દર્શનો જ છે. એની વિશાળતા તેમ જ સૂક્ષ્મતા બન્ને કલ્પનાતીત છે. એક અમેરિકન લેખક, એમરેમ શાઇનફેલ્ડ (Amram Scheinfeld) કહે છે તેમ, “ આકાશ તરફ જોઈને વિશ્વની અનંત મહત્તાનો ખ્યાલ કરવા તમે કદાચ ટેવાઈ ગયા હશો. સૂર્ય પૃથ્વીથી કરોડો માઈલ દૂર છે; તેજનાં ટપકાં જેવા દેખાતા તારાઓ પૃથ્વી કરતાં અગત્યે ગણા મોટા હોવા સંભવ છે; અમુક તારાનું જે કિરણ તમે આજે જુઓ છો તે ૭ હજાર વર્ષ પર સળગી ગયેલા પદાર્થમાંથી નીકળ્યું હશે; અને આપણાં મોટામાં મોટાં દરખીન બનાવી શકે તેનાથીયે પાર આકાશ રહેલું છે, અને

તેમાં કદાચ અખળો તારાઓ (એટલે સૂર્યગંડો) બગે છે : આ બધું માનવાની તમારી તૈયારી થયેલી છે. આ તમારી બહાર રહેલી સૃષ્ટિની અનંત મહત્તા છે. હવે તમારી ંદર રહેલી સૃષ્ટિ પ્રત્યે વળો. ત્યાં અનંત સૂક્ષ્મતાનો વાસ છે.” (You and Heredity) એના કદનો વિચાર કરવા માટે એક ચણાની ઢાળ જોટલી જખાનો વિચાર કરો. તેમાં બે અખળ (એટલે આખી દુનિયામાં જોટલી મનુષ્યસંખ્યા છે) તેટલાં માનવ જેવાં પ્રાણીઓ નિર્માણ કરી શકેનારાં ‘સર્જક ખીળે’ રહી શકે છે. એક એક સર્જક એકેક સૂર્યની જેમ અનેક ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનો મંડળાધીશ છે. દા. ત. માનવ-સર્જકમાં અડતાળીસ ‘ઉપસર્જકો’ હોય છે. અને તે દરેક ઉપસર્જકમાં સોંકડો સુધી સૂક્ષ્મ ‘જનકો’ની લંગર રહે છે. આટલે સુધી જ સારામાં સારા સૂક્ષ્મદર્શક દૂગ્ધીનની દેખાડવાની શક્તિ છે. પણ તેવો દરેક સૂક્ષ્મ ‘જનક’ પણ વધારે સૂક્ષ્મ જીવોની માળા હોવાનો સંભવ છે. આવા એક સૂક્ષ્મ જનકની શક્તિનો વિચાર કરીએ તો બે જનકો વચ્ચે રહેલો કોઈ સૂક્ષ્મ બેદ બે માણસોમાં પ્રહલાદ અને હિરણ્યકશ્યપ જેવા દૈવ-આસુર સ્વભાવબેદ નિર્માણ કરી શકે. વિશાળતાની જેમ જીવનની સૂક્ષ્મતા પણ આવી કલ્પનાતીત છે. પરિમિત માનવ તેનું સમગ્ર દર્શન ન કરી શકે તેમાં શી નવાઈ?

હિંદુસ્તાનના કોઈ જૂના ગામડામાં બોઈએ તો તેમાં ઘણી વાર બહુ અવ્યવસ્થિત વસવાટ થયેલો માણસ પડે છે. ઘરો ગમે તેમ બાંધેલાં છે; ગલીઓ વાંકીચૂકી છે; હવા, અજવાળું, આવવાજવાની સગવડ, સીધાણ, ઢાળ કશાનો કોઈએ વિચાર કરેલો જણાતો નથી. જેના મનમાં જેમ આવ્યું તેમ, ખીજાઓની સગવડ-અગવડની દરકાર કયાં વિના, બાંધી દીધું છે.

ગામેની આવી દશા જોઈ આપણા મુધરેલા ઇજનેરો હવે આમરચનાના નકશાઓ કરી રહ્યા છે. પણ તેઓએ એકેક ગામને જ એકેક સ્વયંપૂર્ણ સ્વતંત્ર વસતિ સમજીને જ તે નકશા કરે છે. એવાં ૫-૬ નજીકનાં ગામે ભેગાં થઈને એક શહેર બની જાય તો, સંભવ છે કે, દરેક ગામ વ્યવસ્થિત બંધાયેલું હોવા છતાં, આખું શહેર ઢંગ ધડા વિનાનું બનેલું નીવડે. કારણ કે, આમરચના વખતે બીજાં ગામે સાથેના જોડાણનો અને શહેરરચનાનો વિચાર જ નહોતો.

આવી જ વાત ‘કેળવણી’ દ્વારા માનવજીવનની રચનાની થયેલી છે. કરોડો પ્રકારની સૂક્ષ્મ અને લાખો પ્રકારની રચૂળ જીવ્યોનિઓ મળીને સંસારમાં જીવન પ્રકટ થયેલું દેખાય છે. તે સર્વેની આપણે પૂરી કલ્પનાયે નથી કરી શકતા તો ઝોળખાણ તો ક્યાંથી જ હોય? જેટલાંને જાણીએ છીએ તે સૌનોયે પરસ્પર સંબંધ આપણે સમજતા નથી. ક્યાંક સમજીએ છીએ તો તે અધૂરો અથવા વિરોધાત્મક સંબંધ; મેળનો સંબંધ જાણતા નથી. આવી અનેક યોનિઓ-માની એક માનવયોનિ; તેનાયે સમગ્ર જીવનનો આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી. બહુ બહુ તો આપણને તેની છૂટક વ્યક્તિઓના કે નાનાં નાનાં જૂથોનાં જીવનના કેટલાક અંશોનું જ્ઞાન છે. જીવનરચનાના નકશા દોરવા માટે આપણા કુશળમાં કુશળ ઇજનેર પાસેયે આટલી જ જ્ઞાનસામગ્રી છે.

એવા પરિમિત નવા દર્શનકારો પણ અનેક વર્ષે એકાદ ખૂણામાં જ પાકે છે, અને તેમની અસર પરિમિત ક્ષેત્રમાં કે કાળ મુધી જ પડેલે છે. આથી, વ્યવસ્થિત જીવનરચનાના છૂટાજવાબા પ્રયત્નો છતાં, એકંદરે માનવજીવન હજી વ્યવસ્થા વિનાનાં હિંદનાં ગામડાં જેવું જ બેડોળ, ગંદું અને અગવડો

મરેહુ ॥ કવિઓએ મુદ્દા અને આહ્વાદક ગામડાઓની કંપના કરી છે ખરી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવમા તે ગામની અન્દર નથી મળતી. ત્યાં તો ધૂળ, ઉકરડા, દુર્ગંધ, અને ઘીચોઘીચ વાદા-ચૂકા ઝૂપડાઓના ઢગલા જ દેખાય છે સુંદરતા અને પ્રસન્નતા ગામ બહાર છે એ જ પ્રમાણે આપણે પણ જીવનની સુંદરતા અને પ્રસન્નતા જીવનની બહાર, કંપનાના ક્ષેત્રમા, પરલોકમા, કરીને રહ્યા છીએ જીવનની અન્દર, આ લોકમા, તો કુખ અને શોકનો દરિયો જ મનાયો, વર્ણવાયો અને અનુભવાયો છે

ઘણાખગ દર્શનોએ જીવન કુખરૂપ જ છે એવો નિશ્ચિત મત બાધ્યો છે. માટે સુખની તૃષ્ણા એ ખોટા શ્રદ્ધા જ છે, વધારેમા વધારે કુખનો નાશ જ સાધી શકાય, અને તે છૂટી-છનાઈ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે, અને તે પ્રત્યક્ષપણે રચૂળ કુખોને ઠાઠીને નાંકે, પણ તેમની અવગણના કરનાની ચિત્તને કેળવણી આપીને જ તેમના મત પ્રમાણે, નિત્યસુખનો વરણત અભાવ હોનાયી એ ધ્યેય જ ચર્ચ શકતું નથી બીજા કેટલાક દર્શનો નિત્યસુખનો અભાવ માનતા નથી, અને તેની પ્રાપ્તિને જીવનનું ધ્યેય માને છે ખરા, પણ તેઓ પણ તેનું દર્શન આ ભૌતિક લોકમા નહિ, પણ પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનમા અને પરલોકમા કરે છે એમના મત પ્રમાણેએ આ ભૌતિક લોક તો કુખરૂપ જ છે.

મોટા મોટા અવતારો, બુદ્ધો, તીર્થંકરો, પેગંબરા અને અનેક યાત્રી સદ્ગુરુઓએ જે વાત ઠોકરી ઠોકરીને કહી છે તેમા શ્રદ્ધા ન રાખવાનું કે શકા લેવાનું સામાન્ય માણસનું શુ ગણુ ? અને સસારમા કુખનો અનુભવ છે જ એ વાત તો મૂઠ જીવ પણ જાણે છે, એટલે શકા લેવાનું પ્રયોજન પણ શુ ?

છતાં, એ વાતમા શ્રદ્ધા રાખતા, બોલતા અને અનુભવતાં
છતા, જીવમાત્રના મનમા સુખ મેળવવાની અને દુનિયામા સુખ
ઉપજાવવાની આશાએ અડગ સ્થાન કરી રાખેલું છે કેટલીક
વાર એવા માણસો મળે છે ખરા કે જે જાણે દુ ખો અનુભવવા
માટે જ સર્ગ્યેલા જાણાય. પણ કોઈ એવો માણસ નહિ
મળે કે જે પોતાને કાયમ દુ ખ અનુભવને જ લાયક માનતો
હોય દરેકને લાગે છે કે પોતે છે તો સુખને પાત્ર, માત્ર કેટલીક
કમનસીબ ધનાઓને લીધે જાણ્યે અજાણ્યે દુ ખનું પાત્ર
મળ્યો છે, પણ આશા રાખે છે કે, દુ ખનો દહાડો જઈ પાછું
સુખ આવશે, અને જ્યારે પણ કોઈકે તેનો ઉપાય જોવામા
આવે ત્યારે તેને અજાણવા તો તૈયાર થઈ જાય છે

આત્માના અવસ્થાની વ્યાખ્યા કરવામા જુદા જુદા ધર્મો
અને દર્શનોમા ગમે તેટલો ફરક હોય, છતાં આત્મા અનાત્મા-
વિવેક અથવા જીવ-શરીર ભેદ સર્વેમા કરવામા આવે છે, અને
તેના પર બાર મૂંઝામા આવે છે અમુક શક્તિઓ,
જ્ઞાનનાઓ, મગ્ગરો, નિષ્ઠો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના અને
અમુક ભૌતિક ક્ષેત્રના, અમુક વસ્તુઓ પરલોકની અને
અમુક આ લોકની — એવો ભેદ કવવાની અને તેને અનુસરી
જીવનના આદર્શો અને કર્મોનો વિચાર કરવાની અને તેના
અભિમાન પોષવાની રૂઢિ સર્વત્ર છે, અને જાણે સ્વયંસિદ્ધ
સત્ય હોય તેમ સ્વીકારાયેલી છે છતાં, આ વાત વિચારના
અને સમજવા જેવી છે

સમુદ્ર અને તરંગ વચ્ચે ભેદ છે એ આપણે સૌ કોઈ
સમજી શકીએ છીએ તરંગને સમુદ્ર ન કહી શકાય, પણ
સમુદ્રનો તરંગ છે એ વાત સમજવી કઠણ નથી. છતાં તરંગનું
સમુદ્રને છોડીને દર્શન કરવું શક્ય નથી, કલ્પનાયે થઈ શકે

નહિ. સમુદ્રની તરંગ વિના કંચના કરી શકાય, પણ દર્શન થતું નથી. એક, બે, એમ તરંગોની ગણતરી તમે બંને કરો, પણ કોઈ તરંગને સમુદ્રથી જુદો પાડીને ઉઠાવી શકતા નથી. તરંગોને ખેડવામાં એક રીતે સમુદ્ર ખેડાઈ જ જાય છે. પણ તરંગોને ખેડ્યા વિના એકલો સમુદ્ર ખેડવા ઇચ્છે. તો તે થઈ શકે નહિ; એથી બિલકુલ સમુદ્રને ખેડવાનું લક્ષ્ય ન રાખતાં, માત્ર તરંગને જ ખેડો તો તમે ઊંચા નીચા કે આગળ પાછળ હાથ્યા કરી શકો છો, પણ આગળ વધી શકતા નથી. આમ સમુદ્ર અને તરંગનાં અન્વય-વ્યતિરેક છે.

આત્મા અને દેહ વચ્ચે આવે. સમુદ્ર-તરંગ જેવો સંબંધ છે. દેહોની—અથવા ભૌતિક—કેળવણીમાં એક રીતે આધ્યાત્મિક કેળવણી પણ થઈ જ જાય છે. પણ દેહોને અવગણીને એકલી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવા ઇચ્છો તો તે થઈ શકે નહિ. એથી બિલકુલ અધ્યાત્મ તરફ લક્ષ જ ન રાખતાં માત્ર દૈહિક—ભૌતિક—પ્રગતિ કરો, તો તમે કેવળ ઊંચા-નીચા કે આગળ-પાછળ હાથ્યા કરી શકો, પણ પ્રગતિ કરી શકતા નથી.

આમ આત્મા-અનાત્મા-વિવેકમાં માત્ર બે વચ્ચેની વિલક્ષણતા જ સમજવા જેવી વસ્તુ નથી, પણ બે વચ્ચેનો ગાઢ અન્વય પણ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે.

પણ એને ખ્યાલમાં રાખવાવાળા પણ બંનેના પરસ્પર આતપ્રોત સંબંધનો ખ્યાલ રાખવાનું ભૂલી જાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનનું ક્ષેત્ર જુદું, ભૌતિક ક્ષેત્રનું જુદું. એકનો વિચાર કરતી વખતે બીજાને ભૂલવું એમાં તેઓ કોઈ દોષ જોતા નથી; બિલકુલ એકમાં બીજાને બેળવી જેનાર દોષપાત્ર મનાય છે. ગાંધીજીએ સત્ય, અહિંસા વગેરે આધ્યાત્મિક જીવનના ગુણોને ભૌતિક ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાથી બંધી અનવસ્થા કરી મૂક્યાનો એમના ઉપરનો

આક્ષેપ પ્રાસદ છે. તે જ પ્રમાણે, ભૌતિક વિદ્યાની શોધને અનુસરી અધ્યાત્મજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવતા વિષયોનું સંશોધન કરવામાંયે એટલી જ અરુચિ રહે છે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગ-શાળામાં વ્યાખ્યાન આપનારો શાસ્ત્રી અને મંદિરમાં પ્રવચન આપનાર શાસ્ત્રી — બંને એક જ વ્યક્તિ હોય તોયે જાણે જુદા જુદા માણસોની માફક વર્તે છે. આ પશ્ચ શરીર અને આત્મા વચ્ચેના અન્વયને ન સમજવાનું પરિણામ છે. આચાર્ય જેક્સ કહે છે તેમ —

“મનુષ્યની સર્વોચ્ચ ડેળવણી સાધવી હોય, તો ભૂતકાળમાંથી ચામ્પો આવતો એક હાનિકારક ભ્રમ સૌથી પ્રથમ આપણે તજવો પડશે. એ ભ્રમ એટલે માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જોમ તેમ જોડાયેલા અંશોનો બનેલો છે, એવું માનવાનો ભ્રમ. તે બેમાંથી પછી મનરૂપી અંશ જ દેવી ગણી લઈ, તેનો ડેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે; પરંતુ શરીરને તો ઇલેક્ટ્રિક પાર્થિવ વસ્તુ માની, શરીરવિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતું મૂકવામાં આવે છે. એ ભ્રમને અનુસરવાનું છોડી આપણે તો વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અભેદ એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ધડવી પડશે.”

(૫. ૧૮-૧૯)

જીવનને જુદા જુદા ઓરડાઓમાં વહેંચી દેવાની ટેવ ભૌતિક ડેળવણીનાયે જુદા જુદા વિષયોમાં ફેલાયેલી છે. આચાર્ય જેક્સે પોતાની ડેળવણીનું આપેલું નીચેનું વર્ણન આજની ડેળવણીની પદ્ધતિનેયે જરાજર લાગુ પડે છે :

“આપણા ડેળવણીકારોને મનુષ્યના ભાગલા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી

તેમની આખી પ્રક્રિયા તૂટક જ હોય છે સૌથી પ્રથમ તો કેળવણીને જુદા જુદા 'વિષયો'માં ભાગી નાખવામાં આવે છે પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો ઠાઈ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી. શિક્ષકોનો એક વર્ગ શાળાના ઓરડામાં અમારા મનને તાલીમ આપતો, અને બીજો વર્ગ કે જે નયોં અણુધડ હતો, તે અખાડામાં કે રમતના મેદાનમાં અમારા શરીરને તાલીમ આપતો, એક ત્રીજો સદ્ગૃહસ્થ કે જે ધર્મગિજ્ઞ દેહેવાતો, તે અમારા ચારિત્ર્યને કેળવતો. પરંતુ તે ત્રણેમાં એક-બીજાપણુ હરગિજ નહોતું માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, ચારિત્ર ખાતું કે આધ્યાત્મિક ખાતું — એ બધા ખાતા રચ્યે કરી જ સદખર નહોતો શાળાના વર્ગો, રમતના મેદાનો, અને ધર્મપીઠ એ ત્રણે એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડતર કરતા હતા આ બધી તૂટક પ્રક્રિયામાં એક જ બીના પ્રયે સગગ દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું, અને તે એ કે, વાસ્તવિક મનુષ્ય તો મન, શરીર, ચારિત્ર અને જીનાત્મા — એ બધાનો મળાને બનેલો. ■ અમે તર્કમાં, મેદાનમાં કે દેવળમાં જે ઠાઈ દુબડા તૂટક તૂટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાધી લઈ, તેમનું એપીકરણ કરવાનું કામ અમારા ઉપર જ ઠાડવામાં આ યુ હતું " (૫ ૨૫-૨૬)

ઉપર 'મનને તાલીમ આપનારા' શિક્ષકોનો વર્ગ કહ્યો તેમના 'વિષયો'માં સમન્વય જોવાની આશા રાખી શકાતી નથી કેવળ ગણિતના ત્રણ જ વિભાગ — અગ્નિગણિત, બીજગણિત અને જૂમિતિ — લઈએ, તો અગ્નિગણિતમાં જે પ્રકરણ વર્ગમાં ચાલતું હોય, તેને લખતું બીજગણિતનું પ્રકરણ છ મહિના કે વર્ષ પછીયે શીખનાય, અને જૂમિતિનું વર્ગ

આદ્યેષ પ્રાસદ છે તે જ પ્રમાણે, ભૌતિક વિદ્યાની શોધને અનુસરી અધ્યાત્મજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવતા વિષયોનું સંશોધન કરવામાંયે એટલી જ અરુચિ રહે છે વિજ્ઞાનની પ્રયોગ શાળામાં વ્યાખ્યાન આપનારો શાસ્ત્રી અને મંદિરમાં પ્રવચન આપનાર શાસ્ત્રી — બંને એક જ વ્યક્તિ હોય તોયે જાણે જુદા જુદા માણસોની માફક વર્તે છે આ પશુ શરીર અને આત્મા વચ્ચે ॥ અન્વયને ન સમજવાનું પગિણામ છે આચાર્ય જેકેસ નહે છે તેમ —

“મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કૃતવણી સાધવી હોય, તો જૂતકાળમાંથી આવ્યો આવતો એક હાનિકારક ભ્રમ સૌથી પ્રથમ આપણે તજવો પડશે એ ભ્રમ એટલે માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જમ તેમ જોડાયેલા અશોનો બનેતો છે, એવું માનવાનો ભ્રમ તે બેમાંથી પછી મનરૂપી અગ જ દેવી ગણી લઈ, તેના કૃતવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરનામાં આવે છે પરંતુ શરીરને તો ઇલેમેન્ટરિય પાર્થિવ ગુણો મળી, શરીરવિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતું મૂંઝવામાં આવે છે એ ભ્રમને અનુસરવાનું છોડી આપણે તો નિમસને દરેક પગથિયે શરીર મનને એક અભેદ એકમ માનીને, તેમના એમ્સરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ધડવી પડશે ’

(૫ ૧૮-૧૯)

શુદ્ધને જુદા જુદા જોગડાઓમાં વહેંચી દેવાની ટેવ ભૌતિક કૃતવણીનાયે જુદા જુદા વિષયોમાં ફેલાયેલી છે. આચાર્ય જેકેસે પોતાની કૃતવણીનું આપણે નીચેનું વર્ણન આજની કૃતવણીની પદ્ધતિને બરાબર લાગુ પડે છે

“આપણા કૃતવણીનરોને મનુષ્યના ભાગતા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી

તેમની આખી પ્રક્રિયા તૂટક જ હોય છે સૌથી પ્રથમ તે કેવળીને જુદા જુદા 'વિષયો'માં ભાગી નાખવામાં આવે છે પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કાર્ષ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી શિક્ષકોનો એ- વર્ગ શાળાના ઓરડામાં અમારા મનને તાલીમ આપતો, અને બીજો વર્ગ કે જે નવો અણુધડ હોય, તે અખાડામાં કે રમતના મેદાનમાં અમારા શરીરને તાલીમ આપતો, એ- ત્રીજો સદ્ગૃહસ્થ કે જે ધર્મશિક્ષક હોવાતો, તે અમારા ચારિત્ર્યને કેવળતો પરંતુ તે ત્રણેમાં એ-નક્ષીપણ હરગિજ નહોતું માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, ચારિત્ર ખાતું કે આધ્યાત્મિક ખાતું — એ બધા ખાતા વચ્ચે કશો જ સહનર નહોતો શાળાના વર્ગો, રમતના મેદાનો, અને ધર્મપીઠ એ ત્રણે એ-ખીજને મદદ કરવાને બદલે એ-ખીજને નડતર કરતા હતા આ બધી તૂટક પ્રક્રિયામાં એક જ બીના પ્રત્યે સર્વગ દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું, અને તે એ કે, વાસ્તવિક મનુષ્ય — તે મન, શરીર, ચારિત્ર અને જીવાત્મા — એ બધાનો મળીને બનેતો છે અમે વર્ગમાં, મેદાનમાં કે દેનજમાં જે કાર્ષ ફુકડા તૂટક તૂટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાધી લઈ, તેમનું એકીકરણ કરવાનું મમ અમારા ઉપર જ ડોડવામાં આવ્યું હતું (૫ ૨૫-૨૬)

ઉપર 'મનને તાલીમ આપનારા' શિક્ષકોનો વર્ગ કહ્યો તેમના 'વિષયો'માં સમન્વય જોવાની આશા રાખી શકાતી નથી કેવળ ગણિતના ત્રણ જ વિભાગ — અગણિત, બીજગણિત અને ભૂમિતિ — લઈએ, તે અગણિતમાં જે પ્રકરણ વર્ગમાં ચાલતું હોય, તેને લગતું બીજગણિતનું પ્રકરણ છ મહિના કે વર્ષ પછીયે શીખનાય, અને ભૂમિતિનું વર્ણ

તેનો વારો આવે ત્યારે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસ તથા જૂગોળનું, વિજ્ઞાન તથા આલેખનનું, વગેરે.

“શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી એકઠા કરેલા દુકડાઓ એકજીગ સાથે સાંધીને કે ચોટાડીને મેળવેલી મનુષ્ય વિષેની કલ્પના લઈને આપણે તેની ફળવણી યોજવા જઈએ, તો ભારે છળરડો જ વાળી મૂકીએ. આને આપણામાંના ફેટલાક વસ્તુતાએ તેમ જ કહે છે. આપણને તો મનુષ્યજીવનને લગતાં જ્યાં શાસ્ત્રોનો સમન્વય જોઈએ છે, અને તે જ વસ્તુ આપણને હજી મળી નથી.” (પૃ. ૩૧)

આ ખોટને પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને આચાર્ય જેક્સે જે સરસ રીતે એ પ્રયત્ન કર્યો છે તે ‘ફળવણીકાર’ તેમ જ ‘સામાન્ય વાચક’ બન્નેને સરખો બોધપ્રદ અને વિચારપ્રેરક થાય એવો છે. તેઓ આને મનુષ્યની ‘સર્વાંગીણ ફળવણી’ કહે છે. તેમનાં ફેટલાંક પ્રતિપાદનો નીચે મુજબ છે:

૧. જ્ઞાનમાત્ર ‘આકાર્થિક’ છે. ‘આમ છે, તેમ નથી’ એવી માહિતી એ જ્ઞાન કે ફળવણી નથી, પણ ‘આમ કરો, તેમ ન કરો’ એવી આગ્રા જ્ઞાન આપે, અને ફળવણી ટેવ પાડે.

૨. “મનુષ્યની સર્વાંગીણ ફળવણી સાધવી હોય તો... માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જોમ તેમ જોડાયેલા અંશોનો બનેલો છે એવું માનવાનો શ્રમ... છોડી... વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અબેલ એકમ માનીને તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ આપેની યોજના ઘડવી” જોઈએ. (પૃ. ૧૮-૧૯)

૩. ફળવણી એ વ્યક્તિના આયુષ્યનો એક નાનકડા ભાગનો કાર્યક્રમ નથી, પણ જન્મથી મૃત્યુ પર્વત ચાલનારી

એક અખંડ સાધના છે. તે તેનાં સર્વે કામોમાં — મહેનતમાં તેમ જ કુરસદમાં, સુખના તેમ જ દુઃખના પ્રસંગોમાં — સાધવાની છે, અને તે દ્વારા જીવનની સફળતા મેળવવાની છે. એમાં દેહ કે મન, ધર્મ અર્થ કામ કે 'મોક્ષ' એકેયની અવગણના ન કરી શકાય, તેમ ને સર્વેને એકેકથી અળગાંયે ન વિચારી શકાય. તેમાં વ્યવસ્થા, સુધડતા અને મુંઝરતા પણ જોઈએ જ. એ કેળવણી શ્રમને વિરોધી ન હોય અને કુરસદનો દુરુપયોગ કરનારી ન હોય. એ જીવનને એવું ધોય પૂરું પાડનારી હોવી જોઈએ કે "જેને માટે (મનુષ્યે) મરવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ, તેમ જ જીવવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ."

આ તો એમનાં પ્રતિપાદનોનો થોડોક જ ભાગ મેં મૂક્યો છે. આખું પુસ્તક અરૂઢ સ્વતંત્ર વિધાનોથી ભરેલું છે, અને વિચારને નવી જ દિશા આપે છે. એથી કેળવણી કે જીવનનો ચોખ્ખો અને છેલ્લો નકશો મળી જાય છે એમ તો ન કહેવાય; કારણ કે, શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, જીવન એટલું સર્વવ્યાપી છે કે તેનું સમગ્ર દર્શન શક્ય જ નથી. એક ખૂણેથી તેના નાનકડા ભાગનું જ આપણને તેનું આકલન થાય છે. દા. ત. આપણાં સર્વે દર્શનો હજી મનુષ્યને વિશ્વથી અને સમગ્ર માનવજીવનથી જુદી પાડી શકાય એવી એક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ સમજીને જ નિરૂપણ કરે છે. મોક્ષ અને ભોગ, ઉદ્ધાર અને બંધન, હિનતિ-વિકાસ-પ્રગતિ કે અવનતિ, હાસ અને નિષ્ફળતા, એ સર્વેમાં વ્યક્તિને જ એકમ સમજીને આપણે વિચારી અને વર્તી રહ્યા છીએ પ્રત્યગાત્મા તથા બ્રહ્મના વસ્તુતઃ અભેદનું પ્રતિપાદન ક્યું છે ખરું; પણ, છતાં, પ્રત્યગાત્માના કેઈકે રીતે બ્રહ્મથી અલગ અસ્તિત્વ, વિકાસ, બંધન, મોક્ષ વગેરેને આપણે જૂદી શકતા નથી. પરિણામે,

જોમ આપણે કેળવણીને અંગે વિચારતા બિન બિન વિષયોને
સમન્વય સાધી-શકતા નથી, તેમ જ વ્યક્તિઓ અને સમાજ,
સમાજો અને સમગ્ર માનવજીવન, માનવજીવન અને વિશ્વજીવન
વચ્ચે પણ સમન્વય સાધી શકતા નથી. પહેલા સમન્વયને
અભાવે દરેક માણસને પોતાના મનમાં જ રાતદિવસ ઝઘડો
ચાલ્યા કરે છે; બીજા સમન્વયને અભાવે બાહ્ય સંસારમાંયે
ઝઘડો ચાલ્યા જ કરે છે. એ સમન્વય કરી આપનારું દર્શન-
શાસ્ત્ર તો બ્યારે નિર્મોણુ થાય ત્યારે ખરું. આવાં પુસ્તક તે
શોધ પ્રત્યે જવામાં પર્ગાચયાં રૂપ મળી શકાય. આમ કહેવામાં
આ પુસ્તકની કિંમત ઘટાડતો નથી, પણ સત્યની શોધ કેટલી
ગહન છે તે જ સ્પષ્ટ થઈ શકે.

રોવાચામ

કિસોરલાલ ધ. મશશ્વરજી

૨૬ જૂન, ૧૯૪૨

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી

અને શાળાના શિક્ષણ માગ્દત મળ્યો હોઈ, મેં બાગે પુસ્તકિયા હોનાથી, કોણ જાણે કેની રીતે હું એવું માનતો થઈ ગયો હતો કે, જ્યાં સુધી કોઈ જ્ઞાન પુસ્તકમાં કે વ્યાખ્યાનમાં ઉતારવામાં આવ્યું ન હોય કે ઉતારી શકાય તેવું ન હોય, ત્યાં સુધી તેને જ્ઞાન કહી જ ન લઢાય. મારું તમામ જ્ઞાન પુસ્તકમાં કહેલું કે વ્યાખ્યાનમાં કહેલું જ હતું, અને તેના જ્ઞાનને જ હું જ્ઞાન કહેતો.

હું કબૂલ કરું છું કે, એ બધી મારી મૂખોઈ હતી પરંતુ તેમાં મારી મૂખોઈનો જોડયો વાક હતો, તેટલો જ ને તત્ત્વ નીચે હું કેળવણી પામ્યો હતો તે તત્ત્વનો પણ હતો.

પરંતુ જેમ જેમ હું આ પુસ્તકિયા ફિલસૂફીઓને વધારે ને વધારે જોડે જોતરી તપાસતો ગયો, તેમ તેમ મને દેખાતું ગયું કે, તે બધીમાં હું ધારતો હતો તેથી વધાર નદમ છુપાયેલું છે અને એ ગદસ્ય, જ્યારે આપણે ચોપડી વાચવી પૂરી કરીને શાંતિથી બેસી આપણી જાતને એવો પ્રશ્ન પૂછીએ કે, 'આ બધાનો અર્થ શો?' — ત્યાર જ આપણને સમજાય છે. મને પણ ત્યારે જ સાક્ષાત્કાર જોવા પ્રમશયી દેખાયું કે, બધી ફિલસૂફીઓ અને અપનાવ વિના બધા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો — જેમની માથે આપણે મળના થઈએ તે, તેમ જ જેમની માથે મળના ન થઈએ તે પણ, — અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાર જીવના માત્રા, જન જીવ પ્રકારે જાતના સજવા માત્રા હવમલ્લ છે માદિતીની પાછળ દમેગા કોઈ હુકમ ગઈતા લાય છે. એ હુકમો જ માદિતીના મોગમાં છુપાયેલા નરનરપ લેાય છે.

તે વખતે મને સાથે સાથે મૂંઝવું કે, મધા જ પ્રશ્નનું જ્ઞાન — જે હું ચોપડીમાંથી મેળવું છું તે, તમ જ કુદરતના પ્રકાર માનકન મને જમનનું જે કોઈ જ્ઞાન લાય છે — તે મધુ જ એ જાતનું તો નહીં લેાય? તે જરાની પાછળ અમુક રીતે જ જીવવાનો અને તમુક રીતે ન જીવવાનો લક્ષ્ય નો નહીં મૂકાય

આસ્ત્રાવિક

રહતો હોય ? પ્રાપ્તિ તરીકે, હું ગત્રે જિએ નાનાઓથી બરેના આકાશમાં નજર ઘુરુ છું ત્યારે જે ભવ્ય દેખાત નજરે પડે છે, તે પણ કોઈ દુઃખને છુપાવાની જગા તો નહિ હોય ? એ પણ, ‘જા થા, ત ન ચર્ચસ’ એ જાનનો દુઃખ કોઈ પુત્રની મદદ વિના અને કંઈની વિશ્વની અનોખી રીત તો નહિ હોય ? માથે સાથે જ અને યાદ પણ આવ્યું કે, કેટલાક દિવસના અને કેટલાક રિઓએ આગમનના માથાને શુ રીખવે છે એ ગતની ડંપનાઓ દેલી પણ છે. ધીમે ધીમે અને ખાતરી થતી માર્ક કે, આ જગતની જે કોઈ નિયમમદ્ અને ભવ્ય, દૃઢ અને અચળ, મુદ્દ અને પ્રસન્ન રમ્ય છે, તે મધી જ અને તેમના જેવો ચરાને પડવા કેળા નમૂનારૂપ — આદર્શરૂપ — દૃષ્ટાન્તરૂપ છે, તેમ જ મમાર ન બનું ને માટે અને આપતી ચેતવણીરૂપ છે.

એ દિવસ માં મે દિવસથી, વિજ્ઞાન ન્યાય, નીતિ, વગેરેને લગતી જે કોઈ ન્યાપટી વાચી લગે, કે જે કોઈ વ્યાખ્યાન સામર્થ્ય લગે, તે દરેની પાછળ છુપાઈ ગયેલા દુઃખ પકડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના હું નથી હું નજર જ નહીં ગયો હોઉં છું કે, એ લેખક કે વ્યાખ્યાતા અને અમુક દુઃખો જ રહતો હોય છે, બધે તેની દેવાની રીત મારી હોય, સમજૂતીબરેલી હોય, કે કોઈ માહિતી જ આપવાનો દેખાત રહેતો હોય, પરંતુ અતે તો તે લેખક છૂપી રીતે અને કહેતો જ હોય છે કે, ‘અ’ ના, આમ જ, નહિ તો મૂઓ જ સમજાવે.’

પોતપોતાના વિષય પૂર્તી પ્રયોગસિદ્ધ માહિતી આપવાનો જ ધંધો નાખતું કોઈ પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ એવું નહોતું મતાવી શકાય કે જે જિજ્ઞાસુની જેતા છેવટે પ્રસ્તુત વિષય પૂરતો સાચી રીતે વિચાર કરવાના કે તેને લગતી બાબતમાં યોગ્ય રીતે આચરણ કરવાના દુઃખના પ્રકાગતરૂપ કથનરૂપ ન હોય. સામાન્ય ગુણાકારનો પ્રાપ્તો પણ તેમાં અપનાદરૂપ

નથી! સાતને નવે ગુણનાં ૬૩ થાય, એ સાતી માહિતી પાછળ એ દૃઢમ છુપાયેલો છે કે, ત્યારે તમે તમારું નાનું લખા કે બિલનાં નાણાં ચૂકવો, ત્યારે ૬૩ જ ગુણો, નહીં તો ખાડામાં ડાલરો!

આ બધા તથા આવા બીજા અનેક દાખલાઓમાંથી એ નિર્ણય નાનવાનો છે? એ બધાનું તાત્પર્ય શું છે? એ પ્રશ્નનો જવાબ હું મારા પોતા પૂરતો આપી શકું; પરંતુ એ જવાબ ઉપરથી સમગ્રજીવ જરો કે, કેળવણી વિશેના પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના તરીકે આ બાબને એં છા માટે ચૂકવો છે. એ જવાબથી આ પુસ્તકમાં આવતા નિબંધો અને વ્યાખ્યાનોની પીઠ-ભૂમિકામાં જે વિશિષ્ટ દિલસૂરી રહેલી છે (એનડો મોરો શબ્દ વાપરવા બદલ વાચકો મને ક્ષમા-કરો) તે સમગ્રજીવે તે દિલસૂરી કંઈકે આવી છે:

જે છે તેના દરિયજ્ઞાન દ્વારા નહીં, પણ જે હોવું જોઈએ તેના આંતરિક જ્ઞાન દ્વારા પરિપૂર્ણ આપણને વધારે સમજાય છે. પણ ચોક્કસ શબ્દોનાં કદીએ તો, ‘જે છે’ તેનું દરિયજ્ઞાન ‘જે હોવું જોઈએ’ તેના આંતરિક જ્ઞાન દ્વારા જોડે એ અર્થયુક્ત બને છે. નેટવે અંશે જ તે આપણને પરિપૂર્ણ મુધી પરોઝાડે છે. આપણી આશુભાગ્યના જગત વિષેનાં આપણાં દરિયજ્ઞાન પોતાની મેઠં તો નહિ જામક જ દોષ છે. વિજ્ઞાન આવીને તે બધાને ખુલાનાવાર અવરિચન કરે, તેથી તે જાતનમાં કમો કે નથી પડે; પણ દોષ તો એટલો જ કે, પરેમાં તે બધાં જ્ઞાન છટા છટાં આપણને જમમાં નાખતા દતાં, દવે તેઓ એકમ ચડીને—અને તે જ કાંઈ કદાચ વધુ અસંગત રીતે—આપણને જમમાં નાખે છે પોતાની મેઠં તો તેઓ પરિપૂર્ણતા તાલ્ય આવજીવ જ છે, પરિપૂર્ણ નથી. પરિપૂર્ણ તો ‘જે હોવું જોઈએ’ એના આંતરિક જ્ઞાનથી પ્રગટ થાય છે. જે આંતરિક જ્ઞાનને તે

જ્યાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનાં આદૃત કર્તા હોય છે, તેના વડે તેમનું રહસ્ય પ્રગટ ન થય તો તે જ્યાં છેક જ અર્થહીન, તથા ખાલી બચ્ચાટ કરતાં જોનાં જેનાં, કોઈ મૂર્ખ માણસે હોંબી વાત જેનાં, નર્મ અવાજ અને જુસ્સાથી બરેલા પણ અર્થ વિનાનાં હોય છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા આંતરિક બાનથી એક વાર તેમનું રહસ્ય પ્રગટ થયું, એટલે તે જ્યાં બારે અર્થપૂર્ણ બની જાય છે આપણા જ્યાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાન — જેમને સંક્ષેપમાં બાણ જમતનું જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે — તે આપણી પામે ઝોટીએ ચડી, માનુ-જૂઠું, મારુ-ખોટું, હોલુ જોઈએ કે ન હોલુ જોઈએ — એ ઝીવની દિશન કમવચા માટે આવે છે, અને જ્યાં સુધી તેમની તે રીતે કસોટી થઈ ને દિશન નક્કી ન થાય, ત્યાં સુધી આપણને તેમની સાથે કશી લેવાદેવા હોતી નથી, આપણને તેઓમાં કંઈ નહીં, તેઓ હો કે ન હો એ આપણે માટે સરખું છે.

આ જ્યાંને બીજી રીતે જોઈએ તો એમું કહી શકાય કે, વસ્તુતરનું પાઞ્ચાર્થિક રૂપ ‘આગાર્થિક’ છે વસ્તુતર્ય એ કહેવાય, કે જેનો હુકમ માન્ય ગણવો જોઈએ, જેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, જેનું આચરણ કરવું જોઈએ તેની બાંધા હમેશા આગાર્થિક હોય છે, અને જે નિરૂપણમાં ‘જો છે’ તેનું વર્ણન માત્ર કરેલું હોય છે, તે જ્યાં તેના ખોટા બાંધાન છે પરંતુ હુકમ આપે કે, ‘પ્રકાર થાઓ’, અને પછી પ્રકાર થયો. પરંતુ હુકમ અને પછી થટના વસ્તુતરનું નિરૂપણ કરતી વેળા આપણે પણ તે જ કમન અનુમગ્નું જોઈએ, નહીં તો આપણે અવજો માર્ગે ચડી જઈશું*.

●આ વસ્તુને લેખક પોતાના ‘સર્વોદયની જીવનકથા’ નામક પુસ્તકમાં (પા ૧૭૫) આ પ્રમાણે કહે છે “અતે સત્યમાત્ર આસ્વાદ્યંક છે. તેને વમે જરા ઝીંકે સુધી તથાસવાનો પ્રયાત્ન કરશો કે તરત કોઈ અજ્ઞા જ તમારા હાથમાં આવશે સત્ય હમેશા

તમને સહેજે સુત્રની વસ્તુત્વની કોઈ પણ વ્યાખ્યા તો, અને તમને લગ્યાં છે. એ વ્યાખ્યાનું સ્વરૂપ તેમાંથી નીકળતા દૃઢમતનાં જ ગૂંચેલું છે. માને છે આપણે એવી વ્યાખ્યા કરી છે, 'પરમતત્ત્વ બૌદ્ધિક છે.' તો પછી તમારું જીવન તે અનુસાર ગોઠવવા પાછી જાય! જો પરમતત્ત્વ બૌદ્ધિક હોય, તો બધા જુદાજુદા પ્રાણીઓને માથે ફગાવેલા આવી પડે છે કે. તેમણે પરમતત્ત્વ બૌદ્ધિક હોય એ ગીતે જ જીવન જીવવું જોઈએ, અને તે બીજા કોઈ હોય એ રીતે નહીં. પરમતત્ત્વ બૌદ્ધિક નથી એ માન્યતા હિંદુ ધર્મમાં જોવાના બોધના બધા પ્રકારનાં, કે કમોડીનાં બધાં ધોરણો દ્વારા તમારે માટે જોડાં છે,—એવી માનનાં છે કે જે ન હોવાં જોઈએ—તેમને મેળવવો દર નથી, અને તમને તેમની સામે થવાનો દર દૃઢ છે પરમતત્ત્વ આધ્યાત્મિક છે એવું માનવાગને જ બધી જવાબદારીઓ વગર છે, એવું કોઈ નથી. તેમ જ પરમતત્ત્વને બૌદ્ધિક કહેવાથી એ બધી બધાઓમાંથી બધી જવાને એમ ગમે માનના તમારે સીમી જાવની જવાબદારીઓ રદોગવાની આદરે એટલું જ, અને અનુભવે જાણ્ય તમને આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધામાં પડવા જેવું જ પામશે.

આ વસ્તુ બાન થતા જ દૃ શક્તિ અને પુનરુત્થાને નાખેથી તંદ્રામાંથી સજાગો ઝગાડી મેડવો મન મમળાયુ કે, દુ તો એક તમારો જન્માગ વિશ્વમા મૃદુ છુ. ત્યા નાગી કે કોઈની આધાર્મિક કે આડાગી ચાવવાની નથી. મારે માથે તાકી- છે કે, મારે માણસ બનવાનું છે ગમાર નહીં અને જો મેં તેની અવગણના કરી, તો મારું આવી જ મનુ જાણવું. એકે અપારે મારી જીવન-દિવસની મધ્યમિદુ 'જે છે તેની માહિતી' સક્રિય રીતે પ્રવૃત્તિ કરવાની વિદ્યા સૂચવે છે. નહિ કે અક્રિય રીતે આવી રાખવાનો કોઈ સુગ્રહ તે વસ્તુ નહિ પણ વિદ્યા છે, બાકી અનિવૃત્તિ-આતિત્ય નહીં પણ અનિ છે."

ઉપરથી ખસીને ‘જે હોયુ જોઈએ તેના માન’ ઉપર આવી ગયુ. માથે સાથે જ, ‘ય હોયુ જોઈએ’ એ વિભેની મારી રપના પણ નિમ્નૂત જની ગર્ભ. મે જોયુ કે, પહેલા માનતો હતો તેમ નીતિનિયમ જોગી રીતે આચર્યુ નગારાએને નહોતો લાગુ પડતો, પરંતુ જોગી રીતે વિચારનાગએને પણ એટલી જ તીવ્રતાથી લાગુ પડતો હતો અને જોટલી મનાઈથી તે જોટા નર્મનો નિરોધ પડતો હતો તેટલી જ મનાઈથી જોગી રીતે વિચાર નાનો પણ નિરોધ પડતો હતો તે નિસથી માડીને મારો ‘પન્મતરન’ વિષે ચર્ચા કરના પડતો જ જે રસ હતો, તે ઘણો ઓછો થઈ ગયો અને તેની આગા સમજી તેનું પાલન નવાનો રમ વધતો ગયો.

મારે ન્યૂન પડ્યું જોઈએ કે, મારી અંદર થયેલી આ ક્રાંતિએ મારા દષ્ટિવિદુમા અમુક પ્રવરની કઠોળતા આણી દીધી, અને તેને ાગ્યું માનમા નર્મ સનાઈમદાતમાપણ આવી ગયુ એ વડુ ધૂણાર્થ છે, અને હજુ પણ અગમ્યતા હો તેના મનુષી પડતો હોઈ, તેનાથી ઘણો મીતો હુ પણ જ્યારે મને માલુમ પડ્યુ કે, જોગી ભેવાને મ ણે કે દુષ્ટ ભેવાને ાણે જે વસ્તુને ભેવાનો હક નથી તેની મામે સગત યદ્ મેવના નવાનો મને હુમ છે, ત્યારે મને દેખાવા લાગ્યુ કે તે કમ ૥૥ અનાજ, કે જે પ્રથમ તો મને સત્ય અને શિવ સમધી યોગ કમો પડતો દેખાતો હતો, તે જ નાગા ગયો અને મત્ય તથા શિવના આનુગમિક એના સૌંદર્યનું જાણે મીન હોવ તેવો મની ગયો તેની માથે મારા દિવમા આજ્ઞા ન્યાપી ગયો, અને નીતિનિયમની વિષમ જૂમિ ઉપર બેજગો પ્રમાણ નર્મ ગયો આ પુન્નમા આગળ મારે સૌંદર્ય વિષે નધુ કહેવાનું છે કાગમુખાપણાથી મોટા દોષા, અને સનાઈમદાતમાપણા જેવા ાના દોષાના નાજ તરીકે સૌંદર્યના નર્શ સમાન મીનું માર્ક નથી.

પરંતુ હવે તો વાયકની ધીંગળ ખૂટવા લાગી હતી તેને યના લાગ્યું હતું કે, આ બધી વાતને ‘કેળવણી’ માથે શી ક્ષેત્રેવા કે? તેનો જવાબ સાદો જ છે આ ચોપડીમા કેળવણીને ૬ વિષે આપણી પેઢીને કરેલી કઠોર તાકી રૂપ જ મળીને ચાલવાનો છુ, — એવી તાખીદ કે જેને આપણે માથે ચડાવવી જોઈએ, અથવા સર્વનાશ માટે તૈયાર થવું જોઈએ. આ પુસ્તકમા કેળવણીનો કોઈ સિદ્ધાંત ગૂંચુ ગૂંચા માગતો નથી, અને જે કોઈ સિદ્ધાંત હોય પણ, તો તેમાથી નીમ્નતા કોઈ તાકીદના હુકમના અર્થ સિવાય (અને તે હુકમ ગૂંચાગ વસ્તુતત્ત્વ હશે, હું નહીં) તેનો બીજો કશો અથ નહીં થતો હોય માત્ર ચર્ચાના નિયમ તરીકે કેળવણીની બામતમા મને કશો રમ નથી મારો. અનુભવ છે કે, બધી સારી વસ્તુઓ પૂરતી ચર્ચાના અમાન કન્ટા વધારેપડતી ચર્ચાઓથી વધુમે કે કેળવણી તો મમત્ર સમૃતિ ઉપર વસ્તુસ્વભાવે જરીને નાખરામા આવેની જવામદારી કે, અને જે કોઈ જો કે પુરુષ સાચા અને ખોટા વચ્ચેનો, કે ઈર્ષવસ્તુ હોવી જોઈએ અને ઈર્ષ ન હોવી જોઈએ તેની વચ્ચેનો બેદ સમજો છે, તેણે એકીમાથે ગુરુ અને શિષ્ય ઈર્ષને એ કામમા ફાગો આપવાનો. ‘આત્માને જાણુ’ એ મહાનાક્યનો અર્થ અહીં ‘તારા આત્માને — અને અર્થાત્ જ બીજા બધાના આત્માઓને પણ — કેળવણીની જરૂરવાળા જાણુ’, એવો જ પ્રસામા આનના છે તત્ત્વજ્ઞાનના મધ્ય સિદ્ધાંતો કે બધા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ ગુપ્ત રીતે કે પ્રમુખ્ય કે ના હુકમો અને નિધાનોની ધગમળા એમા જ ૭

સંસ્કૃતિનો પાયાનો ઉદ્યોગ: કેળવણી

કેળવણીને હું સમાજને આપવાનું એક સાદસ ગણું છું, કે જેને યથાચોગ્ય રીતે પાઠ પાડવા માટે આખા સમાજના તાકાત, શુદ્ધિશક્તિ, આત્મબળ અને વીરતાને ભગતી કરી કાઢે એવાં જોઈએ. ગયા મહાયુદ્ધ દગ્ધ્યાન સિદ્ધ ધર્મ ચૂક્યું છે કે, જરૂર પડે તો એ જનતાની સાર્વત્રિક ભગતીનું કામ આજના સમાજનેની ગકિત બહાગની વચ્ચે નથી અલબત્ત, એ ભગતી જુદા જ પ્રયોજનમય હવામા આવી હતી, પરંતુ એવી ભરતીની જરૂર આજે એટલી જ તીવ્રતાથી — અને જેમને આપો છ તે તો જોઈ શકો કે એથી પણ વધુ તીવ્રતાથી — જિભી ધર્મ છે; અને એ જરૂર પૂરી પાડવામા આવે કે ન આવે તેના ઉપર જ આપણી આખી મંડુકિતનું બાવી તોળાઈ રહેલું છે.

લાખા વખતથી યુદ્ધનો 'નૈતિક અવેશ' ગોધાતો આવ્યા છે. એ નૈતિક અવેશ કેળવણી જ છે એવું મારું માનવું છે. કાશ્મીર, નેને માટે કરવી પડતી ભગતીમા સમાજના ગધા વર્ગોએ પોતપોતાનો ફાળો આપી, નાયકો કે સૈનિકો પૂરા પાડવાના છે. અને તેમા તાકાતમય મનવાળા તેમ જ તાકાતમય ગરીબાળા — એ બંને વચ્ચેના છરી પાડી સદાપ તેની નથી જ — એક નાગરિકને જોડવાનું છે. મજૂર તેમ જ માલિક, ઉદ્યોગપતિઓ કે ધંધેદારીઓ, કળાકારો કે લેખકો, પાંદરીઓ કે સામાન્ય પ્રજાજનો — મધ્યમે જ તેમા ભગતી થવાનું છે કે ભગતી કરવાના છે. ગજદાગી નેતાઓને પણ.

ખીજતો સુતા ડોલ ત્યાર પેર ન્દીને બાણો કાવાની ટેવ ડોલી પરાની ઠ જે વ્યવસ્થા, દિમન, અને દુશમના અત્યાગ્ર સુધી જુલેમ ઉપર જ આવિધાર પામતા નેમને દવે એક પરી જનના યુદ્ધમાં દાખવા ॥ કે એ યુદ્ધ પણ પેવા યુદ્ધો કન્ટા ઓધુ મુશ્કેલ કે ઓધુ જોખમબગેલુ નથી જ, તથા તેમાં મધી જ ત્રીઓ અંતે મધા પુરુષોને મૈત્રિક તરીકે સામેય થવું પવાનું છે એ યુદ્ધ તે માનવજાતિના મે મુશ્કેલ — અજ્ઞાન અને અણુ-જાવન — તેમની મામેનું યુદ્ધ ,

મારનારે જમીન, મડી, યત્રો ત્રેરે ‘ધનની ઉત્પત્તિના નાધનો’ને આખા સમાજની સમાન માનકીના બનાવવા ઉપર પોતાનું બધું સક્ષ કે દિન કર્યું છે પરંતુ ધનની ઉત્પત્તિનું મોટામાં મોટું સાધન તો આત્મા નહે એતન બનેલું મનુષ્યનું શરીર , તથા તેના સહમગ વિના ખીજ જધા માધનો નિરર્થક પણ છે — તે પીના તરફ તો તેણે મપૂર્ણ દુર્વક્ષ કર્યું છે, અને એ રીતે પોતાની નિષ્ફળતા વડેરી લીધી કે અથવા પ્રાપ્ત નરી કે મગલ્ય કે જ્યાં સુધી મનુષ્યની સમાનતા ન માધી, ત્યાં સુધી ખીજ બધી વસ્તુઓની સમાનતા સાધવાનો પ્રયત્ન જ વ્યર્થ છે તમની સમાનતા ‘આવકની સમાનતા’ કે મીજ ગમે તેની સમાનતાની સાથે સાથે માણુમની અસમાનતા મબરી સકે છે અને એમ ને એમ તો પેની બધી સમાનતાઓ એ અસમાનતામાં જ પગિણામે મનુષ્યની સમાનતા મિદ્ધ ગવી — અને એ જ સમાનતા માટે વડવા જેવું પણ છે — એ કેળવણીનું હાર્થ છે તે મિદ્ધ - ના માટે કેળવણી આજની તેની પુત્તમિરા શૂખનાઓમાંથી મુખ્ય પવી જોઈએ, અને તેને આખા સમાજના પીળગનાળા એક મામાજિક સાદસ તરીકે હાય ધરવી જોઈએ એ સિવાય આપણી મરફતને તેની આતરિ- છિન્નમિતના અને અતિન વિનાશમાંથી ખીજુ મર્ધ બચાવી સકે તેમ નથી

અત્યારે મુઘી જગનના મહાન ગણેશનું સગહન લડાન-
સગથાડપે થતું આવ્યું છે એ સગહનનો ખીજો કોઈ અવેજ
લેખો નથી વિના, તેને તોડી પાડવાના સીધા પ્રયત્નો જરૂર
નિષ્ફળ જ નીવડે તારણ કે ખીજો કોઈ અવેજ લેખો ક્યાં
રિના સમાજને સગહિત ઝગના એ મુખ્ય પ્રયોજનનો નાશ
નરનામા આવે, તો સામાજિક મનોભાવ જ નથી રહે, અને
જુના જુના કુટુંબો રૂપે વીખગઈ ગયેલી પ્રજાઓ પગદેશી
સાથે લડનાને બંન આપસઆપસમા જ લડી મરે. અર્થાત્
બાહ્ય નરો અટનાના જતા આતંગિ-કનક જ તીવ્ર બને
આમ યુદ્ધનો અવેજ શોધી મદદના વિના યુદ્ધને નાબૂદ કરવું
એ તો જગન ઉપર એક મહા આક્રમ જ નોતરે જોયું થાય
માણ કે તેને પગિણામે, સગહનના એ-માત્ર પ્રયાજનો જ
નાશ થનાથી અત્યારે જ સારી પેઠે નથી ગયેતો માનવ
અધવાન તેની છે ની મક્કાએ જઈ પડેતો ગત મદાયુદ્ધ
બાદ જ્યારે લાખો અને હરોડો સ્ત્રીપુરુષો ગાસિના જગનમા
પાગા "માયા, ત્યારે કેવી અવસ્થા ચોતરફ પ્રતીતી નહીં તે મો
કોઈ જાણે છે ગંગાકે, તેઓ "મગના તૈયાર થાઓ અથવા
નહી ઝગનાય જૂડો તેજેનું સહન મરે. — એના તેમની
ઉપર આવી પડેલા પડમ માથી એક મ મુક્ત થઈ ગયા અને
જેને માટે મરી શકાય અને તેથી જ જેને માટે છવી શકાર
— એવી કોઈ મીઠી બાબત તેમને મળી નહીં પગિણામે
ગઈ કાનની વીગગનાઓ આજની ચાના-ચપળાઓ બની
ગઈ ગર્ભમાનતા નજીવીરો આજના બાલિયો નજીવીરો
નેતાઓ બની ગયા અને માગીનો આમસમુદાય કો તો
ગળવગિયા મજૂરોનો ગર્ભ બની જો કે મેમગ બની મગારે
આપેલા મેમગી-અસ્થા ઉપર જીવવા લાગી ગયો માનવહત્યા
રેલી વી વૃત્તિ કે જે હમેશા નર્મ ન મર્મ બક્ષ માટે મૂખી
જ રહેતી રાય કે તેને જે જગનમા અચા ૧૨ બોગન મળેતો

ગણા સાગા કોઈનેની ફાવાની અદર આપ્યા છે છે, તે પ્રતિ પત્ત કેળવણી રિપેનો એ આપ પડેને મુકી આપે તેો એર અદ્ભુત ગેમાયક દર્મરૂપ, અથવા ગમાને નાકી નીખરાના મહા પનાકમરૂપ ગણના થવુ નેઈએ દરક નાગરિકને તેમા ખાસ નરાહેવા દરે, અને તે પપુ થામા સમય પૂગતી નહી, પણ આખા કુવન સુધી વ્યાપેલી તેનુ હવ ગિમન્યાપી દને, આરિથી અત સુધી તે માણમનુ સર્વોચ્ચી ધડનગ મગા મથતી દરે તથા તેનુ ખય યાનમરરરને માપ દુશાતામા પગિગમરવાનું તથા તેન સામાજિક પ્રતિતા દરેક વિભાગમા ઉત્તમનાની ઉષમનામા મોતવાન દગ આ જાનની વ્યાપક દપનામા કેળવણી એ તે, તરવગાનની જે મદનમા મદન વસ્તુ છે આધ્યાત્મિકનાનો જે પન્મ આદર્શ છે, આં ત રીમતાની જે અતિમ કોની છે, તેના ધધા ગની જાય છે અન આજે પણ એ ધધામા પેસા ઉત્તમોત્તમ કાર્યનીઓ માટે તે એવી જ વસ્તુ છે કેળવણી એ પ્રમાણ સાગા મોતમની વસ્તુ મગને સામાજિક વસ્તુ બની જાય, ત્યાર જ તેને મુદના અવજ તરીકે જુઠી કરી રકાય ત્યારે જ ત એવી વસ્તુ બને કે જેને માટે મનુ ઉચિત ગણાય અન તેથી તને માત્ર જવલુ પણ મોઝ મનાય કેળવણીની એ વ્યાપક દપનામા ધધારી શિક્ષકનું મમ, જગતમા ચાલતા કામગજ અન આનદમોહ સાથે સાગા અને કોતનેન નેડના સાદગીની એક પરીરૂપ બની જાય છે બવિધ્યી શાળાઓ પહેલા દટી નહીં સબળામે કોય તેવા જુસ્માવી મૂળની દરે પણ એ મુજબ ની સ' નહી કોય

અત્યાર સુધી આપણુ અનુ માનતા આપ્યા છીએ કે, કેળવણી એ તેા કેળાવા માટે આવેના બાળકે કે મોટેરાના ટાળા ઉપર શિક્ષકે કે અધ્યાપકેના જાણુકાન વર્ગ માન મગતી વિશદ ક્રિયા છે એ ક્રિયામા બાળકે નજેરે તેા પેના જાણુગર

વર્ગ માટે ઉપયોગી નિયત ચર્ચાને આવેલા કાર્યક્રમ મુજબ ઘાટ ઘડવા માટેને 'કાચો માવ' જ બની ગયે છે. જોકે, આમ બનવું એ, માત્ર બાળકોની કેળવણીનો સમાવેશ છે ત્યાં પણ, ઉચિત નથી, પરંતુ જ્યાં પુરુષ કે સ્ત્રીની સર્વાંગીણ કેળવણીની વાત વિચારવાની હોય છે, ત્યાં તો ઉપરની કંપનાને બદલવી જ જોઈએ, અને જેમ જેમ આપણે સ્વ-ગજ ભોગવતા મમાગના મન-શિક્ષણની કંપના તરફ જતા જઈએ, તેમ તેમ તે કંપના વધારે ને વધારે અઘટિત બનતી જાય છે. તેમા તો આપણે બધાએ સક્રિયપણે સહભાગી બનવાનું હોય છે, એકાદ ક્ષણ આપણે ગિપ્સ તરીકે નિષ્ક્રિય દેખાઈએ, તો ને બીજા ક્ષણેએ શિક્ષક તરીકે મક્રિય થવા ખાતર જ

આપણે દૂબીન તો ખરું વાપગતા આવ્યા છીએ, પરંતુ ખોટે છંડવી ! કેળવણીનો અર્થ કરતી વેળા આપણે બાળકો અને યુવાનોની કેળવણીને જ ઘોગણ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, અને પછી કેળવણીમાત્રને શાળા અને કોલેજમા ચાલતી પદ્ધતિ-ઓના વિસ્તારરૂપ જ ગણી લઈએ છીએ. હું આ પુસ્તકમા તેથી જિલ્લે છેડેથી તારાઆત કરવાનું સૂચવનાનો છું શાળા અને કોલેજને જ કેળવણીમાત્ર અનુદગણ કરનાના કે વિસ્તારનાના આદર્શરૂપ માનવાને બદલ, હું તો એવો પ્રશ્ન કરનાનો છું કે, વ્યાપક સામાજિક કેળવણીની હાગમા શાળાઓ અને કોલેજોની પ્રવૃત્તિઓને લાવી મૂકના માટે તેઓમા શા શા કેન્દ્રો કંવા જોઈએ ? કેળવણીની આ વ્યાપક કલ્પનામા સામાજિક કલ્પનાને જ મુખ્ય મ્થાન મેળે, અને શાળાકીય કલ્પનાને ગૌણ મ્થાન રહેજે. અર્થાત્, હું તો સમાજના આધારમતભરૂપ તેની જે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ બધા ઉદ્યોગો દ્વારા વ્યક્ત થતી જાતમહેનત, અને બધી કામનાઓ દ્વારા અગટ થતી કુસદ — તેમની સાથે કેળવણીનો ગાઢ સંબંધ બાધનાની વકીલાત હું છું.

આગળની દેખવળીનો દનિદાસ તપાસીએ તો એક અર્થમાં એ વાતનો અર્થ એમાં દેખાયેલા જ છે. આપણી અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂળ ધંધેદારી શિક્ષણની દેખનામાંથી જ છે. તે પદ્ધતિને વળી-જૂથને અને વળી-સ્વેચ્છને અનુકૂળ વખતે અગ્નિતપ ધરાવના સામાજિક જીવનમાં વધારેમાં વધારે અમલના ગણના ધંધાઓની નાવીમ આપવાને માટે જ મોટાવામાં આવી હતી. તે વખતે ગજગાન મેળવી પાડેલા ધંધા કાંચે એ જ મુખ્ય ધંધા ગણાનો દનો. અને પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની આપણી અત્યારની દેખવળીની આખી પદ્ધતિ એ ધંધામાં પ્રતીબલિત આપવાને અર્થે જ મોટાવામાં આવી હતી. એ પદ્ધતિમાં પછીથી અમલ્ય કેરકારો કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેની મુખ્ય રૂપરેખા તો હજી તેના મૂળ નમૂના મુજબની જ રહી છે. હજી પણ એ પદ્ધતિ એક એવા સમાજની ધંધેદારી આરમ્પકતાને અનુરૂપ છે કે જે હવે અસ્તિત્વમાં નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્યારે જેને દેખવળી કહેવામાં આવે છે, તેનો ધડો મોટો બાગ — ઢેલોડો તો તેને જે જેટલો બાગ હવે છે — વ્યર્થ જાય છે; કાગળ કે તે જે જાતની સરકારના ઉત્પન્ન કરે છે, તે અત્યારના સામાજિક જીવનને અનુરૂપ નથી. જૂતકાળમાં એક વખત તે કાંઈક આવશ્યક પ્રયોજન સિદ્ધ કરતી હતી; પરંતુ અત્યારે તો તે કાંઈ જ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી કરતી; અથવા તો એવું કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે કે જે ધાર્યા કરનાં ધણું જુદું છે અને ધમ્મવા લાયક પણ બાગ્યે જ કહેવાય.

પેસા કમાવામાં ઉપયોગી એવા ધંધેદારી શિક્ષણની હું અહીં વાત નથી કરતો, હું તો એવા ધંધેદારી શિક્ષણની વાત કરું છું કે જે, માણસને સમાજના સભ્ય તથા વિશ્વના નાગરિક બનવાના તેના અમલના ધધાને માટે મર્યાદાઓ તાલીમ આપે. એને માટે તો પુત્રક્રિયા જાનની પ્રાપ્તિથી પર વસ્તુની

૧૩૨ છ — જોકે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો હશે ખરો. મેથુ આનોઈડે સંસ્કારિતાની જે વ્યાખ્યા આપી છે કે, 'જે કોઈ સર્વોત્તમ નિયારાય છે કે દેડવાયું છે, તે ગણવુ તે,' — તેના દરતાં કોઈ પણ સંસ્કારિતાની તેને માટે ૧૩૨ છે — જોકે તેમાં તેનો સમાવેશ થતો જ હશે.

અત્યારની પદ્ધતિની મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે, પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની આપણી દેળવણીનો મોટો ભાગ — દલાય ચારપંચમંજ ભાગ — માત્ર પ્રુમ્તિયા જ્ઞાન આગળ તથા સામજીવી વાતો આગળ થોભી જાય છે; અને તેથી દરીને તેની દશા રેતી ઉપર રેડેલા પાણી જેવી થાય છે. અર્થાત્ તે વ્યર્થ જાય છે. અને તેનું કારણ એ છે કે, આજની સામાજિક જરૂરિયાતને તે અનુરૂપ નથી, જોકે એક વખત અમુક સમાજની જરૂરિયાતને અનુરૂપ તે હતી જ. આ મોટી જિલ્લપની મામે હું એ જાતની તાનીમ રજૂ કરના છું છું કે જે સામાજિક દષ્ટિએ ઉપયોગી એવા અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની કુશલતા સિદ્ધ કરનાનો ઉદ્દેશ રાખતી હોય અને તેનું કારણ પણ એ છે કે, કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન જો અતે કોઈ પ્રકારની કુશળતામાં પરિણમતું ન હોય, તો તેને અધ્યયન જ ગણવુ જોઈએ. એનાથી ખાલી પોપટિયા શબ્દો, ખોટા ગણુમાં, દંભ અને છીછગપણ જ નીપજે, તથા તેના જ્ઞાનવાળો માણસ મમાજ કે નિશ્ચનો યોગ્ય સભ્ય કે નાગરિક ન જ નીવડી શકે.

માણસ પોતાના સમાજનો યોગ્ય સભ્ય કે નાગરિક બની શકે તે માટે તો 'જીવનના સમર્થ વિવેચકો' ઉત્પન્ન કરવાના દેળવણીના અત્યારના આદર્શને બદલે, કુશળ કારીગરીના અસંખ્ય પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારવાળો કુશળ કારીગર તૈયાર કરવાનો આદર્શ પ્રસ્થાપિત થવો જોઈએ. જોકે આપણી આજની પેઢી કે જે 'જીવનની વિવેચના' એના બાર

નીચે ગૂંગળાઈ ગઈ છે, પરંતુ પોતાના હાથનો ઉપયોગ અપાટાબંધ ખેતી ક્ષય-છે, તેને ગળે આ ઘૂંટડો ઝિતરવો મુશ્કેલ છે. .

આ બધી ચર્ચામાં એ વાત સતત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે, આ કંઈ સમાજની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિની ઉપયોગિતાનો જ પ્રશ્ન નથી; તેની પોતાની દૃષ્ટિ પછી તેને વધુ ઉપયોગી બનાવવાનો પણ આ સવાલ છે. આપણે બીજી બધી બાબતોમાં યંત્રોના ગમે તેટલા ઝણી હોઈએ; પરંતુ જીવનની સૌથી વધુ એક કીમતી વસ્તુ એવી છે કે જે હંમેશાં હાથ-બનાવટની જ રહેશે. એ વસ્તુ તે માનવપ્રાણીનું સુખ. માણસને જે કંઈ કામકાજ કરવું પડે તેમાં કુશળતા દાખવવાં સિવાય સુખી થવાનો કોઈને માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ‘જીવનના સમર્થ વિવેચક’ને માટે પણ નહિ. સામાજિક તંત્રવ્યવસ્થા અથવા બહુમતીના મતનિર્ણય દ્વારા સુખની સામુદાયિક ઉત્પત્તિનું વ્યર્થ દેવન આજે સંખ્યાબંધ લોકોને મૂતની પેઠે વળગ્યું છે; પરંતુ એ માર્ગે તો દુઃખનો કુંગર છે. અત્યાર આગમ્ય એ દેવન આપણને એ દિશામાં દૂર સુધી ખેંચી પણ ગયું છે; અને હજી તે આપણા ઉપર જે સત્તા ધરાવે છે, તે પોતે જ એ બીનાની એક મહત્વની સામિતીરૂપ છે, કે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિમાં કંઈક ખામી છે. — બસે પછી તેની બીજી કોઈ સામિતી આપી શકાય તેમ ન હોય.

હું કેળવણીની જે સામાજિક કલ્પના રજૂ કરવા માગું છું, તેની સામાન્ય રૂપરેખા કંઈક આવી યાય: સમાજ-દૃષ્ટિએ કીમતી એવા ધંધાની મર્યાદામાં માણસને કુશળતાપૂર્વક ઉત્તમતાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની સર્વોચ્ચ તાક્લીમ આપવી. હું આ પુસ્તકમાં એ જ વસ્તુની દિશાવત્ત કરવાનો છું. હું ઉપરના વાક્યમાં આવેલા ‘સર્વોચ્ચ’ શબ્દ ઉપર ખાસ બાર મૂકું છું. મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણી સાધવી હોય, તો

જૂતકાળમાંથી ચાલ્યો આવતો એક દાનિકારક જમ મીઠી પ્રથમ આપણે તજવો પડે. એ જમ એટલે, માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જેમ તેમ જોડાયલા અંશોનો બનેલો છે, એવું માનવાનો જમ. તે બેમાંથી પછી મનકપી અંશ ન દેવી ગણી સર્જ, તેનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે; પરંતુ શરીરને તો હંદસૌકિંક પાર્થિવ વસ્તુ માની, શરીર-વિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતું મૂકવામાં આવે છે. એ જમને અનુસરનાનું છોડી આપણે તો વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર મનને એક અમેશ એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ માટેની યોજના ઘડવી પડશે.

ન્યા મુધી દરેક જીવિકાએ શરીરનો સદાન ન સાધવામાં આવે, ત્યાં મુધી જ્ઞાનને કુગળતામાં પરિણત કરવાનું શક્ય બને નહીં. અને ન્યા મુધી જ્ઞાન કુગળતામાં પરિણમે નહીં, ત્યાં મુધી તે અધકચરુ ન ગડે, તથા કેળવણી પોતે પણ અધૂરી ગડે દલદા કોટીના ગારીન્ક વિદાસના પાયા ઉપર ઉત્તમ કોટીના માનસિક (કે આગિય વિવિધ) વિદામની હામગત કોર્મ કરવાનો ખ્યાલ ગખવો, એ એક બર્થ દવાર્ધ તરંગ છે. એકમહર્ડના એક પગદેશી ગીલદારે સાચુ કલ્પુ છે કે, શાળાના વ્યાખ્યાનના જોગડામાં આપણ આપણા જુવાનોના મન એવી રીતે કેળવીએ છીએ કે જાણે તે બધાને પાઠશી બનવાનું હોય, અને ફૂટબોલના મેદાન ઉપર તેમના શરીર એવી રીતે કેળવીએ છીએ કે જાણે તે બધાને પોલીસ બનવાનું હોય. પરંતુ, શરીર કે મન એ બનેલી કેળવણીમાંથી એકને પણ યથોચિત ગીતે સિદ્ધ કરવી હોય, તો એ બનેલી કેળવણી એકમાથે ન ચલાવવી જોઈએ.

આપણી આજની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ તો એ પ્રશ્નનો નિચાર ન કરતી નથી કે, સમાજને કંઈ જાનનો પુરુષ કે સ્ત્રી જોઈએ છે. તેઓ તો જ્ઞાનની સામાન્ય

છાટ છાંગીને જ — અને તે પણ ઝીનનારની યોગ્યયોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના — મતોષ માને છે કેટલીક ‘પંચિક’ રહેતો અમુક જનનો માણસ તેનાર કરવાને ઇનાદે પોતાનું કામ કરતી હોય છે, અને તેટલા પૂરું તેમનામા એક પ્રકારનું જોમ પણ હોય છે. પંચિક તેમના અભ્યાસક્રમ તન્દ્ર નજર દ્વારા તો જણાશે કે, જૂના જમાનામાં જે જાતનો સદ્ગૃહસ્થ તૈનાર કરનામાં આવતો હતો, તેની જરૂરિયાતો નિચારીને ઘડવામાં આવેતો અભ્યાસક્રમ જ તેમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય છે અત્યારે જે જાતનો માણસ જોઈએ છે તેની, અરે ‘સદ્ગૃહસ્થ’ની જરૂરિયાતોની સાથેય, તેમાં કોઈ સબધ નથી અત્યારે તો તે અભ્યાસક્રમ વિનિષ્ઠ વિચેના અત્યાચારી બડોળરૂપ જ બન્યો છે. તેમાં શરીરની કેળવણી મનની કેળવણીથી નિષ્ક્રી પડી ગયેલી છે, તેમ જ તેના ‘વિષયો’ પણ એટલીજાધી વિરોધી પ્રયોજનનાજા છે એટલું જ નહીં, પણ આજનો જમાનો જે જાતનો માણસ માગે છે તેની માથે કશી લેવાદેવા વિનાના છે એ જ અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓની આનંદસ્યતા અનુમાર પાતળો થતો થતો પ્રાર્થમિક, માધ્યમિક કે પ્રૌઢ શાળાઓ સુધી પણ આસ્યો આવે છે. પરિણામે, તેમના મોટા ભાગ નિરર્થક નીનડે છે તેનાથી નીપજતી ‘સંસ્કારિતા’ ઉપથી લાભવામાં આવેલી હોઈ, વિગતીય હોય છે, મુદ્દા વિનાની હોય છે, તથા તેના સ્વાભાવિક મૂળ જન-સમુદાયના જીવનમાં નખાયેલા ન હોવાથી, તેનું જે ફળ આવે છે તે — જે કોઈ ફળ આવતું જ હોય તો — એટલું લાભદાયક હોય છે, તેટલું જ હાનિકારક પણ હોય છે.

સો-શાસનમાં રહેના આત્મિક જોખમો ટાળવાનો એકમાત્ર તથા પૂરતો ઉપાય જ્ઞાનનો પ્રચાર છે, એ માન્યતા અત્યારે તો કેળવણીકારોના મુદ્દાવેખરૂપ બની ગઈ છે આ પુસ્તકમાં હું તે માન્યતાનો વિરોધ કરવાનો છું એક બાજુ મતાધિકારનો

વિસ્તાર કરવાથી અને ખીજી જાણુ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી આપણે તે દરેકમાં રહેલાં જોખમોનો, એકબીજાના સંબંધથી ઉતાર કરી રાષ્ટ્રીયું અને પરિણામે સુદૃઢ નિયમની રાષ્ટ્રીયું, એવું માની લેવામાં આપણે બારે ઉતાવળ કરી છે. અત્યારે જ વસ્તુરિયતિ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ માન્યતા ખોટી સિદ્ધ થઈ છે. કારણ કે, અત્યારે તો એક જાણુ રાજદારભારમાં હિંમતનો અભાવ, અને ખીજી જાણુ મતદારમાં બેકારી-બંધાની બૂખ - એ બે વિચિત્ર તથા કારમી અસરોનું જોડાણ આપણી નજરે પડે છે. સમાજશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ગમે તેટલો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, તથા તેને પાતળું કરી કરી તેને ગમે તેટલું ગમે છતરી જાય તેવું બનાવવામાં આવ્યું હોવા છતાં, ભોક્ષો તો હજી જૂના રામની વસ્તી જેટલા જ વ્યવસ્થિત રીતે જીવે માર્ગે દારી શકાય તેવા રહ્યા છે. અને આપણા રાજદારીય નેતાઓ (તેમાંના કેટલાક તો ખરા જ) પોતાની આસપાસ સામુદાયિક પાયા ઉપર એ વસ્તુ ચાલતી જોતા હોય છે, છતાં તેમાંના એકની પણ એવું કહેવાની હિંમત નથી કે, ‘આ બધવસ્તુ અટકવી જોઈએ.’ ઠાઈ તેમ કરવા જાય તો તેની રાજકીય કારકિર્દીનો અંત જ આવે.

જૂના જમાનામાં, પરમ જ્ઞાન અનધિકારી પુરુષને કાને જતું રોકવામાં આવતું, તથા જેણે કપરી કસોટીઓમાંથી પાર છતરીને સાબિત કરી આપ્યું હોય કે, એ જ્ઞાન મેળવવાને તથા તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને પોતે લાયક છે, તેવા અધિકારી પુરુષને જ તે જ્ઞાન આપવાની રીત હતી. તેમાં બારે ડહાપણ રહેલું હતું. એ પ્રાચીન ડહા પુરુષોને પૂછ્યું હોય તો તેઓ તરત જ કહે કે, અધિકાર જોયા વિના કાવે ત્યાં જ્ઞાન વેરવું એ તો સામાજિક વિનાશ નોતરવાનો ચોક્કસ ઉપાય છે. છતાં આપણે આજે એમ જ કરીએ છીએ. એક સાદો દાખલો જ

હો. આજે આપણે જુનાન સ્ત્રીપુરુષોમા વગર નિયતિ-
નિયમનના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ, તે સ્ત્રીપુરુષોમાનો
મોટો ભાગ શારીરિક દૃષ્ટિએ લગભગ કોઈનો ગણી શકાય તેવો
હોતો છે, અને તેથી તેઓ કામભોગને પ્રેમમા ઉપાતરિત કરવાને
બદલે પ્રેમને કામભોગમા રૂપાન્તર કરે એવો સભવ વધારે
હોય છે. આપણા જ્ઞાતા તો પેલા જગથી લોકો સાગ કે જેઓ
એ બધા રહસ્યનું ઉદ્ધાટન જુનાન સ્ત્રી પુરુષ આગળ પ્રતા
પડેતા તેમને આમડી ચિગઈ નય તેવી રીતે કટકારીને તેમની
કપરી ઝસોટી ખરી લેતા, અને જેઓ એ કસોટીમાથી એક
ઉદકારો પણ બહાર વિના સદનશીલતા અને આત્મનિબ્રહ્મ
દાખવીને પાગ જિતરે, તેમને જ એ મત ગ્રહ્ય મબળાવતા.

તેની મારો એવો આગ્રહ છે કે, જ્ઞાનનો પ્રચાર લાયકતાની
કેળવણીની સાથે જ ચાલવો જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે,
આપણે સ્ત્રી કે પુરુષની સર્વાંગીણ કેળવણીનો પ્રચાર કરવો
જોઈએ, તથા તે પણ અમુક શરતોના વર્ગો પૂરતી જ નહીં,
પણ હેવટ સુધી આસ્થા કરનારી કેળવણીનો નહીં તો, કોઈ
બાળક કે મોઢને લાયક અને ત્યાં સુધી કેળવ્યા જાદ બીજે
અકનાડિયે જ નાવામ મનવા જગતમા છૂટો મૂકવાનો અર્થ
જ શો છે ?

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી-૧

સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો મનુષ્ય કેવો હોય? તથા તેનું વર્ણન ક્યા ગાંઠોમાં કરી શકાય?

સૌથી પ્રથમ તો, માનવજાતે એકત્રિત કરેલો મમત્ર જ્ઞાનખંડાર તેણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય પરંતુ તેણે જે એટલું જ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તો તે અર્ધે ગતે જ પહોંચેલા કહેવાય તેના વિપુલ જ્ઞાનખંડા ઉપનાત તેણે તે જ્ઞાનને અમલમાં મૂકવાની અમોઘ આવડત મેળવી હોવી જોઈએ. ઘણી વાર આપણને જ્ઞાન અને બિન-આવડત જ બેમાં ગેરતા જોવા મળે છે. આપણને ઘની મોટામાં મોટી હાનિઓમાની ઘણીના મૂળમાં આપણ અજ્ઞાન હોવાને બદલે આપણી બિન-આવડત જ રહેતી હોય છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે, થોડા જ્ઞાનનો ઉપાય વધારે જ્ઞાન છે પરંતુ એ કથનની પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા વિષે મને પોતાને શંકા છે. જ્ઞાનનો અર્થ જે માત્ર 'માહિતી' થતો હોય, તો તો એ કહેવત બગાળે છે પરંતુ સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલો માણસ પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં વિશ્વાસપાત્રતા, દિમ્બત, ત્વગ અને કુશળતાની બાબતમાં પણ પૂરો હોય તેની કાર્યશક્તિ ઘણી ભારે હોય તથા તેનામાં બીજા પણ એવા અનેક ગુણો હોય, કે જે વધુ માહિતી મેળવવામાત્રથી તેને પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે આમ, સર્વાંગીણ કેળવણી પામેલા મનુષ્યનું વર્ણન એટલે વસ્તુતાએ દેવનું વર્ણન

એક જીવો મુદ્દો પણ છે કે જોના તરફ કેળવણીકારો સામાન્ય રીતે દુર્લક્ષ કરે છે. મર્વાંગીય કેળવણી પામેતો મનુષ્ય પૂરેપૂર્ણ કેળવાયેના મન ઉપાત પૂરેપૂર્ણ કેળવાયેના શરીરવાળા પણ હોય કેળવાયેના શરીરનો અર્થ માત્ર આરોગ્ય અને તાકાત ઉપગત ધરો વધારે છે, જોકે તેમાં તે જાનેતો સમાવેશ તો થાય કે નહીં માત્ર આરોગ્ય અને તાકાતનો તો નથી જ્ઞાનની પેટે મર્વાંગીય દુરુપયોગ પણ થઈ શકે પણ કેળવાયેલું શરીર આરોગ્ય અને તાકાત ધરાવતું હોવા ઉપરાંત તે જાને ઉપર મપૂર્ણ મજૂરાણુ હોય તથા તેમનો ઉપયોગ તે મહુજ દર-સરથી તથા 'મુર' રીતે કરવું હોય અર્થાત્ તે તેના માનિષ્ટને તેમ જ તે જોના સૌને આનંદનું નાણું થઈ પડતું હોય કેઈ પણ શકેના સ્તાઓમાં ટાળાનધ કરતા મનુષ્યોનું તમે નિરીક્ષણ રજો તો તમને નીરાંગી દેખાતા શરીર તો ધણાય જોવા મળશે અને તેમાંના ધણા તો પહેલવાની ક્ષી શકાય તેના પણ હશે પરંતુ તે મધામાં 'કેળવાયેના' હોય તથા તેના શરીર તમને જ્વલે જ મળશે તેવા મિન કેળવાયેના શરીરોમાં કેળવાયેના મન ગડે છે એવું જડેવું એ વસ્તો નાધાત જોવું છે આપણા મોટા શકેરોમાં વસતા લોકોમાં એ મધા શરીરોને કારણે આજે આપણી સમૃદ્ધિ બારે અનિષ્ટો સહન કરી રહી છે એ અનિષ્ટોને ગમે તેટલી 'આખ્યાનમાળાઓ'ની યોજનાઓ નડે દૂર નહિ જ મરી શકાય બલે પછી તે આખ્યાનમાળાઓ આપના માટે તમે સ્વર્ગમાંથી દેવાને પડડી લાવો તેવા શરીરવાળા લોકોને આપવામાં આવતી માનસિક કેળવણી વ્યર્થ જ જાય છે, કારણ કે તેને જીવવા જોઈતી તાકાત તે શરીરોમાં કેળવવામાં આવી હોતી નથી.

ચોડા દિવસ ઉપર કારખાનાઓ, તકનાદી મકાનો, કદરૂપી જાહેરખંડો, અને એવી બધી મેડોળ વસ્તુઓના જોરદાર ચલા લાગેલા આક્રમણમાંથી આપણા દેશની સુદર નિસર્ગ ભૂમિને

ખ્યાવવાની યોજનાઓનો વિચાર કરવા એક સખા બોલાવવામાં આવી હતી. તેમાં એક વક્તાએ ઉચ્ચારેલું વાક્ય મારા મનમાં સચોટ ફરી ગયું છે. તેણે ક્યું કે, ત્યાં મુખી તમે તમારા દેશમાં સુંદર લોકો ન જસાવો, ત્યાં મુખી તમારા દેશને સુંદર ન રાખી શકો. આટલું કહીને તેણે ‘સુંદર લોકો’ એ શબ્દોની સમજૂતી આપી. તેના અભિપ્રાય મુજબ, ‘સુંદર લોકો’ એટલે એના લોકો કે જેમનાં શરીર તેમના મન જેટલાં જ કેળવાયેલાં હોય; અર્થાત્, જેમની આખ સૌંદર્યને નીરખી શકે તથા તેની કદર કરી શકે તેવી હોય, જેમના ઢાલ સુરેલ સ્વરો સાંભળવાને અને એસું સ્વરો મદન ન કરવાને ટેવાયા હોય; જેમના હાથ સુંદર શરીરગરી કરી શકતા હોય, તથા જેઓ સર્વાંગી — અર્થાત્ મનથી તેમ જ શરીરથી — મત્ત, મૌંદર્ય અને શ્રેયને માર્ગે સર્જન કરવાને ટેવાયા હોય.

જેનું શરીર પણ મન જેટલું જ કેળવાયેલું નથી, તેના મનુષ્યને પૂરો કેળવાયેલો કહી શકાય જ નહીં. અને તે કારણે જ મને પોતાને કેળવણીની હજુ કેટલી બધી જરૂર છે તેનું જ્ઞાન મને ગિરતર નહે છે. મારી પોતાની કેળવણી કંઈ બામતમાં અધૂરી રહી છે, તે હું હવે ખરાબ જોઈ શકું છું. મારા માનાપને થયેલા ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો, તે કેળવણી બહુ મારી લતી એમ જ કહેવું જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યની ‘સર્વાંગીય’ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે ક્યાંજનક રીતે છેક જ અધૂરી ગણાય. આપણા કેળવણીકારોને મનુષ્યના ભાગલા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી તેમની આખી પ્રક્રિયા તૂટક જ હોય છે. મૌંદર્ય પ્રથમ તો કેળવણીને જુદા જુદા ‘વિષયો’માં ભાગી નાખવામાં આવે છે; પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કોઈ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી. અત્યારે હવે જ્યારે હું જૂતકાળમાં નજર કરું છું, ત્યારે મને તરત જ દેખાય છે કે, કેટલાક વિષયો

તો અમારે માટે 'વનુધન્ય' જ દત્તા. નરી પુત્રક્રિયા કે માત્ર સાંભળેલી બાતોની અવગ અનગ ખૂડીઓ જેવા તે વિદ્યોટાપણની માફક અમારા મનમાં મીઝવામાં આવ્યા દત્તા. શિક્ષકોનો એક વર્ગ માળાના ઓગડામાં અમારાં મનને તાલીમ આપેનો; અને બીજો વર્ગ કે જે નયો અનુષ્ઠ દત્તો, તે અખાડામાં કે રમના મેદાનમાં અમાગ સગીરને તાલીમ આપેનો. એક ત્રીજો સદૃશદમ્ય કે જે ધર્મશિક્ષક દેવેનો, તે અમાગ આગિત્તને ફેગવેનો, અને આંતરગત મુજબ, અમાગ જ્વાત્માઓની મંબાળ નાખેનો. પરંતુ તે ત્રણમાં એકલ રીવાજ દગિજ નહોતું. માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, આગિત્તખાતું કે આધ્યાત્મિક ખાતું — એ જાના ખાતાં વચ્ચે કોઈ જ અદકા નહોતો. શાળાના વર્ગો, રમતનાં મેદાનો, અને ધર્મપાઠ એ ત્રણ એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડનગ કરતાં હતા. આ બધી તુટક પ્રક્રિયામાં એક જ બીજા પ્રત્યે સજગ દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું, અને તે એ કે, વાગ્તવિક મનુષ્ય કે વાગ્તરિષ્ટ બાળક તો મન, શરીર, આગિત્ત, અને જ્વાત્મા — એ બધાનો મળાને બનેતો છે. પેના વ્યાખ્યાતાએ વર્ણવ્યા મુજબ 'સુદૃઢ' મનુષ્ય તૈયા કરવાની દૃષ્ટિએ અમને ફેગવવાનો પ્રયત્ન જ નહોતો કરવામાં આવતો. અમે વર્ગમાં, મેદાનમાં કે દેવળમાં જે કંઈ કુડા તુટક તુટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમાગથી બને તેટલા માંધી લઈ, તેમનું એકીકગણ કરવાનું કામ અમારા ઉપર જ છોડવામાં આવ્યું હતું. અમાગમાના ધણા એ એકીકગણ સાધવામાં નિષ્ફળ નીનડ્યા છે.

'સુદૃઢ માણસો' તૈયા કરવા, એ જ દેશવસ્ત્રીનો અતિમ આદર્શ હોવો જોઈએ. અવમત્ત, 'સુદૃઢ માણસો' એ શબ્દો અહીં તેમના માયા અર્થમાં જ સમજવાના છે; કારણ કે એ શબ્દો ખોટા અથવા ઉપરચોટિયા અર્થમાં સમજવાનો બહુ સમવ છે, બાકી, દેશવસ્ત્રીનું વક્ષ શું હોવું જોઈએ એ વસ્તુ

દર્શાવવા માટે એ શબ્દો મારી જાણના બીજા કોઈ શબ્દો કુના વધુ યોગ્ય છે. અત્યાર સુધી એ લક્ષ, પૂરતી સ્પષ્ટતાથી, આપણા ખ્યાલમાં જ આવ્યું નથી ધરતીના તળ ઉપર સુદૃઢ મનુષ્યોની સખ્યા વધારવી, આપણી જન્મભૂમિમાં તેઓની જ વસ્તી કરી મૂકવી, અને બીજા દેશોને પણ તેમની ભૂમિમાં એવું કરવામાં મદદ કરવી — એ વસ્તુને હું ઝાવણીના અતિમ પ્રયોજન તરીકે ગણું કરું છું, આપણા અન્ય ગૌણ પ્રયોજનોએ તે બિંદુએ જ પહોંચવાનું છે

કવિએ કહ્યું છે કે, “ તમામ કુલ કેવી મનારજા ૭ ” માત્ર માણસ જ કુદૃષ્ટ છે ” આપણે તેથી પણ આગળ જઈને કહેવું જોઈએ કે, જ્યાં સુધી કુલમાં રાસ કરનારા માણસો કુદૃષ્ટ હોય, ત્યાં સુધી કોઈ કુલની સૌંદર્ય વસ્તુતાએ આનંદ અર્પી શકે નહીં આપણે આપણી આત્મમાત્રુના તમામ માણસોને કુદૃષ્ટ હોવાને કારણે ધરતીના તળ ઉપરથી હાકી કાઢીએ તોપણ, આપણે પોતે ‘ સુદૃઢ ’ નહીં હોઈએ તો, કુદરતનું સૌંદર્ય આપણી નજરે ચડવાનું જ નથી કુદૃષ્ટ માણસ તેમાં સૌંદર્ય દેખી શકવાનો જ નથી બહુ તો તે તેના તરફ નજર દેકરી, કે તેના સામું તાકી રહેશે, કે તેના કંઠોમાં ફેરશે, કે તે વિચિત્રમાં તે પોતાની માદગમાં સામ માઈની ઝડપે દોડી વળશે, પણ તેની નજરે તે ઘણું મૌદર્ય તો નહીં જ ચડે જેવું સૌંદર્યની બામતમાં ■ તેવું જ સત્યની બામતમાં, શ્રેયની બામતમાં, કે બીજી બામતોમાં પણ છે આપણે આપણા સમગ્ર વ્યક્તિત્વથી ઉત્તમ ન હોઈએ તો અમે તેવી શ્રેષ્ઠ ઉત્તમતાઓ પણ આપણ માટે ઉત્તમ નહીં ગડે

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, માણસનું ચાગિય તેની આત્મમાત્રુની પરિરિચિત અને સંજોગો વડે ધરાય છે વિકાસવાદનો આ તો સામાન્યમાં સામાન્ય સિદ્ધાંત છે તેમાં સત્યારાજકર છે, પરંતુ તે મૂર્ખ સત્ય નથી. એ સિદ્ધાંત

ખેતી જનાનાઓ એમાં રહેલા એક મુદ્દા પ્રત્યે ઘણી વાગ દુર્વંશ કરે છે કે, કોઈ પણ માણસની બાહ્ય પરિસ્થિતિનો સૌથી વધુ સક્રિય તથા અસરનારક ભાગ તેના મનનાનીન મહા બધુઓનો જ બનેતો હોય છે તેની પરિસ્થિતિનો ખીન્ને કોઈ અંશ તેના ઉપર આટલી નિન્દનાથી, નિગતર તેમ જ અસરનારક રીતે ક્રિયા નહીં કરતો હોય તેવી જ રીતે આમો તે પોતેપ તે બધા ઉપર તેની જ અચ્છર પડેલાડાર પરિસ્થિતિનો અસરનારક અંશ છે આ વસ્તુ સકેનાઈથી લક્ષ બહાર રહી જાય છે

એનો અર્થ એ થયો કે, નિર્જન મ્દળમાં કોઈ માણસ સુંદરતા નહિ દાખવી શકે પોતાની આસપાસના માણસો જો દુખી હોય, તો જેમ કોઈ માણસ સુખી ન થઈ શકે, તેમ માણસની આજીવનના લોકોનો મોટો ભાગ જ્યાં સુધી અસ્થિર, અવ્યવસ્થિત કે ગોઝાડું જીવન જીવતો હોય, ત્યાં સુધી સંગઠન અને સ્વ-સંયમનમાંથી નીપજતું મૌલ્ય — કે જે, સુદર મનુષ્યનો આત્મા છે, — તે સિદ્ધ થવું પણ અશક્ય જ છે પોતાની મરજી ન હોના છતાં મનુષ્ય પોતાની આસપાસની અન્યવસ્થા અને હીનતાના પ્રવાહમાં સપડાય છે જ તેના જીવન ઉપર આજીવનના મેચ જીવનના પડખા પડે છે જ. આજનું માનવજીવન કેવું સક્ષુબ્ધ તથા અન્યવસ્થિત મની મધુ છે તે બધા જ જાણે છે, અને જ્યાં સક્ષોભ તથા અન્યવસ્થા છે, ત્યાં સૌદર્ય હોવું સંભવિત નથી.

• આ માગતમાં આપણે કેળવણીકરોએ શું કહેવાનું છે ? મને લાગે છે કે, આપણે તો આપણો મુનો કબૂલ જ કરી લેવાનો છે. અત્યારે જે વસ્તુસ્થિતિ જિભી થઈ છે તેને માટે આપણે જ મોટે ભાગે જવાબદાર છીએ. અવગત, આપણે તેને ઝણીબૂઝને જિભી કરી નથી કે તેમાં વધારો કયો નથી, પરંતુ આપણે તેને જિભી થતી અટકાવવા માટે પણ કોઈ જ કંઈ નથી જ્યારથી કેળવણી માર્વાનિક બની છે, ત્યારથી

આપણા હાથમા પરિસ્થિતિની વડી ચાવી આવી ગઈ છે, પરંતુ તે કૃત્રીનો ઉપયોગ કરવા માટે જે દષ્ટિ જોઈએ અને જે આગડત જોઈએ, એ આપણામા નથી મનુષ્ય જાણે મન, શરીર, ચારિત્ર, છાત્રાત્મા વગેરે છૂટા છૂટા ટુકડાઓના બનેલા હોય, એમ ગણીને આપણે ચાલ્યા છીએ એટલું જ નહિ, તે ટુકડાઓના પણ જુગી જુગી શક્તિઓ અને વૃત્તિઓએ કાણ જાણે પાછા કેટલાય પેટાવિભાગો આપણે પાડ્યા છે. અને માણસ જાણે તેમાનો કોઈ પણ એક ટુકડો જ ન હોય, તેમ ગણીને આપણે લોકોને કેળવણી આપી છે પરંતુ એ મધ્ય ટુકડાઓ જેના નિના અર્થહીન બની જાય છે, તે આખા — વાસ્તવિક — મનુષ્યની કેળવણી પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ જ કર્યું છે એને કારણે લોકોને આપણે એની અંધારિયે લારી મૂક્યા છે કે જ્યાં આખાત્મિક અગમ તો તેમના ઉપર ચડી જ વાગે.

અ પણે આપણી જૂનની અજ્ઞાત જ રીતે બેસી રહેવાનું નથી તેનું પ્રારંભિક પણ આપણું કરવું જોઈએ, અને પછી તેની સુધા થા. ધ્રુવી જોઈએ તેને માટે પ્રથમ તો આપણે આપણી પોતાની કેળવણી હાથ ધરવી જોઈએ મારી એવી સૂચના છે કે, આપણે સર્વાંગ માનવની ધ્રુવના નજર સામે રાખતા શીખનાથી જ સરખાત ધરીએ, અને બાળક તરીકે તેની કેળવણીના પ્રથમ પગથિયાથી માંડીને, ઔઠ તરીકેની તેની કેળવણીના છઠ્ઠા પગથિયા સુધી તેનો ખ્યાન કાળજીપૂર્વક પણ ન જૂવીએ મનુષ્યના અને પેટાવિભાગો પાડી દઈ, તેમાંથી ગમે તેને વાસ્તવિક મનુષ્ય માની લઈને આપણે ચાલ્યા દરીએ, ત્યાં સુધી આપણે સંપૂર્ણ મનુષ્ય, કે જે હમેશા 'મનુષ્ય' મનુષ્ય હોય છે, તેને જિભો ધ્રુવાને જલ્દે, છૂટા છૂટા લગડના અવરોધોનું મૂંઝવું જ જિભુ દરીએ છીએ તેમાંથી ઉધરને પણ પોતાની પ્રતિકૃતિરૂપ રંગેના માનવને શોધતાં

મુશ્કેલી પડે । એટલે આપણે પ્રથમ પગથિયા તરીકે સર્વાંગ મનુષ્ય તરફ જ આપણા વિચારોને વાળતાં શીખીએ, અને તેને અથવા તેની કલ્પનાને કૅળવણીની આખી વસ્તુનો મુવતારો માનીને ચાલીએ, તથા એ રીતે ધસ્તીના તળ ઉપર ‘સુંદર મનુષ્યો’ વધાગ્વાનો પ્રશ્ન પ્રશ્ન અશે હલ કરીએ.

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણી-૨

ગરા પ્ર સ્થુમા આપણે જોઈ આ ચાકે, ઘણી વાર કેળવણીમાં આપણે મનુષ્યના સ્વરૂપ વિષેની આસિક ક પનાથી જ ચાનીએ કીએ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મનુષ્ય વિષે મનાંગસ પૂર્ણ ખ્યાન આપણે મેળવેલા ખ્યાથી ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ જો આપણે માનવજીવનને લગતા જુદા જુદા શાસ્ત્રો એ- પછી એક તપાસીને મેળવના જઈશ, તો આપણને હાગિજ મળનાનો નથી જોમકે, પ્રથમ આપણે પ્રાણીવિજ્ઞાન તપાસી ર્ષિએ પછી શરીરવિજ્ઞાન, પછી મનો વિજ્ઞાન, પછી સમાજ વિજ્ઞાન—એમ બધા શાસ્ત્રો તપાસી નીધા હ્યા, તેમાંથી મળતી માહિતીનો મગ્નારો કરીએ તો મનુષ્યના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપણને મળી જાય, એમ મનુષ્ય અણ થ છે એ તો, બીજા શાસ્ત્રોના સૂત્ર મળીને નીપજતા સંગીતનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવના, પ્રથમ આપણે એક એક શાસ્ત્રને જુદા જુદા સામળી લઈએ, તેના જેવું થાય તેને માટે તો આપણુ બધા માજ એક સાથે જ સામળવે જોઈએ મનુષ્યની બાબતમાં પણ તેમ જ છે શરીરવિજ્ઞાન મનોવિજ્ઞાન રંગે જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાંથી એકાદ નેના કુદા એકબીજા સાથે માધીને કે ચોટાડીને મેળવેલી મનુષ્ય વિજ્ઞાની વપા લઈને આપણે તેની કેળવણી ચાલ્યા જઈએ, તો બારે છમગડે જ નાળી મૂળીએ આજે આપણામાંના કેટલાક મનુષ્યોએ તેમ જ કરે કે આપણને તો માનવજીવનને લગતા બધા શાસ્ત્રોનો સમન્વય જોઈએ છે, અને તે જ વસ્તુ આપણને હજુ મળી નથી

અર્ચીની મનુષ્યને પૃથક્કરણ કરવાનું હોય છે, ત્યારે તે બારે દુશળતા દાખવે છે — તેની હાલની તમામ કેળવણીનો ઝોક તે જ દિશામાં છે પરંતુ, જ્યારે તેને સમન્વય કરવાનો આવે છે, ત્યારે તેનું અણુઘડપણ દેખાઈ આવે છે જાણે સમન્વયની આગળ જ તે ખેઈ બેઠો છે, જાણે તેની કેળવણીએ તેને તે વસ્તુ શીખરી જ નથી. પૃથક્કરણમાં જ તે પાવરધો છે કાર્ષ વસ્તુના દુઝડા કરી નાખી, તે દરેક દુઝડાને નીગમવામાં તેની તોતે આની શકે તેવું કાર્ષ અત્યાર સુધીમાં થયું નથી. પરંતુ તે દુઝડા તેને કરી ગોઠવી આપવાનું કહો તો તેની અક્ષત બહેર મારી જાય છે

તેમાં જ્યારે, આખા જગતમાં જગતથી જ બીજો નબરે મૂકી શકાય એના સમન્વયના સૌથી વધુ આર્થિક નમૂનાઓરૂપ પોતાની જાત અને પોતાના માનસબુદ્ધિઓનો તે નિચાર કરતો હોય છે, ત્યારે તે જેના ગોચા ખાય છે, તેના તે બીજો કયાય ખાતો નથી હોતો તેને જે માત્ર શરીરનો જ નિચાર કરવાનો હોય, તો તો તે પોતાના પ્રાણીનિજાન અને શરીરનિજાન વડે પહેલે નબરે આવે, તેમ જ જે તેને માત્ર મનનો જ નિચાર કરવાનો હોય, તો તે પોતાના માનસશાસ્ત્ર વડે કદાચ તેથી બિતરતે પરંતુ ઉપતે નબરે જ આવે પરંતુ, તેને તે ત્રણે નિજાનો એકઠાં કરી, શરીર અને મનવાળા સમન્વિત મનુષ્ય વિષે કાર્ષ પૂડો, તો ધણુખરુ તો તમે શું પૂડો છો તે જ તે નહીં સમજી શકે જાણે તેના મગજમાં તે ખ્યાલ ધુસાડવા માટે તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની જ જરૂર ન હોય. સમન્વિત વસ્તુનો નિચાર કરવાની જામતમાં પ્રાચીનો^૧ અર્ચીની મનુષ્યને કયાય પાડો પાડી દે છે તેઓની પાસે વસ્તુનું સમગ્ર સમન્વિત સ્વરૂપ પકડી લેવાની ખાસ ઇચ્છિ હતા સમન્વયની જામતમાં તેઓ એકલા હતા અર્ચીની મનુષ્ય જે પોતાની પૃથક્કરણ

કુવાની શક્તિની સાથે પ્રાચીનોની સમન્વય કુવાની શક્તિ મેળવી શકે, તો આપણે બધા જેનાં સ્વપ્નો મેલીએ છીએ તેવો સંપૂર્ણ મનુષ્ય તે બને. એક દિવસ તે તેવો જન્મ બનશે એની મને ખાતરી છે આ બધું યોગજન્મ ચાલતું પૃથક્કરણ બવિધ્યમાં આપનાગ મહાન સમન્વયની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે; અને ત્યારે મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીએ પોતાનું કામ પૂરું ધુન્ડે, ત્યારે તે સમન્વય જરૂર આપશે.

પ્રાચીનોની મુશ્કેલી તેમના પૃથક્કરણના દાગિધિમાં જોવા દેતી. તેમના સંગીતનો સાજ બધું ઢગાળ હતો. તેમના વાજિત્ર બધું પ્રાગ્ભિક દ્રશ્યાનાં, તથા મનુષ્યજીવનનું સંપૂર્ણ મંગીત પ્રગટ કુવાને પૂરતા ન હતાં. પરંતુ જે બાબતમાં તેઓ ગરીબ હતા, તે બાબતમાં આપણે સારી પેઠે તવંગર છીએ: પૃથક્કરણ-પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કરેલા આપણા ભૌતિક માત્રો વાજિત્રોના એવા મોટા મમુદાયરૂપ છે, કે જેને માટે ગંધર્વગાન પોતે પણ મગરૂર થઈ શકે જ્યારે તે બધા વાજિત્રો એકસાથે સૂઝી મિલાવટ કરતા રહીખશે, ત્યારે જે સંગીત પેદા થશે, તે જગતને માટે અપૂર્વ જ હશે.

એક માદો દાખલો સર્ધએ વસ્તુઓ વચ્ચે 'ભૌતિક' અને 'આધ્યાત્મિક' એવા બે બધાંનું સુપરિચિત છે. એ બે પૃથક્કરણ જ પેદા થયો છે કુનિયાને તે અધ્યયનથી મોંઝાવી ચીરી નાખે છે એક બાજુ જડ જગત રહી જાય છે, અને બીજી બાજુ ચેતન આત્મા—જે બને એક બીજાના નદન નિરોધી છે. સરકૃતિને પણ તે પ્રમાણે બે નિરોધી પ્રવાહોમાં વહેતી નાખવામાં આવે છે: એક ભૌતિક શ્રેય તરફ વળતો, અને બીજો આધ્યાત્મિક શ્રેય તરફ વળતો. કુન્નવી સામાન્યને પણ તે 'ધર્મી' અને '(ઐહિક) અનીશ્વરી' એના બે બાજોમાં વહેતી નાખે છે, અને આપણને

આપણામાના ઘણા તે બેમાથી એકેની તામેદારી નથી ઉભવતા, અથવા ઉઠાવે છે તો પડેલા એકની અને પછી બીજાની, અને એ રીતે તે બંનેને મને તેટલા બેગા કંપાનો પ્રપત્ત કરે છે

પૃથક્કરણે ઊભા પ્રલભ્યા આવા બેદોના બીજા પણ અનેક નામ છે અને અને- મરૂપ છે એક તો નિગ્ગાન અને ધર્મ વચ્ચેનો સુપન્નિચિત બેદ, બીજો બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો બેદ, વળી જીવનના ગદ્ય અને જીવનના કાવ્ય વચ્ચેનો બેદ, લામકાજ અને અમતગમન વચ્ચેનો બેદ, મજૂરી અને કુરસફ વચ્ચેનો બેદ રોજિંદા જીવનનિર્વાહ માટે ગાળવામાં આવના કનાકો અને આત્માની મુક્તિ માટે ખર્ચાતા કે ખર્ચના માટે ગણાના કનાકો વચ્ચેનો બેદ, તેમ જ અકનાડિયામાં ગવિનાર અને માકીના દિવસો વચ્ચેનો બેદ આ મધ્ય બેદો પૃથક્કરણે જ ઊભા કરેલા છે, અને એ પૃથક્કરણ સગીન પણ છે પરંતુ તેને પગિણામે નથી ગોઠાવે જ બિલો થાય છે

પરંતુ એ મધ્યને સમન્વિત દષ્ટિએ જોવાનું અર્વાચીન મનુષ્યને કહીએ, ત્યારે તે વસ્તુ માનવા તે તૈયાર નથી હોતો એટલું જ નહીં, પણ તેનો અર્થ સમજવાની પણ તેની તાકાત નથી હોતી મમન્યની દાંષ્ટ તો એમ જ કહે કે, 'ઐહિક સામ્રાજ્ય' અને 'ધર્મી સામ્રાજ્ય' એવી કોઈ વસ્તુઓ જ અસ્તિત્વમાં નથી તે તો તમે કરેલી કંપનાઓ જ માત્ર છે, એવું તે બે વચ્ચેના વિરોધ પણ તમાગ મનના જૂત વચ્ચેના વિરોધ છે તે બંનેને એકત્રિત રીતે ન સમજો, ત્યાં સુધી તે બેમાથી કોઈ સાચું નથી જગતમાં મે સામ્રાજ્ય કે જ નહિ પરંતુ દહનો અને પગ લોકનું સંયુક્ત સામ્રાજ્ય જ છે મનુષ્ય તે સંયુક્ત સામ્રાજ્યનો નાગરિક છે તે બેમાથી કોઈ એકનો, કે પ્રથમ એકનો અને પછી બીજાનો, કે મુખ્યત્વે એકનો અને ગૌણ રીતે બીજાનો નાગરિક પણ નથી તે મે અડધિયા તમારી કંપનામાં જ

છે બાકી, બને મળીને થતી સમગ્ર વસ્તુ જ સાચી છે, અને મનુષ્ય પણ તે સમગ્ર સંયુક્ત આત્માજ્યનો જ નાગરિક છે. તેને બધે તમે જો એમ માનીને તેને કેળવણી આપો કે, શરીર પૂરતો તે ઐદિક આત્માજ્યનો અને તેના આત્મા પૂરતો તે ધૃતિરી સાત્ત્વજ્યનો નાગરિક છે, તો તમે તેની કેળવણીમાં જમગડો જ વાગી મૂકવાના. તેને વિષે તેવી રૂપના ઉપર ન્યાયેલી તમારી મરુતિ પણ થોડા વખતમાં આધ્યાત્મિક દેનાણુ ઠાઠશે અને ભૌતિક દેવાણુ પણ કાઢશે, — ને આજે મનુષ્ય જ છે

થોડા સમય પહેલાં દુ ઉત્તર તન્દના સહેરોમાંથી એકમા આવેલા એક મોટા કાખાનાની મુલાકાતે ગયો હતો. તેમાં મેકડો જીવાન સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી તેઓ જે છટાઈ, કુશળનાથી અને ઠંડોનથી પોતાનું કામ કરતી હતી, તે જોઈ મારું ધ્યાન તગ્ન ખેંચાયું, અને મારી સાથે મને બહુ મનાવવા માટે આવેલા વ્યવસ્થાપકને મે તે વિષે વાત પણ કરી ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે અમારી મિનમાં અમે શારીરિક તાનીમનો નર્ગ નખેનો છે, અને અમે ગજ માજે તે વગ મા તેમને ચાક્કા શીખવીએ છીએ તે નર્ગમાં આવના તે બધી જ તૂની પડે છે, અને તેમને ખૂબ જ મજબ પડે છે પગનું, નવાઈની વાત એ છે કે, અમે તમને ન્યવચિત રીતે ચાખતા શીખવીએ છીએ, એટલે તેઓ ખીજી બધી વસ્તુઓ શીખવવાની પણ માગણી કરે છે કેટલીક ગાવાનું શીખવા માગે છે, કેટલીક નાચવાનું શીખવા માગે છે, અને કેટલીક ચોપડીઓ માગે છે તેમાંની ત્રણ તો મનિના લખના લાગી ગઈ છે મારું માનવું છે કે, અત આજે એ નાનુમગ્ધુ વિદ્યાપીઠ જ જીવું પ્રવુ પડશે.

તે મિલમાંથી દુ મનુષ્યના મર્વાંગીણ સ્વરૂપ વિષે જ વિચાર કરતો મદાર નીખ્યો અને અત્યા નુધી આપણે

પ્રૌઢના શિક્ષણની આમનમા જે કાર્યક્રમને અનુસરતા આન્યા છીએ, તેથી જુની જ જાનનો મર્યાદા માગ મનમા ગયા લાગી ગયો.

મનુષ્યના સર્વાંગીય અગ્ર વિભેદી આપણી વાતને હવે આગળ ચલાવીએ આપણે મનુષ્યને ઐદિ- તમ જ પારલૌકિક સમુદાય માત્રા ત્યનો નાગરિક તો નહોતો. પરંતુ ત્યાં તેનું નામ જ શું હતું ? તે સમુદાય માત્રાત્યના નાગરિક તરીકે આપણે તેનો ધધો ગો નહીં ગવાના છીએ ?

‘ધધો એ શબ્દ ઉપર ખાસ બાર મૂકવા માગુ છું. ધધો, વિગાળ અર્થમાં છે તો ધધો શીખવેલો એ ક્રેળવણીનું સાચું મર્યાદા છે. પરંતુ જે ધધો આપણે માણસને શીખવેલો છે તે ધધો તેના અમુક અસને ખ્યાનમાં ગમી નહીં પણ તેના સર્વ અંગો ખ્યાનમાં નહીં નહીં નહે. તેથી એવો ધધો શો ફોર્મ શકે ?

માગી મમત્વા આપે છે તે પ્રમાણે તો, તે ધધો ‘સર્જન’નો છે અને તમે જે પૂછા કે શાનું સર્જન તો ? મહીશ કે ‘વાસ્તવિક’ મત્યોનું સર્જન. સર્જન એ જ મનુષ્યની સર્વાંગીય ક્રિયા છે — ઐદિ- તમ જ પારલૌકિક માત્રાત્યના નાગરિક તરીકે તો. એ જ એમાન ધધો જ નમે ને તેને સર્જન કરના ન શીખવેલો તો તમે તેના ખામ ધધોની ક્રેળવણી જ બાળી ગયા છો. જેથી તે પોતાને લેખના ને ખૂનતા મર્યાદા માટે હમેશા મેનેન દુષ્ટી અને અસત્ય હશે.

ધણા લોકો આજકાલ એવું માનતા લાગે છે કે, આપણે માણસને તમામ નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત કરી દઈએ, એટલે તેનું આત્મનિરૂપણ આપોઆપ જ સંધાર્ષ જશે નેની આસપાસની બધી રાડો, મધી અટકાયતો, બધા નિષેધો અને બધી શ્રદ્ધાઓને તોડી નાખો, તથા તેને પોતાની મજબૂત મુજબ વર્તવાની માર્ગનિર્ણય આપી દો, એટલે પોતાના જે આત્મનિરૂપણને તે જાંખે જ, તે શરૂ થશે. મુક્તિનો એ જાતનો પથ આજે બહુમાન્ય થઈ પડ્યો કે લગ્ન અને પ્રેમ વિષયક યજ્ઞ નના મિદ્ધાતો એ જ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવે છે, અને વસ્તુતાએ તે અનુસાર પ્રયોગો પણ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યા છે.

એ મુક્તિનો સિદ્ધાંત એક જ અર્થહીન નથી માણસ ધણા મોટા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર ન હોય, ત્યાં સુધી તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકતો નથી પરંતુ સ્વદેશાભિમાનની પેરે માત્ર સ્વાતંત્ર્ય પૂરું નથી માણસની આજીવનજીવના બધા નિયંત્રણોમાંથી તેને મુક્ત કરવામાંથી તેનો મર્જન આત્મા ઠી સંતુષ્ટ થતો નથી તેને તો તમારે નર્મક મગીન અને કરી બતાવના જેવું કામ આપવું જોઈએ તેને તમારે યાત્રાવિદ સર્જનને નામે લગાડવો જોઈએ તમે તેમ ન કરો, તો માત્ર સ્વતંત્ર બનેલો આત્મા બદલ આત્મા ક્રોધા નધુ કાળી બનવાનો, અને તે સ્ત્રી કે પુરુષની દશા અતે પડેલા કરતા વધુ ખરાબ થવાની આવી અભાનાત્મક મુક્તિ પામેલા ધણાય લોકોને (૧) ઓળખું છું અને મેં જોયું છે કે, તેમાંના ધણા-ખરાની દશા હાથ-ધોઈ નાખવા જેવી થઈ ગઈ છે તેમનું જીવન હિત્તભિત્ત થઈ જઈને નરી જૂઓની પાપનાડપ તથા તૂટેલા છેડાઓના જળારૂપ મની ગયું છે

મનુષ્યની સર્વોત્તર રીકેની આવી સર્વાંગીણ કંપના આપણને માનવજીવનને લગતા બધા નિજાનશાસ્ત્રોમાંથી એકેમાં મળતી નથી એક પછી એક તે દેને પૂછો, તો તેઓ

જુદી જ વાત કહેશે. એમ ને એમ તો તે દરેક આપણને એવા નિર્ણય ઉપર જ લઈ જાય છે, માણસ એ એક પ્રકારનું યંત્ર છે. આજનું માનસશાસ્ત્ર પણ આપણને એમ જ કહે છે : અને અહીં જ કહેતો ગઈ કે, માનવસ્વભાવ વિશે કંઈ ખ્યાલ મેળવવા માટે મારે કંઈ એક જ શાસ્ત્રનો આધાર રાખવાનો હોય, તો માનસશાસ્ત્રને તો કદાચ હું છેક છેત્તું જ પસંદ કરું. વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રોના જલસામાં એક વાનિંત્ર તરીકે માનસશાસ્ત્રની આવશ્યકતા જરૂર છે; પરંતુ આજકાલ માનસશાસ્ત્રીઓ પોતાની તરૂડી જરા વધારેપડતા જોરથી ફૂકવા લાગ્યા છે. માનસશાસ્ત્રી મનનું જે રીતે નિરૂપણ કરે છે તે રીતે જોનાં, મન એક જાતનું યંત્ર લાગે છે, અને શરીરશાસ્ત્રી જે રીતે શરીરને તપાસે છે તે રીતે જોતાં, શરીર બીજી જાતનું યંત્ર લાગે છે. પણ જ્યારે આપણે બંને વાનાંઓ એકઠી દરીએ છીએ, અને બીજાં શાસ્ત્રો પણ જે વાનાં કહેનાં હોય છે તેમની સાથે તેમને મૂંઝી દઈએ છીએ, ત્યારે આપણી આંખ આગળ જુની જ મૂર્તિ ઊભી થાય છે; તે મૂર્તિ એક યંત્રની નહીં, પરંતુ જીવતી-જાગતી અર્થાત્ વાનાં કહેનારની જ મૂર્તિ હોય એમ લાગે છે.

આપણે વિજ્ઞાન અને કળા વચ્ચે ભેદ પાડીએ છીએ. પરંતુ એ ભેદ ઉપગ્રસ્તો જ છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાનોને તમે એક પછી એક, જુદાં જુદાં જ વિચારો. ત્યારે તે ભેદ ઊભો થાય છે. પરંતુ તમે તે બધાનું બેગું સંગીત સાંભળો, તો જે મંપૂર્ણ સ્ત્રીજ ઊભી થાય છે, તે તો એક એવું મહાન કળામય સંગીત હોય છે કે, જે મનુષ્યની દૃષ્ટક શક્તિએ કરી નિપજાવ્યું નહીં હોય. તેને આપણે 'મત્સ્ય'નું સંગીત કહી શકીએ. આખી દુનિયાનાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ત્રણ સંગીતોમાંનું ને એક છે; અને તેની પાછળ તેના સર્જકની મૂર્તિ ખડી છે. મનુષ્ય પોતાના સાચા સમગ્ર સ્વરૂપે એક સર્જક છે, એ વસ્તુની સાક્ષિતી તો અંતે

વિજ્ઞાન પોતે જ કે મનુષ્યનો કાર્ષ એકાદો અશ વિજ્ઞાન ઉપગ્રવી શક્યો ન હોત કલ્પના વિનાની એકલી તેની બુદ્ધિ, કે શરીર વિનાનું તેનું એકલું મન કદી વિજ્ઞાન ગ્રવી શક્યા હોત ?

એટલે, કેળવણી તો મનુષ્યને સર્જક થના નિર્માયેલા પ્રાણી તરીકે સ્વીકારીને જ આગળ ચાલશે મૂલ્યોના સર્જક તરીકેના તેના મહાન ધધા માટે તેને સર્વાંગીણ કેળવણી આપવી એ આપણા કામનો મુવતારો બનશે આપણી બધી પદ્ધતિઓએ તે અતિમ હોમોગીએ ચડવાનું ગડેજે, બધે પછી તે માળકો માટેની હો, પ્રૌઢો માટેની હો, અમુક વિષય માટેની હો, કે તમુક વિષય માટેની હો

મનુષ્યની સર્વાંગીણ કેળવણીના ખ્યાલન કેળવણી સુધાગના મૂળજૂત સિદ્ધાંત તરીકે હસાવવાની જીરુએદારી ખાસ શ્રીને આપણા જેના તોફો, કે જેઓ પ્રૌઢોની કેળવણીના કામમાં પડેલા છે, તેઓને માથે જ હ નાગ્યુ કે પ્રૌઢ સ્ત્રી પુરુષો સાથે નામ કન્યા કન્યા આપણને જ એ રાતનો મૌથી નધુ અનુભવ થયેનો છે કે, અત્યારે જે પરિસ્થિતિ હેઠળ તેઓ હવે કે તે પરિસ્થિતિમાં તેમની મર્જન કરવાની ન્યાયાવિ-રૂપના કેવી અગર્હ ગય હ તથા નિષ્ફળ ગય છે, નેમ જ અત્યાગ સુધી તેમને મળેની કેળવણી હાગ તેને સંતોષવાનો કેવો થોડો પ્રયત્ન કરામાં આવ્યો હોય છે ખાસ શ્રીને વ્યવહારમાં મન અને શરીર ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, એવા જે ખોટા ભેદા અત્યાગ સુધી પ્રવર્તી ન્હા છે, અને જેમને મળે આપણે થોડોની લાયકાત છે કે નહીં તેનો વિચાર ન્યા વિના જ જ્ઞાનપ્રચાર ગ્વાની જૂલ શ્રી જેમીએ છીએ, તેમને દૂર કરામાં આપણે ખામ આગેવાની કરવાની છે

દવે તમે મને જો એ પ્રશ્ન પૂછો કે, શ્રીપુરુષમાં નેહી મર્જક શક્તિ ગમત થાય તે માટે કયું પ્રયોજન આગળ મુવુ જોઈએ તથા કયા પ્રેમ બળ હિપગ આધાર નાખવો

જાતની કેળવણીનો તત્ત્વતઃ મમન્ય સધાર્થ ગયો એમ ન કહેવાય, તથા તેટલે અશે તે ગાળાઓ પણ મન તેમ જ શરીરના સામ્પ્રતિક સહશિક્ષણની દૃષ્ટિએ અધૂરી જ કહેનાય નારણ કે, ત્યાં પણ મન અને શરીરની કેળવણી એકબીજીથી અલગ જ ગહે છે, અને તેથી તે કેળવણી સેનાગ્રમા બે જુદા જ અભાવો નિર્માન કે એ- બાજુ પડિતનો અને બીજી માજુ દસાયેના જ ગલીનો તેમ જ તે બે અભાવો પછી સરેલાઈથી એટલા મળી જતા નથી

ઓક્સફર્ડમાં અપાતી કેળવણીનું નર્ણન મતા એક પગદેશી નિગીક્ષકે જે શબ્દો વાપર્યા હતા, કે, “તમે માનસિક શિક્ષણ એવી રીતે આપો છો કે જાણે તમારે બધાને પાઠરીઓ જ મનાવવા હોય, અને શારીરિક શિક્ષણ એવી રીતે આપો છો કે જાણે તમારે મધાને પોલીઓ મનાવવા હોય,” તે બંને અમારેપડતા અમકભર્યા જ હોય, પરંતુ ને શબ્દો પાડીને તેનો મુખ્ય આશય મોટો નથી ઓક્સફર્ડની મહાસાળામાં પણ આપણે જોઈ ગઈશ કે, અધ્યાપકો પહેલવાનોની કામગીરીમાં તીવ્ર તથા સદાનુભૂતિભર્યા એ અખવે છ પરંતુ પહેલવાનો અધ્યાપકોની કામગીરી પ્રત્યે કાઈક તુચ્છકાન જ દાખવે કે, તેમ જ હે-માનરોની એવી એકે પરિપક્વ હુ વાદ લાવી શકેતા નથી કે જેમાં શિક્ષણ અને શરીરવ્યવસ્થા પક્ષમરો અન્વે તેમની ગાળાઓમાં વ્યાપેના વિરોધનું બાન પ્રગટ થયું ન હોય આપણી ગાળાઓમાં મન અને શરીરનું સહશિક્ષણ ગ્રી-રોકેની પદ્ધતિમાં હતું તેનું સામ્પ્રતિક જ હોત, તો આ જાતની વિસંગતિ ક્યારની દૂર થઈ ગઈ હોત, અને અમતગમનની દગીક્ષર્તઓના મેનન હિપન, પ્રાચીન ગ્રીમ દેશની માફન, કવિઓ વિલમના હોત, અને એ ગીને અમતગમનની બાવનાને પણ નવી જ પ્રેરણા મળતી હોત પરંતુ એ નરતુ સકચ ત્યારે જ મને, ત્યારે એ જાતના અમતગમનના મેળાવડાઓમાં

સાગર-કેનાન પ્રેક્ષકોના ટોળાના શાગીગિ-ઘડતરમાં રૂંદાર થાય

મનુષ્યના રખતથી મૂળે ધાર્મિક એવી એક માન્યતામાથી ઉદ્ભવેલા મિદ્ધાતની અમર હેઠળ શરીરની કેળવણી અને મનની કેળવણીના નાદ જુદા પડી ગયા છે તે સિદ્ધાન્ત મુજબ મન એ શરીર કરતા ઉચ્ચ વસ્તુ છે મન અર્ગીય છે, અને શરીર ક્ષદ્ગોચક, મન એ ગુદ્ધસ્વ અને શરીર તેનું દુસ્મ। છ અથવા તો ‘વિનાશશીલ એવું પાર્થિવ આચાર્ય’ , કે જેમાં અમુક સમય સુધી મનને ગોધાર્મ હોવાનું છે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિ હજુ પણ તે ખનગના પરપગની ચૂંકા દેલી છે જેકે દરેક વિચારગત કેળવણીકાર તથા કે તે પોતી છે

દેહાક્રિયા રખતના મર્યાદા ને પ્રમાણ આવે છે કે શરીર તરત અપવિત્ર વસ્તુ છે, તે મન ન્યારે શરીર મડદુ બનીને મરવા માડ્યું હોય ત્યાંની મિતિ માટે બંને સાચુ હોય પરંતુ ન્યારે શરીર જીવન હોય છે, તથા પોતાની ગેજની ક્રિયા કરતું હોય છે ત્યારે તો નિશ્ચિત બધા દસ્ય પાર્થોમાં તે સૌથી નધુ નવાઈ તેમ જ બધ પમાડે તેવી વસ્તુ હોય છે તથા આખી સજિમા તેને જ સૌથી ઉત્તમ કોગીનું મર્જન પ્રી શમય નરણ કે, શરીર એ તો સજાની પોતાની મર્જનતાને અનુરૂપ સર્જકતા પ્રાપ્તના માટે રચાયેલી વસ્તુ છે હવે રખત આવી ગયો છે કે ન્યાર કેળવણીમરેએ જીવના શરીર બાગત પેતો જૂનો ખ્યાન કે જે અનુસાર શરીર માત્ર ‘જીવન મડદુ છે’ તેના ન્યામલ્યા અવગેરે પણ પોતાનામાર્થી ખખેરી પ્રદના જોઈએ એ ન્યાય આપણામાના કેળવણી માતા હશે તેના કે ના પણ નધુ ક્રાંતિમાત્ર નીવડશે

શરીર અને મનના સદશિક્ષણમાં શાગીગિ આરોગ્યનો સમાવેશ થાય જ એ વસ્તુની અમત્ય બધાય પૂગના પ્રમાણમાં

સ્વીકારના ડોવાથી તેના ઉપર બાર મૂકનાની મારે આવસ્યકતા નથી. 'શરીર અને મનનું આરોગ્ય', એ ગ્રન્થો શાળાનાં વાર્ષિક સંમેલનો વખતે ઉચ્ચાગની વખતે પ્રમુખ મહાશયોના મનમાં જે ગધું હોય છે તે મધાનો સમાવેશ તેમાં થાય જ. પરંતુ તેથી પણ વધુ બીજી બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. બાળકો તેમ જ મોટાગએને તેમનાં સમગ્ર શરીરો વડે વિચાર કરતા હોવાની તાલીમનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. બાળની કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓમાં એમ કરવામાં આવે છે. એ કેન્ડ્રાગની અમર આપણી વિચારશક્તિ ઉપર પણ થશે — સામાન્ય વ્યવહારુ હાથપણ બતાવવાની વાતથી માડીને તર્કોની દુગ્ધા દુગ્ધ દક્ષાઓ સુધી પણ. મંપૂર્ણ આરોગ્યની વ્યાખ્યા માત્ર ગાઢ નિદ્રા, સારી પાચનશક્તિ, હૃદ આયુષ્યજ અને વિજયજી તેમ એટલું જીને જ પૂરી ન થઈ શકે. વધારામાં વ્યવસ્થિતતા, ગતિનો કર્મમન્નયો ઉપયોગ, અને આત્મનિર્મલની નક્તિનો ઉમેરો પણ તેમાં કરવો જોઈએ. એ બધી બાબતો વાળજીભરી તાલીમ વિના બાગ્યે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

વળી એ બધા ઉપગંત કુશળ સર્જનો દ્વારા આત્મનિરૂપણ કરવાની લક્ષિત-બાવનાઓના વિકાસનો પણ તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. માનવગતી કુદ્ગતી રીતે જ કુશળતા દાખવવા માટે મૂઢ્યુ હોય છે, અને જ્યાં સુધી તેની તે બૂખ શાન થતી નથી ત્યાં સુધી તે બેચેન જ રહે છે, તથા પોતાને જોઈતા દાર્દ માટે જાવા નાખ્યા કરીને, અતે જહાગની મ્યૂલ ઉત્તેજનાઓ, કે જે તેની તાકાત ખવાસ કરીને તેની આનંદ માણવાની શક્તિ પણ ઘટાડી નાખે છે, તેના વડે પોતાની નમ્તિ ગોખ્યા કરે છે. કુશળતા દાખવવા ન ગળની હોય, તો ગતીનું મંપૂર્ણ આરોગ્ય જ અશક્ય છે.

આ જગ્યાએ એ મદગિક્ષણને સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિની વિગતોમાં વિવરવાનું ગ્યાન નથી. એટલું જ દેવું બસ થશે

કે, એની પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં છે તથા બધાને મુનમ છે સમગ્ર શરીરને આત્મનિરૂપણ અને આત્મસંયમનું સીધું બનાવવાની તાલીમ આપે તેના શારીરિક કેળવણીના શુદ્ધ શુદ્ધ વ્યવસ્થાઓ આજે ક્યારના અમલમાં છે તેઓ શરીરને વૈયક્તિક રીતે તેમ જ મુખ્ય રી નામે તેના સામાન્ય પ્રયોગોમાં આત્માવિક દનનચરનની સગતિ તથા ગૌરવ કેમ નાખવા, તે નીખવે છે, અને તે બીજી બાજુએ ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓના પાયારૂપ તથા બીજી અનેક જાણોના જિગમ માટે — અને વિચાર ગ્રંથાની જાણો તેમાં મમાવેશ થાય જ છે — કેન્દ્રરૂપ મનાવે છે મધ્ય બુદ્ધિઓએ તેમાં શ્રમને મદતે વર્ગીકાર-કાળને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવે છે કેટલા પ્રમાણના શક્તિ ખર્ચી તે બીજાને બદલે કેટલી ઓછી શક્તિ ખર્ચવી પડી એ બીજાને મહત્ત્વ મળે છે અમુક રખતે મનાવેના અસાધ્ય હા બળ પ્રયોગ કરતા, રોજિંદો બનવાનું મુશ્કેલીથી કાળની રાત તેમાં મુખ્ય મનાય છે વધુમાં વધુ ઝડપે દોડવા કે તા ઓછામાં ઓછા ચક્રાતે રીતે ચાલવાની માખતને અગત્યની ગણવામાં આવે છે એક માઈન દૂર સંભળાય તેવી જૂમ પાડના જગા પોતાની માનુષાપા મદજ ઉચ્ચગણથી મોલવાની માખત તેમાં પ્રાધાન્ય બોમવે છે અને પાણીમાં દૂધની મારી નાશ મિનિટ શ્રામ કેટલી ગણવા કાળા આત્માવિક રીતે શ્રામેશ્વરના વચની ક્રિયાને મહત્ત્વની માનવામાં આવે છે તેનું લક્ષ્ય સામર્થ્ય તરફ જરૂર ગમે છે પણ તે સામર્થ્ય એન કે જે જ્યારે બદલે કરકસરમાં, શ્રમ કાળા સમતોવપણામાં અને પ્રમળતા જગા તેજસ્વિતામાં પ્રગટ થાય કોડીઓની હરીફાઈ, કે ધનામી મેળાવડાઓ જીતવા માટે જોઈતા સામર્થ્ય જગા એ જુગ જ વસ્તુ છે કાળજી કે પેનામાં તો હરીફાઈ પૂરી થયે જીવની નિમળ ગિયતિમાં જર્જ પડનાપણું ગમેલું હોય છે

આ જગતની તાલીમ સમાજની દરેક વ્યક્તિને મળવી

જોઈએ તેની હિતકાંક્ષા અસર પુસ્તકિયા ગિજ્ઞાણ ઉપર થશે
 ‘આત્મા સુધી જે સારામા સારુ ચિંતનનામા આવ્યું છે કે કહેવામા
 આવ્યું છે તે’ ભણના ઉપર પણ યશે, કે મનુષ્યની સર્વાંગીણ
 કેળવણીમા માત્ર માનસિક કેળવણી ઉપર લક્ષ આપનારો
 જે નર્મ શબ્દો આપી શકે તેમ છે તેના ઉપર પણ થશે તેના
 મિત્રાચારી કેળવણીની કાર્ષ્ણિક પણ ‘પદ્ધતિ’ને સંપૂર્ણ નહીં કહી
 શકાય તેમાય જેને ‘પ્રાથમિક’ કેળવણી કહેવામા આવે છે
 તે તો તેના વિના હનગિજ સંપૂર્ણ અને નહીં તે પ્રાથમિક
 કેળવણી છાપખાનાની ગોધને વીધે આરસ્થ્ય મળી છે, અને
 તેની પેઠે જ હવે પ્રાથમિક નથી રહી

જેઓ કેળવણીનો આમાનિક દષ્ટિએ વિચાર કરે છે,
 તેઓને તો હું અહીં જે નસ્તુની ગ્જુઆત કરુ છું તે મન
 મિદ્ધ જ લાગશે તેકે પુસ્તકિયા નોકાના ખ્યાલોથી તો તે
 જરૂર ઉતરી જ જનારી છે પડેના નહીં ગયો છું તે પ્રમાણે
 મેંધ્યુ આનોડનું એ ન્થન કે, સમાજ પાસે ‘મનુષ્ય’ કે
 ‘અગત્યકતા’ એ મેં ન્થન જ પસંદગી કરનારી છે કે -
 એ બરાબર માયુ છે અને ગરીબનું અભિવૃદ્ધિ મનના
 અગત્યકતા ગતા ઓછું હાનિકારક નથી

પરંતુ મેંધ્યુ આનોડની જૂન એ માની લનામા થતી
 હતી - અથવા પોતાના નાયકોન એણે માની લેના દેનામા થતી
 હતી - કે એ અગત્યકતા હું કરનાનો ઉપાય, “જે કાર્ષ્ણિક
 સારામા સારુ વિચારાયુ છે કે કહેવાયુ છે તે ભણનામાત્રમા
 પર્વામ થતી કે મુખ્યત્વે એ જાનની મનમગ્નિ છે - અર્થાત્
 વાચીને કે સાંભળીને મેળવેલી મનમગ્નિ છે ‘સંપૂર્ણતાનું પઠન’
 (આનોડે આપેલી સંકલ્પિતાની બીજી વાખ્યા) પૂણતાના
 આચાર વિહાર કશા જ મનનું નથી અને પૂર્ણતાના આચારની
 દીક્ષા નખતા વાયતા મણના શીખનાથી કે, તેનાથી નીપજતી
 કાર્ષ્ણિક વસ્તુથી નથી જ મળતી તેની શરૂઆત તો મધ્ય ઉઠેથી

ચાય છે : એવા બાણનરથી ચાય છે કે જેને 'પ્રાયમિક' કહેવાને બદલે 'પ્રથમનું - મૂળભૂત' કહેવું જોઈએ. આત્મનિમ્મલ તેમ જ તેની સાથે સંબદ્ધ એવા પાપોના સદ્ગુણના વિદાસ તરફ લક્ષ રાખતા એ દૃઢ મૂળભૂત બાણનર વિનાની સોડગ્રાફી એવા વિનાશ તરફ ધસી રહી છે કે જેને વાંચેલી કે સાંભળેલી વાતોની બનેલી પ્રાયમિક કેળવણી દૂર કરવાને બદલે નજીક લાવી રહી છે.

કેળવણી ખાતાના પ્રધાને અને આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાને પોતાનાં માથાં એકત્રિત કરવાં જોઈએ. તેમની એકત્રિત વિચારણાઓમાંથી જ સોકોની કુશળતા ખીલવવાનો અનેરો કાર્યક્રમ ઉદ્ભવશે. મેં વારંવાર કહ્યું છે કે, એ વસ્તુ રાષ્ટ્રની અણખીલવી પડેલી સંપત્તિઓમાં મોટામાં મોટી છે, અને શરીર તેમ જ મનના આરોગ્યના પાયારૂપ છે.

સ્વ-રાજ્યની શરૂઆત

“બદમાશોની ભરેલી દુનિયા છે. તે તમામની પ્રવૃત્તિ બેગા કરી, તેમાથી પ્રાપ્તિશક્તિ નિપજવવી.”—કર્ણદેવ.

એક પ્રસિદ્ધ નીતિ-સિદ્ધાંતનું ઉપર ટાંકેલું વર્ણન એ જ જાનતા બીજા પણ ઘણા સિદ્ધાંતોને લાગુ પાડી શકાય તેવું છે. જેમ કે દુનિયામાં મૂર્ખાઓ ભરેલા છે, તેમણે એકઠા મળી કરેલા વિચારોમાથી ડહાપણું નિપજાવવું, અથવા દુનિયામાં પોતાની જાત ઉપર કાબૂ ન ગળી શકે તેવી વ્યક્તિઓ ભરેલી છે, તેમને તમામ મનાધિકાર આપી દઈને તેમાંથી આત્મ-શામન ભોગવવો સમાજ ભિન્નો રહેવો.

અવગત્ય (કે જે પ્રજાસત્તાત્વ રાજ્યપદ્ધતિનું વસ્તુતાએ લાદે છે,) તેની સાથું વ્યાખ્યાઓમા તે શબ્દના પ્રથમ ‘સ્વ’ ભાગ ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકવામા આવે છે અને બીજા ભાગ ‘ગત્ય’ ઉપર ઘટ્ટ ઓછો ભાર મૂકવામાં આવે છે. નહીં તો એ ઉઘાડી વાત જી ખમાલ બહાર ન જાત—અને આપણામાંના ઘણાને એ વાત ખમાલ બહાર રાખવાની ટેવ છે—કે, માયું સ્વગત્ય ત્યારે જ કહેવાય, જ્યારે તે અવગત્ય ભોગવતી વ્યક્તિઓને પોતાની જાત ઉપર કાબૂ ગખતાં—રાજ્ય કરતાં આવડતું હોય. એની ખોટ દરેક જણને મનાધિકાર આપીને ન પૂરી શકાય, તેનાથી તો વાત બિલટી વધુ વણસે, કાગળ કે પોતાના મનનો ડહાપણુખયો ઉપયોગ કન્યા માટે, છુનનનાં બીજાં તમામ કાર્યોની જેમ, પોતાની જાત ઉપર કાબૂ હોવાની આવશ્યકતા છે. જે સમાજને ગજદારી બાપણિયાઓ પોતાની મગ્ગ મુજબ લાંકી શકે છે,

અથવા તો ચૂટણી વેળા મામુદાયિડ રીતે આપનામા આનતી લાવ્યોને જે ઝટ નશ થઈ જાય છે, તે સમાજ અગત્ય ભોગવે છે એમ હનિજ ન કહી શકાય, પછી જવેને તે સમાજમાં મતાધિકાર ગમે તેટલો વ્યાપક કરવામાં આયો તેમ તે સમાજ ઉપર તો પેના લાય આપનાગઓનું જ ગત્ય આવે કે અને તેને જ શાશ્વિત કહેવાને બદલે નહીં ગયેલા કહેવો એ જ વધુ યોગ્ય છે.

જો ઉપગ્રી દલીલ સાચી હોય, તો તેના વડે એ રાત પણ મિદ્ધ થઈ જાય છે કે, અગત્ય ભોગવતી પ્રજા માટેની કેળવણીપદ્ધતિ દરે નાગરિકમાં આત્મ-અયમનો વિકાસ કરવાનું જ લક્ષ સૌથી પહેલું તથા સૌથી મહત્ત્વનું ગણે છે. છતાં કે તે ગુણુ રિા તે નાગરિકની બીજી બધી કેળવણી તો તેને મારી નાગરિકતાના માર્ગમાંથી દૂર જ લઈ જાય એવો જ બન વધુ છે, તથા ત્યારે મન આપવાનો આવે ત્યારે તેને મામુદાયિડ રીતે આપનામા આનતી લાવ્યોને રહેવો શિકાર મનાવે છે. કે, ચૂટણી વેળા, અપાતી સામુદાયિ- લાલચોની પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરનાર દરેકને જણાવે કે, એ લાલચો માણુમના અજ્ઞાનનો ગેરલાભ લઈને આપનામા આનતી નથી પણ તે તો માણુસની નબળાઈ સંસ્થાક્રિતિનો લાભ ઉઠાવે છે તથા દરેક મન રે ચોપડી વાચાને કે બાનણુ સાજાગીને મેળવેની 'કેળવણી' દરમ્યાન પડી લીધા કસી ઊડી સમજ વિનાના અમુ- પોષણ વાક્યોનો જ સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

ગદા નિબંધમાં મે પ્રમુખીય કેળવણીના આનસ્ય- તત્ત્વ તરીકે તથા કેળવણીની જે ભૂમિમાં 'પ્રાથમિક' કહેવાય છે તેની યોગ્ય આખ્યા તરીકે ગારીરિ કેળવણી ઉપર એટલા મધા ભાર મૂક્યા હતા તેનું મુખ્ય મારણુ આ જ હતું 'નીતિ શિક્ષણ'ના નોંધેની ઉપયાગિતામાં તથા ગામ્નિક મા. ૧ દ્વારા સત્યાગ્રહીયવવાની મામાન્ય પદ્ધતિમાં અને વિસ્થાપન નથી

કારણ કે, તે તે મદ્યાગ્ને તેના ક્ષેત્રમાં પ્રત્યક્ષ આચરવા દ્વારા
જ ગાંધી શકાય છે. તેમાંય બાકીના તમામ સદ્ગુણોના
આવરણક પાશરૂપ 'આત્મસયમ' શીખવાની વાત હોય,
ત્યારે તો તે ખાસ માન્ય છે. એ સદ્ગુણને શીખવતી
વેળા આપણી પામે તેનું ક્ષેત્ર હંમેશા મોજૂદ જ હોય છે, તથા
તેની દરેક ભૂમિકાએ ખુલ્લું હોય છે. એ ક્ષેત્ર તે માનવ-શરીર.
યોગ્ય પદ્ધતિઓના ઉપયોગ દ્વારા માનવ-શરીરને આત્મસયમની
એટલી હદ સુધી કેળવી શકાય કે, તેથી તેનો મલિક કોઈ
વીર કે સંત થશે અથવા તો બદમાશ નહીં જ થાય, એવી
ખાંડેધરી ભક્તે ન આપી શકાય, પણ મારી જમીનમાં વાવેલા
બીજની જેમ, અથવા અનુદાન જમીનમાં વાવેલા વૃક્ષની જેમ
આગળ વધુ નિરાસ તે પામશે એવી ખાતરી જરૂર આપી
શકાય આત્મસયમની કેળવણીની અને તેથી જ તેના સહચારી
આત્મ મ માનની કેળવણીની આ જ આભાવિત રાહચાલ છે
તેની આભાવિત અસર કેવી થશે તેનો નીચેનો પ્રસંગ સૂચક છે :

હું જેની વફાલાલ કરી નહીં છું તે પદ્ધતિ હેઠળ
કેળવાયેલા એક છટાલિયન જુવાનને માન એક મિત્રે મેમની
એક મોટી પેઢીમાં હજુગિયા તરીકે નોકરી આપવા તૈયારી
મનાવી તેણે જનામ આપ્યો, 'નહીં સાહેબ, તમારો હજાર
નાર આભાર માનું છું પણ તેના કંટા તો હું જુઓ મગવાનું
દબૂલ હું મારા શરીરને તેના કંટા ત્રાઈ વધુ માગ કામ
માટે તૈયાર કનામાં આવેલું હું ' શરીર અને મનના મદ
શિક્ષણથી અવસ્ય નીપજવાની અસરોમાવી એક એ હજે કે,
તેનાથી જુવાનિયાઓ " મનને રસ ઉપગમ્યા વિના શરીરને
તાલી નાખનારા " ધધાઓ મ્વીનગ્વાને નહુ ને નહુ નામગ્ગ
જનાનતા થને એના ધધાઓ નાજૂદ કનાનો અથવા ઉચ્ચ
મગ્ગનીની સાથે જાધ બેને તેટલી મર્યાદામાં નેમને આંધા
કરી નાખનાનો દ્રવ્ય એ ન છ નાગ છે

અનાજ ભોગસતી પ્રજા જે દાંજોએ સખતાં-સંચતાં-
ગખતાં મીખવાનું ફરજિયાત કાવાનું આવશ્યક માને, તે બધાં
દાંજો આ વસ્તુને પણ ફરજિયાત હતા માટે હાથ વધારે
વળવડી મેળવે છે. આજની પગિયણિની એ એક બારે
વિચિત્રતા છે કે. મોઢાએ ફરજિયાત કેળવણી મંગળ ગણી છે,
પરંતુ તે કેળવણીનું શરૂ કરી દે તે જોઈએ તે નહીં કાવામાં
તેમને બદલે થોડો જ અથવા નહીં જોયો જ અવાજ છે તે વસ્તુ
તો પદમેથી ગાતી આવેથી ફરિ અનુમાન તેમની ઉપવટ જ
નહીં કરી દેવામાં આવી છે. મોઢાનું ધાગણ પાછું લાવવાની
બાબતમાં, કે જર્મની પામેથી તેવાની બદલાની ગ્રમ નહીં
કાવાની બાબતમાં તેમનો જોડો આજો દિવસો દોષ છે,
મેડો જો જો આ આખી વસ્તુનો મદત્તનો અર્થ નહીં કાવાની
બાબતમાં પણ દોષ છે. તેમને તો તલો જોને મારું માને
કે અત્યાગનું તંત્ર જે મંઈ આપી શકે તેવાથી જ સતોડ
માનવાનો દોષ છે તે જોયા ઉવડની ગાળતો તો ત્યા ત્યા
કાઈ સુધાગની આવશ્યકતા હોય છે, ત્યા ત્યા તલોની પ્રવૃત્તિને
મર્યાદિત કાવામાં હમેશા નિયામક અને છે, અને આજે પણ
જો મોઢો શરીર અને મનના મદસિદ્ધિ માટે પોતાનું ઉદાસ,
તો તેમને એ જ જવાબ મળે કે ‘અત્યાગની તાગાએ એને
માટે અનુદાન નથી,’ તથા તે ગિદાણ આપી શકે તેવા
ગિદાણની અંખ્યા મળી શકે તેમ નથી.

પરંતુ એ મુદ્દેથી અનુવચનીય તો ન જ કરેલાય, તથા
આમજનતા જે કેળવણીની યોગ્ય કિંમત આકાશ મીજે, તથા
કેળવણી આપવાની બાબતમાં જ નહીં પણ તે કઈ જાતની
હોવી જોઈએ એ બાબતમાં પણ પોતાનો અવાજ વધુ અમર-
કાગે બતાવતા રીજે, તો એ મુદ્દેથી જરૂર ટાળી રાખાય.

અત્યારે લોકોમાં આધુનિક કેળવણીની યોગ્યતાનો
વિશેષ સમજ મળી છે, તથા તેઓ ‘કાઈકે વધુ અસરકારક’

વસ્તુ માગતા થયા છે. પરંતુ તે ‘વધુ અસરકારક’ થું તે કદાચ તેઓ હજુ સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા ન હોય એમ જાને. એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાના એક માર્ગ તરીકે હું અહીંયાં વારંવાર વાપરવામાં આવેલું વિધાન — શરીર અને મનનું સદશિક્ષણ, તેના રહસ્ય ઉપર વિચાર કરવાની સૂચના કરું છું; એ વસ્તુ ‘કેળવણીમાં નવા યુગના પ્રભાત’કે નીચડમે.

કેળવણી અને કામવિજ્ઞાન

૧

કેળવણીના મુદ્દામાં કામવિજ્ઞાનનું ગિહ્ય આપવાની માન્યતા આજકાલ ખૂબ જ અમતોદાયક પદ્ધતિ અખત્યા-
કનામાં આગે છે. તે પદ્ધતિ મુજબ કામગીરીમાં અને એક જુદું
પ્રકારનું અર્થોત્ત એક જુદો 'વિષય' જનાવવામાં આવે છે,
અને પછી તે 'પ્રશ્ન'ને હાથરના વિશિષ્ટ માર્ગો યોજવામાં
આવે છે. આપણી કેળવણીની આગલી પદ્ધતિનો મુખ્ય દોષ
જે છે કે, તે પોતાનું કામ જુદા રીતે કરે છે આખી
કેળવણી તે જુદા જા. અસખ્ય 'નિયમો'માં ભાગી નામે
છે તે વિષયોને પણ એમ્પીગનથી એવા નોખા નાખા
દરવામાં આવે છે કે જેથી મર્યાદીત મનુષ્યની જરૂરિયાતોની
કલ્પના જ નજર આગે રહેતી નથી તેથી ત્યારે કેળવણી
પૂરી થાય છે, ત્યારે માણસ પોને મર્યાદીતતાની દૃષ્ટિએ
મિલકેલાયેતો જ રહી જાય છે. પરંતુ ત્યારે કામવિજ્ઞાનને
પણ વિષયોની યાગમાં જુદી મુશ્કામાં આવે છે, અને તેને
કેળવણીનો એક અનગ વિષય ગણવામાં આવે છે, ત્યારે તો
આ પદ્ધતિ ખામ દાનિમગ્ન નીવડે છે કાળજી, તેમ કરવાથી
તે રસ્તે અતિ આગળ પરંતુ ન જોખમકારી મદત્ત મળી જાય
છે, કે જે આપણા મૂળ પ્રયોજનને જ મારી નાખનારું નીવડે
છે એટલું જ નહિ પણ જે યુવક યુવતીઓના કામવ્યાપાર
તેમના અન્ય જીવન-વ્યાપારમાં અમન્યન થઈ એકાકાર
ગાહનાઈ ગયા હોતા નથી, તેઓ હવે તેની ખૂબ જ મારી

અસ- થાય ઈ કેઈ પણ બામનમા મનુષ્યની સર્વોચ્ચ
દૃષ્ટિએ મિયા- કરાની જરૂર હોય તો તે આ બામનમા જ છે

૮ પોતે તો એમ માનું છું કે, કેળવણી આ મામનમા
નાઈ પણ -ગી શકે તો એટલું જ કે, મનુષ્યનું સમગ્ર જીવન
જે ઉપાયો રહે પ્રાણુરૂપ મની જાય, તે ઉપાયો વ્યવસ્થિત
ગીતે ચોને જે માણસનું જીવન નિ'પ્રાણુ મની ગયું હોય
૭, તેની કામવૃત્તિ અસ્થ નિહન બની નય ઈ આપણી
આત્માની કેળવણીની પદ્ધતિ એ વસ્તુને જોઈ થતી મેન્દામા
નાઈ જ મ નથી હોતી, પરંતુ તેમા સધારો થાન તેડુ
પણુ કરે કે જે સનામની અસ્થિઓના તન અને મન
૬ મનીની છે- જ કેની નક્ષાએ પહોચી ગયા હોય, તે
સમાજમા વિચારાસનાની મદીને રાત્રી મેન્દાનો કોઈ માર્ગ
૪ નથી કે સમાજમા પ્રાણશક્તિનો પ્રવાહ પૂન્નેરમા
ઉત્તમતાની ઉપાસનાને માર્ગે વહી લો હોય તે સમાજમા
નીરોગી નામજીવન સમગ્રી રહે સમાજમા તે ગિચ્છિ નિબી
૫ થી, અર્થાત્ મોઢાના નરી- અને મનને ઉત્તમ કોમીના
મનાના, એ જ કેળવણીન કામ છે તે મિદ્દ કરા ના જ
સનાસનાના હોયજનુ આપોઆપ નિગહનુ આવી નગ

કામવૃત્તિના અગ્નિત્વે વ્યક્તિના જીવનમા કે સમૂહના
વનિકાસમા એ- ગ્રે- મગ તરીકે ભાગ બન ચો છે તે તે
નામવાતા મુ મુખ્યમુસાર, ન્યા- તેમની પ્રગતિને કે ન્યા- તેમની
અનગતિને, તેણે વેગ આપ્યો ઈ તેના ન્તા વધુ મગનાન
શક્તિ બીજી કોઈ નથી પરંતુ તે તની જ ઉદ- પણ છે
મિજ્ઞાન, નીતિ, કે ધર્મ એ કલાના જન સગ્યા નિર રણુને તે
ગામતી નથી ગમે તેના નિષ વણુને તે મદેજ પાપુ બખગ પડના
દીધા મિના જ ગમે ત્યારે ઉગાડી મૂકે ઈ જેને મળૂમા લાનનામ
ધર્મ અને નીતિ નિષ્ક- નીવ- ન્યા જ, તેને મમ મિનાન'રૂપે
અપાતી વૈજ્ઞાનિક માનિતી નાજમા નથી મ-એ એવો ખ્યાલ

આપારે બદ્ધ પ્રચારમાં આવ્યો છે, પરંતુ તે એક જમણા જ છે. દાખીના અંતરમાં બમણી ઝોડેલી જતાવાને રોકી એ પ્રથમ આંખીને કે ઓછા ધરતીકંપને ઝોકવા જેવું જમણમ અચકચ છે તેનો ઉદય વિશ્વના ઊંચાણમાંથી થયો હોય છે, અને તેમાં દ્રવ્યતત્ત્વ નાદીનું જોમ ધનજી મળ્યું હોય છે. માણસ યોગ્ય ગંધેલી સાનમાં મારી પોતનાઓને ધરીમાં જતીન-નવી કમી નોખવાને તેના પૂર્વ અભ્યુદાયો જ ઊંચાણ આવે છે તેમની આગળ વિજ્ઞાન હજી વાં પછી ઊંચું નહીં સહે તેમ નથી. કયા દેશમાં તેના જુવાને સૌ દ્યૌપામનાની દિશામાં વાળી દઈ સહે, —અને એમાં જ કાલ આપણે મારે આશા જાળી મેલે છે પરંતુ વિજ્ઞાન તે તેની આમે પડીને બાજે છે.

આપણે એ વસ્તુ જગતમાં સમજીશું, ત્યાર આપણે પણ 'સતતિનિયત્રણના શાસ્ત્ર' પાઠણ ઓળખી પડીશ, અને સ્વા ૧ પુરુષ જે કયા વડે પોતાની મમમ જાત ઉપર મ પૂર્ણ કાળ ગેગવે, તે કળાની પાછળ વધારે પડીશું. આપણે યોક્તમ ખાતરી રાખવી જોઈએ કે, વિજ્ઞાન કે ધર્મ જ્યાર માનવજીવનમાંથી કામ રાસનોના પ્રકરને નોખે પાડી, જીવનના એક અનગ વિભાગ તરીકે તેનો નોખો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેઓ તે પ્રકરને દલીલમાંજોના નિયમ બનાવી મૂકીને તેના અનિષ્ટો જીવતા વધારી મૂકે છે. કાન્સ કે, મમ રામનાને ત્યારે દલીલમાંજોના બનાવી મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેના જોખમો સૌથી વધુ ગંભીર બની જાય છે પોતાની આમપાસ સહેજ પાસ નજર જનારને એ વસ્તુ તરત જણાઈ આવશે એ રીતે એ પ્રકરને છુપવા જતા તે આખી સંસ્કૃતિ નિનાશના ખાડામાં ઊતરી જાય તે નવાઈ નહિ.

મે જીજ્ઞા એક પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે, એક અર્થમાં આપણે મૃત્યુ જેટલો ઓછો નિયામ જીજ્ઞા દર્શાવે નથી જતા પરંતુ જીજ્ઞા અર્થમાં આપણે તેનો વિચાર કરતા કદી એમતા

પણ નથી આપણી વિચારક્રિયાના બધારહુમા ન મૃત્યુનું બાન
પરોનાયેલું હોય છે આપણી બધી વિચારણા મૃત્યુથી અત
પામતા ઊવનને અનુવક્ષીને ન થતી હોય છે, અને તે અનુસાર
ન તેનું સ્વરૂપ ધડાયુ હોય છે, જોકે સામાન્ય રીતે આપણે
તેનાથી અણુમણુ હોઈએ છીએ. આપણામાના કેટલાક
'ઝડપી' ઊવન ઊવતા હશે, અને બીજા કેટલાક 'ધીમેથી
આનવામા' ન હડાપણુ માનના હશે. પરંતુ બંને રીતોમાં કામની
મર્યાદાનું બાન ન હોય, તો તેમનો દગો અર્થ ન ન મળે કે
એમાંથી એકને પસંદ કરવાનું નાઈ કામણુ ન ન ને એ
અર્થમાં બધા માણુમો મૃત્યુ દરના વધારે બીજા જ્ઞાનો વિચાર
નથી કરતા, એમ કહી શકાય.

એ ન મૃત્યુ થોડાકે દરેક સાથે કામ-ભોગની માનનમા
પણ લાગુ પાડી શકાય. ત્રીપુરુષો હમેશા મૃત્યુનો વિચાર જેમ
નિતંત્ર નથી કરતા, તેમ કામભોગનો વિચાર પણ નિતંત્ર નથી
કર્યા કરતા અનમત, વૃદ્ધાવસ્થા દરમ્યાન જેમ કેટલાક મમય
એવા આવે છે કે જનારે મૃત્યુનો ખ્યાલ હિપ્ત તરી આવેને કે પનાનું
આપુ ક્ષેત્ર રોટ્ટી વે ને તેમ મોટે ભાગે જુલાનીમા એવા ગાળા
જરૂર આવે છે કે જ્યારે કામ-ભોગના વિચારો હિપ્ત તરી
આવીને આખા માનસક્ષેત્રને આરરી લે છે ગિપ્તોઝાએ મૃત્યુને
મોટે કંથુ દત્ત તેમ, કામ રામનાતી બામન મોટે એમ દિમન
પૂર્વક કહી શકાય કે, કાલો માણુમ તેનો ઓઝામા ઓઝા
વિચાર કરે કે પરંતુ એ કથનના દરેક શબ્દની વ્યાખ્યા નહ
મોડસાઈથી ઝગી જોઈએ, અને અતે તે કથન જે 'કાલો'
માણુમોને લાગુ કરવાનું છે, તેવા કાલો માણુમો બાકી ન ન
મળે, એટલે મનનાનો પણ મમય છે નગણુ કે. યોગી પણ
ભોગીના જોડો ન — હદાય તેનાથી પણ નધારે, તે વસ્તુનો
વિચાર ન્તો હોય કે, જોકે, તેનો વિચાર શુદ્ધ પ્રદારનો હોય
કે અને કામનાસનાના સર્વવ્યાપી આત્રાજ્યની અમગણુના

ક્રનારો નીનિચાઓ, તેનો વિરોધ કરનારો, યોગી કરતાં ઓછું
ક્રપણ બનાવેલો દર્મ, તથા તેને વધ થવામાં યોગી જોડણી
જ મુખ્યતા બનાવેલો દર્મ. કોઈ એવી કે પૂરતી કામચાસના વિશે
જ ન થોડો સિચાઈ મેં છે, તેમ જ તેને પાપ ગણીને
નિન્દા કરે છે, માટે તે 'કામી' છે એમ માની સકાર નથી.

ઉપનામ મદાન નાટ્યમંડળે, તેમ જ ગ્રીક પાત્ર અમંજ્ય
ગામંડળે આ 'કામી' માળંગના સર્ગમાંથી બાતલ કરવા
પડે તેઓએ કામચામનાને જાનવ દરી નથી, તેમ જ તેને
બદ પાત્ર બનાવી મૂકી નથી તેમની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાં^૧ તેઓએ
તેનું મારી પેઠે નિરૂપણ કર્યું હોય છે. જોકે તેઓએ તે નિરૂપણ
દેખેલા તેને અત્યુ આધે માડપણે સકળાવેલી ગણીને કર્યું હોય
જ, અને એ રીતે તેને ગદ્ય તથા સૌંદર્યની ઉદાત્તા અર્પી
ઉત્તર બનાવી મૂકી હોય છે. કામચાસનાનું નિરૂપણ કરતા
આગળના ગદ્યકથાકારો ઉત્તરીયજાતી એ કળા મુખ્યત્વે બેદ
હોય એન સામે છે મારી એવી મુશ્કેલી છે કે, નમ વામનાના
તેજનકાગર તથા તોફાની મદામાગમના પોતાનું નાવ દહારવામાં
નિશામુગ્ધ મેળવવા માટે કેળવણીની નીનિચાઓએ કે વૈજ્ઞાનિકો
કરતા આરા શ્રેષ્ઠ મળામરો તન્ક નન્ક દેવી તેજ એ

નમચાસનાના પ્રશ્ન પડેલે મેં હેક જ જુદા કે વિરોધી
વશણ સ્વીકાનના માયુષ્ય પડે છે તેનાથી તે પ્રશ્ન કેળવણીને
માટે નોંધી વડુ મ્મિન નદિ તોય લગમગ તેવો બની ગયો છે
પરંતુ તેથી દર્મને કેળવણી ત પ્રશ્નને પડતો મૂકે, તો પછી
'જીવન માટે તૈયારી' કરવાનાના નના દાવાનું શું થાય?

એ જ બાજુ કામચામનાને મર્ડ પાપોનું મુજ માનવાનું
વયણ અથવા મનોવૃત્તિ દેખાય છે તે વયણનાજા લોકોને મન
'અનીનિ' સમ્મનો અર્થ જ 'કામચામના' થાય છે. તેઓ

૧ જેવી કે ઓફીસિયલનું 'Antigone', કોમ્ડીનું 'Divine Comedy', શેક્સપિયરનું 'Othello', અને મટેનું 'Faust'.

તે વાસના સામે બીપણ મંત્રામ ચલાવી તેને ક્યડી નાખવાના વિચારના હોય છે.

બીજી બાજુ, એથી ઊંચતું વલણ કામવામનાના બળને માણુમના સર્વોત્તમ ગુણોની ખિલવણીમાં અથવા તેના અંતિમ ધ્યેયની સાધનામાં અનિવાર્ય સદાયક ગણવાનું છે. આ જંને વલણે કામવાસનાના જળને જ્વેષ્મકારક ગણવાની જાણનામાં તો એકમત છે. પરંતુ પહેલા વર્ગના યોકે તેને કંદર દુશ્મન માનીને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છે છે; જ્યારે બીજા વર્ગના યોકે તેને 'મુદ્ર સત્તુ' ગણીને તેને પોતાનો મિત્ર બનાવી લેવાનું ઇચ્છે છે. આપણી આજની શિક્ષણપદ્ધતિ એ એ અભિપ્રાયોની વચમાં જ ખડી છે. બીજા વર્ગના અભિપ્રાય તરફ તે રાંદા-ગાંધિ ચિત્તે વળતી દેખાય છે, પરંતુ પહેલા તરફ છેડ જ પીડ કેળવી લેવાની તેની દિશન નથી.

સમાજે આ પ્રયત્ન શક્તિને દાખૂમા લાવવા માટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેમા તેણે મુખ્યત્વે ત્રણ શરોતો ઉપયોગ કર્યો છે : સામાજિક મનાઈ, નીતિનિયમની દોગવણી, અને વિજ્ઞાન કામવામનાના પ્રમાણના સામે દટી ગેરવાની શક્તિની દાંપ્ત્યે વિચારીએ તો, સૌથી પ્રયત્ન જન્મ સામાજિક મનાઈ છે. અને વિજ્ઞાન મોથી નમળું છે. જ્યારે જ્યારે કામવાસનાની શક્તિ વિજ્ઞાનના અકુશ હેરાળ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે અંધાધૂંધી જ મચી છે, અને જે સામાજિક મનાઈની શક્તિ સદતર પાયમાલીને રોકવા જેટલી પ્રયત્ન ન કરી હોત, તો પગિષ્ઠામ છેક જ વિધાનઠ આવ્યું હોત. નીતિ-નિયમનો ઉપાય પણ કામવાસનાની જાનના દંતાસાના ઉપાય જેવો લાગે છે જ્યારે વાસનાનું તોફાન ચાલતું હોય છે, ત્યારે તેનો અવાજ પણ સંભળાતો નથી, અને તેના દરુણ અંગતો સામે તે જગાય અસંગતક નીવડતો નથી. પરંતુ તે ત્રણ શરોતોમાંથી કોઈ એકલું કે ત્રણ ભેગાં મળીને પણ કામ-

સાસનાની મળિને કામૂઆ લાતી સમ્યા નથી સામગ્રિ
મનાર્થ બધે પ્રજા દોષ, નીનિનિયમ બસે જનાણાના મોષ
ઓ વિનાઃ બધ નમસ્તુ દોષ, પરંતુ કામવામના તે નર
ક ના પ્રજા જ તે વધુમાથી રરઃ । મરણે કેવીય પાયમાની
અને કેમુય દુષ્ણ નીપજ્યા જ પન્તુ નો પોતાને સાગુ
કે સામાગ્રિ મનાર્થને વશ થવાથી નીપજ્યા દુષ્ણ આ
આનતમા અગરાજ ગમે તેમ્ણ મોગ નમ તોપાનુ ચિજાન
જ્યારે આ પ્રમમા માયુ મા વાનું સર મરી । અને દાથમા
નીધાનો રામે હં જે ત્યાગ જે દુષ્ણ નીપજે તેમની
મ આમળીમા તો કષાય નાના જ

[illegible]

દેખાય છે. તેમાની દરેક અમુક તાત્કાલિક જરૂરિયાત પૂરતી જ વિજ્ઞાનકર્તા દેાય છે, પરંતુ સમય મનુષ્ય જીવનના નિર્ણયનો કોઈ વ્યાપક ખ્યાલ એ મધીને એકમુત્ર નથી કરતો.

૨

તો પછી આ મુશ્કેલ પ્રશ્નની માનનમા કેળવણી શું જી નહે?

આ પ્રશ્નને સગતી જેટલી પદ્ધતિઓ માગ જાણનામા છે, તે મનીમાથી પોતાનું પ્રયોગન સિદ્ધ કરનામા ઓળખામા ઓછી સફળ નીવડે તેવી પદ્ધતિ દેાય, તો તે કામવિજ્ઞાનને પુરાનોને આપનાના શિક્ષણનો એક અલગ 'નિષય' બનાવવાની પદ્ધતિ છે. કેળવણી એ તો એક પછી એક ચર્ચાના જુદા જુદા 'નિષયો'ની બનેલી નરતુ છે, એ જાતની ઉપર જણાવેલી મનમીમ દ્રષ્ટના પ્રચારમા ન હોત તો, પોતાની સાન ઠેકાણે ૧૫ તેના કોઈ માણસને એ જાતની પદ્ધતિ ન સૂચી હોત કે ધર્મશાસ્ત્રીમ દ્રષ્ટનાએ આપણને આ જાગતમા જેટલા અવજે ૧૬ ચલાવ્યા છે, તેટલા બીજા કોઈ દ્રષ્ટનામા નથી ચલાવ્યા કાચ ધર્મશિક્ષણને પણ એમા હિમેરી લેવું જોઈએ) ૧૭ શિક્ષણના સૌથી અગત્યના મુદ્દાઓને 'નિષયો' બનાવીને ૧૮ શીખવી શકાય નહિ તેમનું શિક્ષણ આડખતરી રીતે જ ૧૯ બધી શકે જે કેળવણીકાર એટલું નથી સમજતો કે, જે ૨૦ પ્રયોગનો પોતે સિદ્ધ કરવા છાડે છે, તેમને તેના સમય ૨૧ માની 'નિષયો'ની યાદીમા ધ્યાન જ ન હોઈ શકે, તેને ૨૨ પોતાના ધધાની બાગખડી પણ નથી આનડતી એમ જ કહેવું ૨૩ તે સિ

આપણે કામવિજ્ઞાનને નિષય તરીકે ભરે ધ્યાન ન આપીએ, ૨૪ તેથી એમ નથી માની લેવાનું કે, તેને આપણે આપણા ૨૫ માનમાથી જ નહીં નાખવાનું જે કાલો કેળવણીનાં તેને

પોતાનાં મન ગમ્મ મામે તો સખે જ છે, પરંતુ તેને વિષે તે
 'ખની સો નેટલું આપું' જાતે છે. 'કામચાત્ર માખન પૂરેપૂરી
 તેમ જ નિખાત્રમ' ગયાં કંવાળી વિષ થોંજોને કામચાત્રનાની
 રિદ્ધિઓમાંથી ખચાળી શકો, એ માન્યતા અને એ મદા
 બધાનકે સમજા સાગે છે, એ મારે કુખલ કંવું જોઈએ
 તેમ જ એવી 'પૂરેપૂરી તેમ જ નિખાત્રમ' ગયાં કંવાળી
 જવાનદારી જોખને માથે દોષ તેવાં શિક્ષક કે શિક્ષિકાની દયામાં
 મુકાવા ન પોતે તો કી તેવા ન થાકે. એ વસ્તુ જ એવી
 છે કે, એની ગમોમાન — અને ખામ કરીને વયમાં આવેલા
 વિદ્યાર્થીઓ સાથેની ગયાં — તેમને આકર્ષકરી રીતે સુવનરૂપ
 જ થઈ પડે છે. એની 'ગુણ'ના કેટલેક અંગે એનાં જ ગ્રંથો
 છે. એની 'વચો'થી એક જનનુ કુતૂહલ ગમે છે, તો બીજી
 જનનુ કુતૂહલ ગિબું થાય છે પોતાના શિક્ષકની દેવગળી
 નેજા (એ શિક્ષક જાતે પખુ બયમુક્ત બાગે જ દોષ છે)
 કામચાત્રના વિગાદ થયેતા, તથા વનરપતિમા પુકેમર અને
 ખીકેમર દ્વારા થતી ખીગરોપભૂતી ક્રિયા સુધીનો આખો
 'વિષય' જોને કદરૂપ થઈ ગયા છે, તેવો પુવાન અગમ
 સમજતો દોષ છે કે, તેની માદિતી પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ વિના છે
 ન અધૂરી છે અને મબવ તો એવો છે કે, એ પ્રત્યક્ષ
 પ્રયોગ કરી જોવામા ને વધુ દીક્ષ નહી જ કરે. શિક્ષકોએ એને
 એ ખામન વિષે પૂરેપૂરી માદિતી આપી જ છે કે, કેમ ને
 વિષ પાણુ તેને સદેવ નહા ને ઠ. તેમાય જ્યાં તે વસ્તુની
 નીતિમત્તા ઉપર વધારે બાં મુકવામા આવ્યો દોષ છે, ત્યારે
 તો તે લંભેગ સદાશીન ને છે તેવા દખિવામા તો તે પ્રત્યક્ષ
 પ્રયોગની ભૂમિકાએ વધુ જલદી પડેગ્યા જવાનો અને ખાતરી
 કરી જોવાના કે, તેના શિક્ષકોએ તેને ગિદા બણાવ્યા કે કે
 કેમ વિદ્યાનની બીજી શાખાઓમા તો ગિદાણુ આપતી વખતે
 સીખવેગે પાસ પૂરો કરાને તથા તેનું ગદરૂપ વિદ્યાર્થીના

મનમાં મરાત હસાનના માટે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને ગણિતની જે રીત શીખવવામાં આવી હોય, તેના દાખલા તેણે જાતે ગણી જોયા જોઈએ, જે સ્તુતિ સ્વરૂપ તેને નહીં જાણી જાણી આવે હોય તેનું તેણે જાતે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ તથા તેની આકૃતિઓ કે નમૂનાઓ તૈયાર કરવા જોઈએ વર્ગમાં જે શીખવવામાં આવ્યું હોય, તેની તેણે પ્રયોગશાળામાં જઈને ખાતરી રીતે જોઈએ તથા પોતાના જ્ઞાનને તેણે નિગાળવાના પદ્ધતિ જોઈએ અને પછી કામશાસ્ત્રની વ્યાખ્યાના તો શિક્ષક પ્રત્યક્ષ પ્રયોગના મુદ્દા આગળ જ આવીને એ જમ અડકી જાય જ તેનો છગદો જ તે બાળકના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનો રીવાજ બની રહેવાનો હોય જ અને ખરો ભય તો એ જ કે તે છાત્રે જે તે જાણ જાણી તથા તે નથી જાણતા તમા ભાગેઈએ, વિદ્યાર્થી એ જુદા પરી કરી સગે ઓકમી જાના શુભા કે અન્નની પાચનાક્રિયા સમજાવતી રખત શિક્ષક જેમ હડા નાકી જોડે જામ ના હાય જ તેવ અહીં નથી કાતુ અહીં તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ માટે જી જી કના નાકી માટે કામ નેતો કોન છે ત તા અમિ સાથે જા જાનો જાય છે

શિક્ષકને માટે જે ભય રહેના છે તે સિમ્તા થી નહીં જાણી જાત નથી એ જ મુદ્દો મગ થયે ભવિષ્યની વાતમાં તમે જી પૂરેપૂરું જિજ્ઞાસુ નહિ થઈ શકો પછી આ જાણ એવી કે તમે મનમાં સરેજ પાપુ મોડી ગમીન રાત રા હો એવો જગ પછી મશય જુવાનો આવે — અને એવી મોડી જુવાનો જાણી પ જી પાડે — તેની માથે જ માગ પગિલામની આશા મોડી જાય જે ધર્મની મામતમાં પણ એવ જ

૩

હવે, કેળવણીએ આ બાબતમાં શુ કરવું જોઈએ, તેનો કંઈક વિચાર કરીએ. કામભોગનું રહસ્ય સમજાવના પહેલાં સોદી નીકળે ત્યાં સુધી યુવક-યુવતીને ચાલુકથી ફટકારવાનો ફેટલાક જંગલી લોકોમાં વિધિ છે. તેમાંથી આપણે એક સૂચના અવશ્ય મેળવી શકીએ. હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે, યુવક-યુવતીઓને આ ગદસ્ય સમજાવના પહેલાં, તેમની ચામડી ચિગઈ જાય ત્યાં સુધી ફટકારવાં જોઈએ; જોકે, તેનાથી પણ વધુ ઠારમી પદ્ધતિઓ જગતમાં જાણીતી છે. પરંતુ એ નિધિના ઓઝામાં ઓછા ત્રણ મુદ્દાઓની પાઠજ સભ્યો મિદ્ધાન ગ્રહેયો છે, એમ મને લાગે છે.

મ ભોગની ક્રિયાને એક બારે ગદમ્યરૂપ ગણવાના મિદ્ધાન આવે છે, એમ મને લાગે છે. એ વસ્તુ અગમ્ય છે, એ અર્થમાં તે ગદમ્યરૂપ નથી; પરંતુ તે ગદસ્ય સમજનારમાં ઉચ્ચ ઠાટીની વીંટા અને બીજો જન્મ પામવાનું દિગ્ગત જોઈએ, એ અર્થમાં તે રહસ્યરૂપ છે. ઉપર ઉલ્લેખેલા વિધિમાં સંભોગક્રિયાના ગદમ્ય પછી તગ્ન જ મૃત્યુ અથવા અમરતાનું રહમ્ય સમજાવવાની નાત આવે છે તે ગદસ્ય ગણવાના છૂંછનારમાં જે લાયકાત જોઈએ, તે જ લાયકાત મ ભોગક્રિયાનું ગદમ્ય સમજનારમાં પણ હોવી જોઈએ. તેથી કરીને જ્યારે એ ક્રિયાનું છેદ છેવટની હદ સુધીનું પૃથક્કરણ કરી નાખીને તેને વનસ્પતિના બીજરો-પણની જેમ, કે મરઘીના ઈંડાની ઉત્પત્તિની જેમ 'સા' અને કુદન્ટી' ક્રિયા તરીકે જુવાનો આગળ ગ્જૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું માત્રુ અરૂપ સમજવામાં આવતું જ નથી, અને તેનો દુરુપયોગ જ ચાય છે. ઉપગત, સંભોગક્રિયા વખતે સ્ત્રીપુરુષ કોઈ વનસ્પતિ કે પક્ષી કે પશુઓની ઠાટીની ક્રિયા નથી કરતા. પરંતુ તેમની પ્રેમક્રીડા જુગી જ ભૂમિકા ઉપર ચાલવી જોઈએ, એ વસ્તુની તીખી યાદ ચાલુક વડે દેખાવવાનો સિદ્ધાંત

પણ માયો છે - નરણ કે, એક મહાન ગૃહ્ય તરીકે સભોગ કિંનારુ સાચુ મહત્ત્વ જાગવી ગાખીએ, તો જ ઉચ્ચ પ્રકારના માનવપ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થવાની માર્ગ પણ સભાનના કે સોનીના અમ્યમાટ રહે તાનીય નહીં પામેલા એવા — ન્યુ મોગસુખ શોધનાગ નિકૃષ્ટ કોગીના પ્રાણીઓને સહેલુ મ નિજ્ઞાન શીખવી દીધાથી તે રસ્તુ નહીં જ સિદ્ધ થાય મને નાગે છે કે એ મામતમા ભવિષ્યની પ્રજાને પણ કઈ લેવા દેવા છે ઉદ્ધ સભોગકિયાની આડ પે ૧૨ તરીકે ઉત્પન્ન થયેના માળકો પ્રુપ્ત ઉમરે નિકૃષ્ટ કોગીના માતપિતા ૪ મની શહે

આ જાતની નિચાગ્જાથી આપણે કાઈ સૂચનો જ મેળવી શકીએ છીએ, વિશેષ નહીં પરંતુ, કેળવણીએ જે માર્ગ અપત્યાગ કરેલા જોઈએ તેનું - ઈ ન્યુ ચોક્કસ નિરૂપણ આપણે - રી શકીએ તેમ છીએ કે નહીં?

મિ આફ્રિન ગિરે લમેલી એ નાની ચોપડીમા* માણસના અવભાવ નિષે કેટલાક વિધાનો દરેલા છે કેળવણીના ક્ષેત્રમા કામ કરનાગ - રે - જણે તે નિચાગવા જેવા છે તેમાય આપણા પ્રત્યુત મુદ્દાની નામનમા તો તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે મિ ગિરે મ્હે છે કે દરે માનવ પ્રાણીને આત્મા, અર્થાત્ તેનો નારતવિ* એક રસ્તુ સિવાય મિનકુન ખાલી જ હોય છે અને એ વસ્તુ તે સાગમાગ કે મત્યામત્ય વચ્ચેના વિવેચનુ જ્ઞાન આપણે આમ ખાલી હોવાથી તથા આપણા ખાલીપણાનુ જ્ઞાન આપણને હોવાથી, આપણા જીવનના તમામ પ્રયત્ન તે ખાલીપણુ ભરી મદવા માટે થતા હોય છે માણસ કાઈ પણ ઉલ્લોગ મધો કરતો હોય, કે જમત ગમત કરતો હોય, ઉત્તરનિર્માદ માટે પ્રયત્ન કરતો હોય કે આત્માના કલ્યાણ માટે પુરુષાર્થ કરતો હોય, માણસાઈ નાખતો

હોય કે મૂર્ખાઈ, ચગતન બતાવતો હોય કે કાચરતા, અર્થાત્ તે ધેમા કમાતો હોય, લડાઈઓ કરતો હોય કે પ્રેમ કરતો હોય — કોઈ પણ વેળાએ તેને પકડીને તમે તપાસશો તો તમને માલુમ પડશે કે તે પોતાની સમજ અનુસાર પોતાની અંદરના ખાલીપણને ભરી કાઢવાનો જ પ્રયત્ન કરતો હશે. એમ જ કહી શકાય કે, મૂળે ખાલી, તેમ જ પોતાના ખાલીપણના ભાનવાળા પ્રાણીનો પરિપૂર્ણ થવાનો પ્રયત્ન, તેનું નામ જ જીવન.

આ ગંભીર દ્રશ્યના દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આપણે પૂછીએ કે, કેળવણી એટલે શું ? તો એ જ જવાબ આપવો પડે કે, પોતાના જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવવાના માણસના પ્રયત્નોને દસોડીના પથરા ઉપર ચડાવીને દોઢવણી આપવી તેનું નામ કેળવણી. કમોડીનો પથર વહી દે છે કે, જીવનના શત્રુઓ કોણ છે અને જીવનના મિત્રો કોણ છે. તમે તમારા જીવનને અનિષ્ટ બાબતોથી ભરી કાઢો, તો તમાગ જીવનનો નાશ કરનારા શત્રુઓથી તેને ભરી કાઢો છો એમ જ કહેવાય. તેને બદલે તમાગ જીવનને હિતકાર બાબતોથી ભરી કાઢો, તો તમે દઢ ખડક ઉપર જ તેનો પાયો નાખ્યો કહેવાય સારી કે મોટી કોઈ પણ બાબતથી તમે તમારું જીવન ભરના છો, એ નક્કી છે. પરંતુ દર્ઢથી ભરવું હિતકાર છે, એ બતાવવાનું કામ કેળવણીનું છે. અર્થાત્, કેળવણી જીવનને યોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઉત્તમતાની તાલીમરૂપ છે, ખાલી આત્માની જૂખ મંત્રાપવાના એકમાત્ર માધનરૂપ છે.

પરંતુ આપણે સિદ્ધાંત ઉપરથી વ્યવહાર ઉપર આવીએ. એક વખત દુ અમેરિકામાં એક સંસ્થાની મુલાકાતે ગયા હતા. તેમાં યુવકો અને યુવતીઓ મોટી સંખ્યામાં બેઠાં જ લલિત કળાઓનું શિક્ષણ મેળવતાં હતા. તે બોઈ મને તેના સંસ્થાપકને પૂછવાનું મન થઈ આવ્યું કે, આ મહાશિક્ષણની

વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલે છે ? તેણે કહ્યું કે, “ બરાબર ચાલે છે. આ સરકારમાં જીવનપ્રવાહ મુદત્તાના મર્જન તરફ બધું વેગથી વહે છે, એ બીનામા જ અમારી સલામતી છે. પ્રેમનું નાટક અવશ્ય અહીં પણ ચાલ્યા કરે છે, પરંતુ તે હીન માર્ગોએ વળતું નથી. આ જીવાનિયાઓનું જીવન એટલું બધું મરેલું છે, તેમ જ તેઓ અહીં જે કંઈ કરે છે તેમાં તેઓ એટલા બધા તક્લીફ ગ્રસ્ત છે કે, તેઓ ઝટ અવળે માર્ગે વળતા નથી સંવાળે આ મહાશિક્ષણ અમને જીવનપોષક માત્રમ પડ્યું છે, તેથી યુવક-યુવતીના આ સહવાસને અમે તો અમાગ દામમાં સહાયક માની આવકારીએ છીએ.”

એ છેલ્લા વાક્યમાંથી આપણને જોઈતી એ- અગત્યની મૂલ્યના મળી જાય છે તેનો અર્થ બરાબર મમજીએ, તો આપણું દામ આ જાતનું બની ગયું છે આપણે કેળવણીનું એવું સ્વરૂપ વિચારી લાઉં છું જોઈએ કે જેથી માનવપ્રાણીઓની દામરામના ઝેરની પેઠે તજવાની કે દુસ્મનની પેઠે ધિક્કારવાની નરુ બનવાને બદલે, આપણા જીવનમાં એક પ્રાણપ્રેરક બળ તરીકે ગોઠવાઈ જાય, તથા હિમ્મત મંજૂરિ તરફ આગળ લઈ જનાર શક્તિ તરીકે આનંદારવા જેવી વસ્તુ બની જાય.

કેળવણીનું એ જાતનું સ્વરૂપ શબ્દ છે ? અને જે શબ્દ હોય, તો હિમ્મતના જોય પણ છે ? હા, તે જરૂર શબ્દ છે, અને મને તો બીજા બધા છતાં પણ તે વધુ હિમ્મતના જોય લાગે છે.

હા-હા કે, અતે દામરામનાનો અર્થ જો છે ? તથા તેનું મહત્ત્વ શું છે ? તે દુઃખતાની એક સર્જનો-મુખ્ય વૃત્તિ છે, તથા માનવજીવનમાં એક પ્રેરક બળ તરીકે તે વ્યક્ત થાય છે તો પછી કેળવણીનું એવું સ્વરૂપ ચોખ્ખું કાટો કે જે સર્જતાના પાયા ઉપર ગયાયું હોય, તથા જેનું ધ્યેય મર્જન હોય, એટલે જે કામ-વાસનાને દુનિયાની કાઈ શક્તિ નથી દરેકી શક્તિ

તે તમાના પક્ષમાં નામ રહી ગઈ બની જશે મર્યાદાઓ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો માણસ એક મર્જા પ્રાપ્ત છે તે પછી સર્વાંગીણ ગીતે મર્જક તરીકેની જ તેને તાલીમ આપે. એટલે તેનું મર્જન શ્રદ્ધા આનંદિક ખાલીપણ બનાઈ જશે, અને એ રીતે તેનો ખગમમાં ખનામ દુઃખન તેનો આગમાં સારો મિત્ર બની જશે.

આજે નોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને જે કેળવણી મળે કે, તેમાં સર્જનને સ્થાન જ નથી અથવા તો મહુ ઓછું સ્થાન કે તેનો મોટો ભાગ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ આગળ જ અટકી જાય છે (અને તેજે સુધી પણ હમેશા પહોંચવામાં આવે છે એમ નથી જ કેવું) પશ્ચિમી વિદ્યાર્થીઓના અત્યંત સૌથી પ્રમુખ વૃત્તિને—અર્થાત્ સર્જનની વૃત્તિને—શીખવવામાં ‘વિષયો’માં થોડું અથવા નહીં જેવું જ દાગ મળવાથી, તથા નયો અતગમ્યો, અનપર્યાપ્તો અને ડાહી સનાહો જ મળવાથી, તે અતે બધી મર્યાદાઓ તોડી નાખે છે, અને ‘વિષયો’ દાગ ન બગતું અદરનું ખાલીપણ ખીજી ગીતે ભરવા દોડે કે કેટલીય શાળાઓના છાત્રને એવીજ મનાવી મૂકનાર તથા શિક્ષકને ઉત્તમરો ડગવનાર વિનયીપણાને જે મોટા પ્રસાદ વિદ્યાર્થીઓની અદર નીચે નીચે રહ્યા ને કે, તથા તેને મગશે જે પરિચિત વાતોમાં અવાગનવાગ મન્યા કરે છે, તે બધાનું મૂળ જીવનનિયામોની સર્જક વૃત્તિને યોગ્ય માર્ગે વાળી આપવામાં નિષ્ફળ નીવડનાર આજની કેળવણીની પદ્ધતિમાં જ છે મોટા શહેરોના વેસ્થાનાડા તેની જ આગળની શ્રેયિકારૂપ છે.

એટલે હું તો એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું કે, ‘જ્ઞાન પ્રિયના પ્રશ્નનું નિગમન’ સ્થાન જેટલે અશે કેળવણી કાગને માથે આવે કે, તેજ અજે તેનું અર્થ્ય એ છે કે, કેળવણીનું અર્થ્ય માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જ ન ગણવતા, તેને આગળ વધારીને નવમજનની કુશળતા સુધી લઈ જવું સારી ભાષામાં

એનો અર્થ એ છે કે, જ્ઞાને (અહીં જ્ઞાનેા, 'અતિ
કુગળતાપૂર્વક દરેક જીવજંતુ' એવો વિશાળ અર્થ લેવાનો છે)
શિક્ષણમા વધારે અગત્યનું ને વધારે કેન્દ્રવર્તી સ્થાન મળવું
જોઈએ. તેનો અર્થ એ થયો કે, સૌંદર્યભાવનાને જાગ્રત
કર્યા ઉપર તથા ખીલવવા ઉપર વધારે ભાર મુકાવો
જોઈએ. આપણે સુમાવેલા વારમાઓમાં તે સૌથી મોટો
વાગ્મે છે. અપમાચરણની મર્યાદાથી બચવાનું એ સર્વોત્તમ
ઔષધ છે, તથા મનુષ્યને સર્વોચ્ચ રીતે આકર્ષનાગ તથા
પ્રેરનાગ નિધાયક હેતુઓમાં સૌથી વધુ પ્રાણપ્રેરક તથા
ઉત્તેજક છે.

પગંતુ આપણે વધારે પડતા પગિણાઓની આગા
મખવાની નથી. આપણે જામે તે જગીએ પગંતુ કામાચરણ
માટે કોઈ નિશ્ચિત ખીલુ નહીં દર્શાવી શકીએ, તથા બધી
ગતે તેને વિનિપાત, ઘેવજા કે સરનાશની આક્રમણથી
સુરક્ષિત નહીં બનાવી શકીએ આપણે કુદરતની અમાધ્ય
શક્તિ આથે કોમે લેવાનું છે. અને આપણુ હામ જે જગાએ
તે જીવાનો ઉપર (અને માત્ર મુવાનો ઉપર જ નહીં) પોતાનો
હારમે હુમલો કરે છે, તે જગાએ તેને છક્કડ ખવડાવવાનું છે
સુનાનોના હામવિજ્ઞાનની બાબતમાં મુશ્કેલીઓ બહુ મોટી હોય
છે. પગંતુ જે શક્તિ તેમના ઉપર હુમલો કરે છે, તે પોતે
કુદ નથી, પગંતુ છપી રીતે મિત્ર જ છે જ્યાં સુધી નિર્મોખ
મલાડો વડે તેનો આમનો દગ્ગામા આવે છે, ત્યાં સુધી તે
જરૂર હુમ્મતરૂપ તથા વિધાનક ગડે છે. પગંતુ જ્યારે તેનો સામનો
હવ્ય પ્રકારની વીગતા તથા વિક્ષેપથી કરવામાં આવે છે,
ત્યારે તે વિરોધી મૈન્યની પેડે આપણા પક્ષમા બળી જાય છે
કેળવણીએ એ જ ખ્યેય રાખવાનું છે. આપણે લડાઈનું પગિણામ
નિમિત્ત ન કરી શકીએ; પગંતુ આપણે સુવાન મૈનિકને ગ્વચ્છ
વાતવચ્છમાં ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપરથી મળજૂત લાથો વડે લડવાની

તાલીમ આપી શકીએ. આપણે તેથી વધુ કાંઈ ન કરી શકીએ, પરંતુ એટલું કરીએ તો ઘણું ક્યું કહેવાય.

મેં આ પ્રશ્નની વિચારણા શિક્ષકને લક્ષમાં રાખીને કરી છે. માઆપની ફરજની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવો એ આ ક્ષેત્રની મર્યાદાની બહાર છે. માઆપની દૃષ્ટિએ વિચારતાં મેં ઉપર કહેલામાંથી ઘણી વાતોને કાંઈકે મર્યાદિત કરવી પડે. કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું હોય, તો માતા કે પિતા ન સારામાં સારા શિક્ષક છે, અથવા હોવાં જોઈએ, એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ ત્યાં શુદ્ધજનના સામાન્ય વાતાવરણ ઉપર બધો આધાર છે. શુદ્ધજન જો નિષ્પ્રાણ કે વિપમય હોય, તો કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બહારની પેડે ઘરમાં પણ જોખમકારક નીવડે.

કેળવણીમાં લોકશાહી

જેનું મગજ ચસકી નથી ગયું, એવો કોઈ માણસ એવું નહીં મૂંચવે કે, જાળકોને કેવી કેળવણી આપવી તે વસ્તુ જાળકોની જ બહુમતીથી નક્કી કરવામાં આવે. અને આમ જન-સમુદાય પણ જો પોતે અગિયારમી અને અગાઉના હોય, તો મા-આપના પતથી તે વસ્તુ નક્કી કરવામાં પણ ભાગ્યે જ વધારે સારું પગિણામ આવે. ૧૦ વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં (ઇંગ્લેન્ડમાં) ભારે કેળવણી ફગળ્યાત કરવામાં આવી, ત્યારે આવી જ ગિયતિ પ્રવર્તતી હતી. તે સમયે જનસમુદાય કેળવણી માટે ગમે તેટલો જુઓ દગે તોપણ પોતાને કંઈ કેળવણી જોઈ એ છે તે નક્કી કરવા માટે પૂરો કેળવાયેલો ન હતો. એ અગત્યની વસ્તુ તો તેમની ઉપગ્રહ — તેમના દગના એ જામતમાં વધુ ડાળા મળ્યાતા નથા તે વખતે કેળવણીનું જે કાઈ તંત્ર હતું તેના ઉપર દાખૂરાળા લોકોએ જ નક્કી કરી હતી.

ત્યાં પછી તો કેદલાય મોટા કેદારો તે જામતમાં કરવામાં આવ્યા છે; અને તે બધાનો હેતુ કેળવણીને અત્યાગનો આમ-જનસમુદાય જે જીવન જીવે છે તેની પ્રત્યક્ષ જરૂરિયાતોને અનુકૂળ બનાવવાનો છે એ માર્ગે ઘણી પ્રગતિ થઈ છે, અને બિબ્યમાં ઘણી થવાની છે. પરંતુ મને દેખાય છે ત્યાં સુધી, એ બધામાંથી કોઈ પણ કેદારો લોકોની ઈચ્છામાંથી ભાગ્યે જન્મ્યા હોય. એ બધા કેદારો તો કેળવણી-સુધારકોના એક નાના વર્ગે જ કરેલા-ગવેલા છે, અને લોકોની ઉપગ્રહ જ કરવામાં આવેલા છે. લોકોએ કેળવણી નો માર્ગ જ કરી છે,

ઉપરાત, હિંચમાં હિંચ કેળવણી પણ સમાજના જવાબદારોને મળી શકે એવી માગણી પણ તેઓએ કરેલી છે, પરંતુ 'કેળવણી શુ, છે,' 'શુ રીખવણુ જોઈએ' અને 'કેવી રીતે રીખવણુ જોઈએ' વગેરે બામતોની વિચારણા કરવાની હોય છે, ત્યારે જનસમુદાયે હજુ પોતાનો અનાજ અમગકાગડ બનાવ્યો નથી, અને તે બામતના તજ્જુનો જે યોગ્ય માને તેને સ્વીકારીને, મતોપ માન્યો છે. મારે નસીબે એ તજ્જુનો લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર જ નીવડ્યા છે. તેમણે કેટલાય પ્રત્યાગાતી બજોના સખન વિરોધોના ઝડૂની સામના વચ્ચે યર્ધને પોતે ધારેલા મુદ્દાગ અમલમાં મુકાવ્યા છે તેઓ ન હોત તો અત્યારે આપણી કેળવણીની કેવીય દુર્દશા હોત. તેઓએ તેથી પણ વધુ ક્યું છે તેમણે જે કાર્ષ ક્યું છે તેને પરિણામે જ અત્યારે લોકો આપણે જેને કેળવણી કહીએ છીએ તેની અગત્ય વિષે નમ્રત થતા જાય છે, અને ખોટાએ ઘણા જૂના વખતમાં કહેલી વાતનું ગદ્ય સમજતા જાય છે કે, જેઓ લોકોની કેળવણીના વિધાના જ, તેઓ લોકોના બાળ્ય વિધાનાઓ પણ છે.

થોડી વાગ પૂગતા આપણે માની લઈએ કે, જનમનુષ્ય સામાન્ય શબ્દોમાં કેળવણીની માગણી કરવામાં સક્રિય બન્યો છે એટલું જ નહીં, પણ કાર્ષ જાતની કેળવણી પોતાને જોઈએ છે તે વસ્તુ નહીં જોઈ આપવામાં પણ સક્રિય બન્યો છે. તેની આ નવી માગણી શુ અર્થ પે તેને વિષે આપણે કાર્ષ અદાજ બાધી શકીએ ?

ઘણા લોકો એમ કહે છે કે, તેની અસર આખી પ્રદેશને ધ વેદાંગી તાલીમને નામે ઓળખાતી વસ્તુ, અર્થાત જે વેપાન્ધધાઓ વડે જુવાનોને પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરવાનો છે, તેની તાલીમ નગ્દ વાગી જાય અમેરિકામાં એમ જ થવા લાગ્યું છે, અને તેના સાન જ પશ્ચિમ આખ્યા છે એમ ન મ્દેનાય

આપણા કેટલા સર્વોત્તમ ઝળવણીકરો તેનો એ ડારણે સમજાવે નિરોધ કરે છે—અને એ ડારણે સંવાળે સાચું છે—કે, કેળવણીએ તો મનુષ્યની સર્વાંગીણ ખિલવણી સિદ્ધ કરવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું જોઈએ, નહીં કે અમુક ધધામા એવાગી કુશળતા આપવાનું તે માન્યતામાં માર એક જે મુદ્દાઓ તરફ લક્ષ્ય મેચવાનું છે.

પ્રથમ તો, એક અથવા બધી ઝળવણીએ ધધવારી જ ન હોય જોઈએ તેણે સ્ત્રી-પુરુષોને માનવજીવનકી મદદન ધધા માટે તાત્કાલિક આપવી જોઈએ ફરેક સાન નાગરિકનો એ જ મહાન ધધો હોવો જોઈએ જે કેળવણી એ તાલીમ ન આપે, તે નિષ્ફળ નીવડી છે એમ કહેવાય.

બીજું, આપણે ચાલુ રાખ્યું જોઈએ—અને એ વાત હંમેશા જૂનનામાં આવે છે—કે, અભ્યાસની પદ્ધતિમાં જે તત્ત્વોને મર્વાગી સમજાવવા તરફ લક્ષ્ય રાખનારા ગણનામાં આવે છે, તે મધ્ય શિક્ષાના ધધવારી જ હતા એ કેળવણી પાઠ્યક્રમ કે નહીંલતા ‘બાણેના ધધાઓ’ માટે, તથા જેઓ પાઠ્યક્રમેટના સભ્ય થવાના હતા, અથવા નાજદારી બાપણિયાઓ થવાના હતા, તેમને માટે યોજનામાં આવી હતી એટલે એ મદદન પ્રાચીન પગપગના તરફદારોએ, બીજા જેઓ એ પગપગના યોગ્ય રીતે મતકાગવા હતા કાર્તવ્ય બ્યાપક નસ્તુ માટે માગણી કરે છે, તેમના ઉપર ધધવારી કેળવણીના આક્ષેપ ન્તા મો નાગરિકોએ જેઓ જોઈએ કાગલ કે, એ આક્ષેપ તેમની પોતાની મામે રાજ મરનાઈથી નરી શનાય તેમ છે.

ધધવારી કેળવણી મારી નસ્તુ છે કે ખામ, તેનો આધાર ને જે ધધાની તાલીમ આપો હો તેના ઉપર આધાર નામ છે જે ધધાઓ પોતે જ હીન હશે, તેમ જ તેમના હેતુઓ નીચ તથા તેમનું પ્રયોજન નુકર હશે તો જે કેળવણી એ ધધાઓની તાત્કાલિક આપવી હશે, તે પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં

સ્વાભાવિક રીતે જ હીન તથા ક્ષુદ્ર બનશે. પણ નાગરિકોના મોટા સમુદાયને પોતાના ધંધાઓ વિષે સામાન્ય હિતના કાર્યકર્તાઓ તરીકે પૂરતો ઉચ્ચ ખ્યાલ હશે, નો તમે નેટલા વધુ પ્રમાણમાં તેમને તે કામ માટે સીધી કેળવણી આપશો, તેટલા પ્રમાણમાં માનવપ્રાણીઓ તરીકે તેમની સર્વોચ્ચ કેળવણી તમે પૂરી પાડતા હશો. ધંધેદારી કેળવણી વિષેની ફલીલ એ મૂળભૂત બાબત ઉપર આધાર રાખે છે.

હું માનું છું કે, નાગરિકના ધંધા વિષે ઉચ્ચ કલ્પના તરફ, તથા તેને તે માટે લાયક બનાવી શકે તેવી કેળવણી તરફ જ સૌ પ્રગતિ થઈ રહી છે. પરંતુ શું બનવાનું છે એ બાબત ભવિષ્ય બાબવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં, આપણે શું હવેથીએ છીએ અને શાની આશા રાખીએ છીએ, એ વિષે બોલવું જ વધુ મોઝ્ય થશે.

કેળવણીકારોના ત્રણ પક્ષો પાડી શકાય; અને ત્રણેને ગૃહકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતા ત્રણ મહાન પક્ષો — સ્થિતિચુસ્ત, વિનિત, અને મજૂર — એ ત્રણ નામથી જ ઓળખાવી શકાય. પરંતુ તે નામો તેમને કેળવણીના અર્થમાં જ લાગુ પાડવાનાં છે, અને તેમાં તેમનો મૂળ ગૃહકીય અર્થ જરા પણ સમજવાનો નથી, એ યાદ રાખવાનું છે. હું શું કહેવા માગું છું તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું.

કેળવણીમાં સ્થિતિચુસ્ત તેને કહેવાય કે જે જૂની પરંપરાને વળગી રહેવા માગે છે; અર્થાત્ મેથુ આનોટ્ટે આપેલી વ્યાખ્યા મુજબ તે એમ માને છે કે, “જે કંઈ સર્વોત્તમ વિચારાયું છે અથવા કહેવાયું છે, તેને જાણવું” તેનું નામ જ સંસ્કારિતા છે. ઉપગ્રંથમાં તે માને છે કે, એ જાણુ સર્વોત્તમ વિચારાયેલું કે કહેવાયેલું મીઠું અને લેટીન સાહિત્ય ગ્રંથોમાંથી તથા તેમનામાંથી નીપજેલાં સાહિત્ય અને ફિલસૂફીમાંથી જ મળી શકે તેમ છે. આ જાનની સ્થિતિચુસ્તતા આપણી ઓક્સફર્ડ જેવી જૂની વિદ્યાપીઠોમાં મળે છે.

કેળવણીમા વિનિત તેને દેવાય કે જે વિજ્ઞાનને પ્રથમ
ગ્યાન આપે કે, અને પ્રાચીન ગ્રીક લેગીન સાહિત્યને બીજું
પદ આપે છે આ જાતની વિનિતતા આપણને આકસર્જી જગતા
કેમ્બ્રિજમા તથા બીજી પ્રાતિક વિદ્યાપીઠોમા જોવા મળે છે

કેળવણીમા મજૂર-પક્ષનાણાની વ્યાખ્યા આપવી એટલી
સહેલી નથી અમલની નાત તો એ છે કે, તેને ગળાકીય
ક્ષેત્રમા તેના નામધારી સાથે બેળસેળ કરી દેવા ન જોઈએ,
નાણું કે, એ બે હમેશા એ- હોતા નથી તેનું પર્યુન
નીચ પ્રમાણે આપુ છું, અને આશા રાખુ છું કે, તેથી તમને
ગેસમજ નહીં થાય આ વિદ્યામા માણસન બે મુખ્ય ધધા
છે એ- તો પોતાના આત્માને ઉદ્ધારવાનો ધધા, અને બીજો
પોતાની રાજિદી રાગી હમાવાનો ધધા — જોને આપણે
મામાન્ય રીતે પોતાની આજીવિન કમાવી એમ નહીએ છીએ હવે
કેળવણીમા મજૂરપક્ષનાગો તે ક કે જે આ મે ધધાઓ નમ્ય
અભેદ મમધ ગ્યાપિત થયેનો જોના છું છ કે જેળવણીની
એરી પદ્ધતિ તે માગે છે કે જેમા મનુષ્યોના ગરીબના નિર્નાદ
મોની મજૂરી અને તેમના આધ્યાત્મિક નિગમ માટેની
મજૂરી એ- બને, અને એ એના માગફત મનુષ્યની ગરીબ
તથા માની — મનોગીણુ કેળવણી — મિદ્ધ છે

તેના અભિપ્રાયોને અપારે તો વાવડા ગણી કાઢવામા
આવે છે ધણા લોકો તેને ચમકેન ગણુ છ બીજાઓ તેને
અન્યવહારુ અમદદા ગણી કાઢે છ કેટલા- તો તેને માડો ગણી
કાઢના સુધી જાય છ પણ તે મરુચિત મનના હોતો નથી
તે જૂની ગ્રીક લેગીન સાહિત્યનો અભ્યાસ છુંછતી પ- પગા
ઉડો નનો નથી તેને વિનિતાના વિજ્ઞાન માટે પણ આનંદમાન
છ પ- છ તે માને છે કે, જ્યાં સુધી સમાજના નમનાજ
ઓ અમાજની મરુકૃતિ નમ્યે — જે મજૂરી વડે તાકો
આજીવિન નમાય ક, અને જોના નરે તેઓ પોતાના આ માની

ઉન્નતિ કરે છે તે એ વચ્ચે — વધુ ગાઢ સબધ ન્યપારો નહીં, ત્યાં મુધી સાહિત્ય કે કળા જેના જોઈએ તેના ધમકવાના નથી “રોગી કમાના વચ્ચે અને આત્માના ઉદ્ધાર વચ્ચે અભેદ” એ કળાવણીના મનુષ્યપક્ષનો મુદ્દાવેષ કરી શકાય અને હવે મારે કબૂલ કરી દેવું જોઈએ કે, કેળવણીની બામતમા હું એ જાતનો મનુષ્યપક્ષવાગો છું.

અમે એ પક્ષવાળા ઉપરાત માનીએ છીએ કે, મનુષ્ય અમાનમા જ એવું ઘડીકે છે કે જે આ મધાને પૂરતો સાથ આપે જેનામા ખાસ ઘર્ષ માનસિક જોડ નથી તેના દરેક પ્રાણીમા એવી ગૂઢ શક્તિ હોય છે કે જે એક ના જાત્રત ધર્મ કે પછી અતિ આશ્ચર્યજનક પશ્ચિમામે લાવી શકે છું એ રમુને ‘ઉત્તમતાની ક્ષતતા’ કહું છું તથા માળિક કે મોટેરા એમ મધા માનવ પ્રાણીઓમા ઉત્તમતાની આ ઝખનાને જાત્રત કંવી તથા પોષવી એને જ બાળમંદિરથી વિદ્યાપીઠ મુધીની મધી જૂગિકાઓએ કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય ગણું છું કેળવણીની આર્શ પદ્ધતિ વિષેનો મારો ખ્યાન આ પાયા ઉપર જ આધેના છે તે પદ્ધતિએ ખીજી અનેક વાતો કંવા ઉપનામ આ નસુ સૌથી પ્રથમ અને મુખ્યત્વે કરી જોઈએ, તેણે સમાજના બધા સર્ગોમા ઉત્તમતાની ઝખના જાત્રત કંવી જોઈએ, અને તેને નામના ના તેમ જ કુન્સક્ષના દરે ખાનામા પોતાના કામ કરના માટે ઘોડાપૂરની જેમ છૂતી મૂંવી જોઈએ એવા મમાજમા ઉત્તમતાની આ ઝખના મેં યાગી મર્મ એને યાગી મધ નિગતિ દેરને મોમે મોપી મર્મ

છવનનિર્વાહ અને છવનવિકાસ

આજના જીપુરો જેના ૬ તેના તેમને જનાવનાર સારી
યા નગ્ની અનેક અસરોમા, તેઓ જે અને- ધધાઓ રહે
પોતાનો છવનનિર્વાહ ને ૬, તેમની અસર મુખ્ય ૩, એ
નિર્વિવાહ છે. આ વસ્તુ છૂટા છૂટા જીપુરોમા માટે જ સાચી
છે એમ નથી, પરંતુ આખી પ્રજાઓ, સમાજો, સંસ્કૃતિઓ
અને ઐતિહાસ- યુગો માટે પણ સાચી ૬ અર્થથી
સંસ્કૃતિની ઉત્તમતા અથવા નિષ્ફળતા પણ, જે જાતના ઉદ્યોગથી
તે પોતાનો છવનનિર્વાહ કરે છે તેના વડે જ મુખ્યત્વે નિર્ધાર
થાય છે

અલગત, એ ઉદ્યોગના વિશિષ્ટ રૂપો અને જોડાનાના
તેમા જોડાના ખોદનાથી માંડીને જામર મુનીના, ઢસાઈથી
માંડીને વડા પ્રધાન સુધીના તમા નરી પુનરાવર્તિ ભરી જે-
જે વસ્તુ જ- મજૂરીથી માંડીને ખારીકમા ખારીક, સુદ્ધ તથા
જનાવદારી-ભરેલી નરીગરી સુધીના પ્રવરોનો સમાવેશ થતાનો.
તેમ છતાં દરેક સમાજ કે સંસ્કૃતિ જે વિવિધ ઉદ્યોગો વડે
છવનનિર્વાહ ન્તા ડોય છે, તેમનું વર્ધન વર્ધ એ સામાન્ય
વ્યવસ્થા હોય છે અને તેને જુદું નામ પણ મળે છે આજનો
આપણો જમાનો યજ્ઞોગ વડે છવનારો ડોઈ તે ' યજ્ઞોગી '
જમાનો કહેવાય

જેમ બધા નવનાર ઢસાઈને સારો યા નગ્નો જનાવનાર
પ્રાણોમા ગળા રેસ્યા કંવાનુ તેનું ઢમ મુખ્ય કાળરૂપ છે,
તે પ્રમાણે આપણા જમાનાની સારી યા નગ્ની વિશેષતાઓ

પણ, તે ને 'ઉદ્યોગ' વડે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે અને જીવતો રહે છે, તેની વિશેષતાઓને જ આભારી હોવાની. જો તે ઉદ્યોગ યાંત્રિક અથવા નક્ષત્રોરિયો હોય, તો આપણા જમાનાના સમગ્ર જીવન ઉપર - અરે, તેની સંસ્કૃતિ અને તેની ધર્મભાવના ઉપર પણ - તેવી જ છાપ પડવાની. તેથી જીલહું, જો તે ઉદ્યોગ ઉત્તમતાની ઉપાસનાના ધ્યેયથી પ્રેરણાથી હોય, તો તેની અમર સર્વસાધારણ માનવજીવન અને માનવચારિત્ર ઉપર તેવી જ પડવાની.

અલબત્ત, માણસ ઉપર લંઘારોજગારની મુખ્ય અસર ઉપગંત ખીજ પણ અનેક અસરો કામ કરે છે જ, અને તેમાંની કેટલીક ખૂબ અગત્યની પણ છે. જેમ કે, આજીવિકા કમાઈ લીધા બાદ જે ભાગે તે પોતાનો કુટુંબનો વખત ગાળે, તેની અમર પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિની ઉત્તમતાની સાચી કસોટી, તે પોતાના કુટુંબના સમયનો જે ઉપયોગ કરે છે, તેના ઉપરથી થઈ શકે છે, એમ જે હૃદયમાં આગ્રહ છે તે સાચું છે. પરંતુ કુટુંબના સમયનો ઉપયોગ, મોટે ભાગે, આજીવિકા કમાવામાં ગાળેલા સમય વડે જ નિશ્ચિત થતો હોય કે માણસ આજીવિકા કમાવા માટે જે કરે છે તેની અસર આજીવિકા કમાવા વાદ તે જે કંઈ કરે છે તેની ઉપર પણ થાય છે. કસાઈ અને કળાકાર પોતાની કુટુંબનો સમય એક જ રીતે નહીં ગાળી શકે. અને કસાઈ પામે કળાકારની જ રીતે કુટુંબનો સમય ગળાવવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. આખા દિવસ બહાર કાપ્યા પછી, તે સૂર્યાસ્તની શોભા નિહાળવા કે કાન્યાસ માણવા નહીં જ જોઈ શકે; પરંતુ તેનું 'કાન્યાસિતન' છાટ્ટો બનવા દાગ કે તકગામમાં પામેના પડોશીને છરી ખેંચી દેવા દારા જ થશે. આમ જીવનની કુરસદ માણવાની રીત જીવનની આજીવિકા કમાવાની રીત માથે મળેલ મંદગામેથી દોવાથી જ એમ કહી શકાય છે કે, કોઈ પણ સંસ્કૃતિની

ઉત્તમતાની પરીક્ષા તે પોતાની કુ-મદના સમયની રીતે ગાળે છે, તે ઉપ-થી ચર્ચા ગંધે છે કુ-મદના સમયમાં અમુક જમાનો ગમાવ મનતો હોય, તો તે જમાનો જે ઉલ્લોમ વડે આજીવિકા કમાય છે તે ઉલ્લોમમાં જ તેને ગમાવ બનાવે તેવું કે તેને મળતું કાર્ધક અસ્ય હોવું જોઈએ, એવું અનુમાન આપણે જાણનારી મળીએ

માનવચરિત્ર ઘડનારા સાગર યા નન્સા કા હોમા તેમના મેલના કામદાનગરથી મુખ્ય મન્સુ ઉપરાત બીજી કાન્સુ ફેળવણી છે. એ જાણ મનના કારણ છે, એમાં શકા નથી પરંતુ આજીવિકાથી મુખ્ય કાન્સુ તેનાથી વિપરીત અમ-પાડતું હોય, ત્યારે ફેળવણી પોતાની નવી કાર્ધક અમ-પાડી શકતી નથી માથુસ પોતાની આજીવિકા જે મજૂરી વડે દમાતો હોય, તે મજૂરી એના પ્રકાન્ની હોય કે જેથી તેની બુદ્ધિ જાન મન જાન તથા તેનું ચાન્ત્રિ પતિત થઈ જાય, તો પછી ફેળવણી મમે તેટલું કરે તોપણ તેને જાનવાન કે ચાન્ત્રિરાત નહિ જ મનાવી શકે એ જ વસ્તુ ધર્મ તથા 'મજૂતિ' માટે પણ સાચી છે જાન તેમ જ ચાન્ત્રિની બામતમા (લોકે, તે બને જુના વસ્તુઓ નથી જ) સાન પરિણામ નિષ્ફળતા હોય, તો ઉલ્લોમ અને ફેળવણીએ સાથે મળીને કામ એવું જોઈએ જ્યારે જ્યારે તે બે વિરોધી દિશામાં કામ કરતા હોય છે, ત્યારે ત્યારે બૌદ્ધિ તેમ જ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો (અનન્ત, તે બને પણ બિન્ના નથી) બગડવા દાળ આવ્યો છે એમ જ જાણીતું મમે તેના બિચા ખ્યાલથી પ્રેમયલી ફેળવણી પણ લોકોના મન અને ચાન્ત્રિ ઉપર તેમના ધધારોજગારે પાડેલી અમ-નાજૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જશે, તો તે ખત્તા જ ખાશે, નાજૂર કે ધધારોજગાર દ્વારા પત્તી અમર તેના કરતા વધુ વ્યાપક અને બળવાન હોય છે બહુ મહુ તો ચોકોને તે તેમના રોજના

દામદાજ માટે નાલાયક બનાવી મૂકશે અને બીજા દશા માટે લાયક કરવાનું તો તેનાથી બનજે નહિ. 'કેળવણીની આબૂની પદ્ધતિ સામે એ જ આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, અને તે છે જ અદાગણુ નથી.

તે જ પ્રમાણે, માણસમાં કાંઈક પરિપૂર્તિરૂપે, 'શાયદાદાગક કર્મ' નથી — વધાગની ચીજ તરીકે કેળવણી કરી ઉમેરવા જશે, તોપણ તે વધારે સફળ નીવડવાની નથી. દાગણુ કે, જે માણસ પોતાની આજીવિકા એવા ઉદ્યોગ વડે કમાય છે કે જે તેના મનુષ્યત્વને સંતોષી શકતો નથી, તેના માણસની ઊંચપ દૂર કરવા તમે વધારાનું જે કાંઈ બહારથી ઉમેરવા જશો, તેનાથી એ જ પરિણામ આવશે કે, તે પોતાના ધંધા તરફ ભેદભાવ ગમ્મતો થઈ જશે, અને એ રીતે પોતાની 'આજીવિકા' દમાનાર તરીકેની તેની કુશળતા ઓછી થઈ જશે. અને તે તો મોનાનું 'ઈડું' મૂકનારી મરઘીને જ મારી નાખવા જેવું થયું; દાગણુ કે માણસની આજીવિકા કે વૃત્તિ એ તો ગમે તેમ તોય તેનું જીવન છે, અને તેનું જ નશ્વ જે મટી જાય, તો પછી કેળવણી પોતાની કિંમત જ શાના ઉપર રહે ?

મમાજગાસ્ત્રીઓ માટે આ મુદ્દો અતિ અગત્યનો છે, જોકે તેનો ઉદ્દેશ્ય બાક્યે જ ક્યાંય થતો દેખાય છે. માનસ આજીવિકા દ્વારા પોતાના જે જીવનનો નિર્વાહ સાધે છે, તે જીવનની સાચી કિંમત, તમે તે આજીવિકા જે ધંધા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી હોય છે, તેની સાચી કિંમત જેટલી જ હાંચ છે જે ધંધો કે ઉદ્યોગ માણસના મનુષ્યત્વને દગ્દિ, લીંગુચ કે જૂએ મરતું કરી મૂકે, તે ધંધાઉદ્યોગ દ્વારા પોતાના મનુષ્યત્વને સંતોષી મકે તેવું હવન ન જ જીવી શકાય. જે ધંધો-ગાજગાગ તે માણસને પોતાને પણ અદાયક થઈ પડતો ન હોય, તેમ જ સામાજિક દષ્ટિએ તેના ગતિમંદુઓને પણ ઉપયોગી ન હોય, તેના દાગ તેણે પોતે 'હવન' પણ તેવું જ અગમિક કે નિરુપયોગી

બનનાનું કામદાન પગવાણી પછી, તેની કુરમદના વખતની મોજમજઓ પણ તેના ઉદ્યોગ-ધંધામાં ગહેલી અર્થહીનતા, ઉદ્દેશહીનતા, બુદ્ધિહીનતા અને જડતાની છાપવાળી જ હોવાની, તથા તેમનું અવરૂપ પણ તેટલું જ નિસત્ત્વ કરનારું હોવાનું ઉપરાત, તેના જીવનનો જ મોટો ભાગ તે ઉદ્યોગ દ્વારા આજીવિકા કમાવામાં ગાળેલા અર્થહીન ગર્ભો જેટલો અમાઉથી જ ખગથાઈ ગયો દશે, એ તો જુદું જ. તેથી બેલદું, જે માણસ પોતાના લામકાજમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેને તે કામ કરવાની ક્રિયા દરમ્યાન જ સારી રીતે જીવવાનું આપોઆપ મળી ગય છે એટલું જ નહિ, પણ કામદાન દરમ્યાન માણસાઈ દાખવ્યા બાદ, કુરમદના નખતમા તેને પરુ બનવાનું મમે, એવો સંભવ પણ ઓઠો છે આમ, આપણા જીવનનો 'નિર્વાહ' કરવા આપણે કરેલું લામકાજ, અને તે દ્વારા નિર્માહિત થયેલા 'જીવન' વચ્ચે ભેદ જ નથી કાગણ કે, આપણે 'કમાતા' હોઈએ છીએ તે આખા સમય દરમ્યાન 'જીવતા' પણ હોઈએ છીએ, એટલે જો આપણે સારી રીતે કે મુખે જીવવું હોય, તો આપણે આજીવિકા કમાવાના સમય દરમ્યાન સારી રીતે કે મુખે જીવવું જોઈએ તેમ જ એ વાત પણ માચી છે કે, આપણે જીવતા હોઈએ છીએ, તે આખા સમય દરમ્યાન કાઈ ને કાઈ કમાતા પણ હોઈએ છીએ, બન્ને પછી તે કમાણી નગા બેઠા નખોદ નાળનારૂપ કે ખત્તા ખાવારૂપ જ હોય આજીવિકા કમાવી અને જીવન જીવવું એ બે જુદી જુદી વસ્તુઓ કે ક્રિયાઓ નથી તેઓ તો એક જ મળાંગ ક્રિયાને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોવાથી મળેલા બે નામો છે

જેવું વ્યક્તિનું તેવું જ સમાજનું કે સંસ્કૃતિનું પણ બાણુ 'રાટી' કમાવી એ સમાજનું કે સંસ્કૃતિનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તથા વ્યાપક 'કામ' છે જે સંસ્કૃતિઓ પોતાની આજીવિકા કમાવાની ના પાડે કે, અથવા તેમ કરવાને અસંકલિતમાન બની

જાય છે, તેમને માટે આ જગતમા ધ્યાન જ નથી, વિશ્વના અદ્ય નિયમો તેમનો તગ્ન નાશ કરી નાખે છે. મતિદાસ સાગરના કિનારાઓ આ વસ્તુ જૂતેવી સંસ્કૃતિઓના અવશેષોથી પથગાયેના છે. 'રોટી' કમાવી તે વસ્તુ જ સંસ્કૃતિની બીજ બધી પ્રવૃત્તિઓનો આવશ્યક પાયો અને આધાર છે. તેથી જીને, એક વ્યક્તિ તરીકે આખી સંસ્કૃતિ ને કદી પણ પ્રાર્થના કરે, તો તેની પ્રથમ પ્રાર્થના હમેશા એ જ હોવાની કે, 'અમને અમારી રોજની રોગી આજે આપ.'

વાચક જો આ ધ્યોે અને યાદ દેવગવે કે, માણસને તેના શરીરની પેઠે તેના આત્મા માટે પણ ખોગક જોઈએ, તો તેનો જવાબ ભારી પામે છે તના આધ્યાત્મિક શાહારની જાન પણ, ન રીત તે સ્ત્રી રોજની 'રોટી' કમાવાનું કામ કરે. ૩, તના ઉપર જ આધાર રાખે છે. કોઈ સંસ્કૃતિની 'રોગી' કમાવાને નગતી પ્રવૃત્તિ જો તેના આધ્યાત્મિક પોષણમા પણ કંઈક કાગો નહીં આપતી હોય, તો અમે તેટલી મમાજ મુધાગણાઓ, ગજકીય ફિલમ્પીઓ અને ધાર્મિક પુનરુત્થાનો હોના જતા, તેનો આત્મા જૂને જ મરી જવાનો, અને તેને જીવતો ગમવા ને ઔગધા, ઉત્તેજકો અને ઉદીપનો યોગ્યમા આવગ, તેમનાથી તેની આધ્યાત્મિક અવનતિની ક્રિયા જ વધુ વેગવત મનવાની. 'રોટી' કમાવી અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મંચી એ જો મ્યનત્ર જુદી ક્રિયાઓ નથી — ખાસ કરીને ત્યારે સંસ્કૃતિના આત્માની વાન થની હોય ત્યારે કોઈ પણ સંસ્કૃતિ ને માર્ગે પોનાની રોજની 'રોગી' મેળવે છે, તે માર્ગે જ પોનાનો આધ્યાત્મિક વિમાસ પણ સામે છે. આજમન નેરામા આત્મની આત્માના ઉદ્ધાર માટેની દિલગતા નજવા પગિજુઓ નિપજ્જી સકે છે, તેનું મખ્ય મનજી આ પ્રાયમિક મત્ત તન્કે કાનું કુર્લદા જ છે.

આધ્યાત્મિક વિદ્યાસ રોગી મેળવનાની ક્રિયા જ્ઞતા જુદી વધાનની વસ્તુ છે એમ માનવાથી, તથા આધ્યાત્મિક અને ઐદિક વસ્તુઓ વચ્ચે કોઈ સમઘન જોવાથી, અને પરિણામે વ્યવહારમાં તે એ વચ્ચે જિભા થયેલા છૂટાછેડાથી આપણને પારાવાર નુકસાન થયું છે રોજના વ્યવહારૂપી મૂળભાથી આધ્યાત્મિક વસ્તુને તોડી નાખે, એટલે તે નિષ્પ્રાણુ જ થઈ જાય. બીજી બાજુ આધ્યાત્મિકતાનો વિરોધ થવાથી રોજનો વ્યવહાર પણ વણખી જાય છે થડ ઉપરની ઝાળાઓ કાપી નામે, તો જમીનની અડગતા મૂળ પણ ખનના લાગે છે, ઝાલ ઉપર ફૂગ નળના માડે છે, તથા ગિધર્ન વગેરે વિનાશક જીવજાતુનો નાસ થના લાગે છે એ રીતે તમારી આત્મોદ્ધારની ક્રિયાને રોગી મારેની મજૂરીની ક્રિયાથી જુદી પાડી દેશે, તો એક છેડે ઉદ્ધાર પામતા આત્માઓની સખ્યા ઓછી થઈ જશે અને તેમનો ઉદ્ધાર પણ નામની જ વસ્તુ મની જશે, તથા બીજે છેડે, મેળવેની રોગી પણ બેચ્છાદ, અપથ્ય, બેજસેજનાળા અને કદાચ પ્રાણુઘાતક બની જશે તેની પેદાશ મ્દાય ખૂન રૂપી ગર્હ હશે પરંતુ તેની જાત જીતગી ગર્હ હશે તથા તેનો ઉપયોગ પણ તમા વિનાનો તથા મૂખાઈબરી રીતે થતો હશે તે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ગ્ના મારેની મીઠાઈઓ, અને જીમને રાજવજાર રાવે તેવી મસાલેદાર નાનીઓનું રૂપ ધારણ કરતી જશે અર્થાત્, જેઓની જીમ બગડી ગઈ છે, જેમની પાત્મનશક્તિ મદ પડી ગઈ છે અને તેથી જેઓ પોતાનો રોજનો આદાર મસાલાઓ ચડાવ્યા વિના કે ખાડ બેળાયા વિના ખાઈ ગમ્તા નથી, તેઓના સ્વાદની વસ્તુ જનતી જશે હું અહીં માત્ર ખારાની મીઠાઈની વાત નથી કરતો, એ નિચ્છાણુ વાયનને મ્દેરાની જરૂર નદિ ડેરા આજે આપણે આમે ઐશ્વર્યગિ મુધાગે ધીમે ધીમે જીવનની આવશ્યકતાઓથી ભિન્ન એવી આ ‘મીઠાઈઓ’ને જ

મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરના માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ મનતો જાય, એવો બધા ઉભો થયો છે. આજે એ 'મીઠાઈઓ' જ આપણો ઇષ્ટદેવ બની બેઠી છે. મીઠાઈ પણ મોટા શહેરના બજારના રસ્તા ઉપર જગા કરના નીકળો, દુકાનોની બારીઓમાં જે વસ્તુઓ વેચના માટે શણગારીને ગોઠવેલી હોય છે તે તરફ નજર ઘેરો, અથવા તો સંગમજગ્યા વિવિધ ઉદ્યોગોના શેરોના બાવે ઉપર નજર ઘેરો તથા જીવનની જરૂરિયાતો પેદા કરનાર ઉદ્યોગોના શેરોના બાવેને જીવનના શોખની વસ્તુઓ તૈયાર કરનાર ઉદ્યોગોના શેરોના બાવ માથે સગપાવે. તો તમને તરત જણાશે કે, ધઉ'નો બજાર 'નગમ' છે, પણ મિઠાઈદાનો 'તેજ' છે. રોનો મજાર 'નીચો' છે, પણ બનાવની રેશમનો 'તેજ' છે, કાપમા, વાડુ, અને પોવાનો બજાર નરમ છે, પણ મિનમા, આમોદોન, અને પેટંટ દવાઓનો બજાર 'તેજ' છે. મે એમ પણ સાબળ્યું છે કે મતનિરોધક સાધનોનો બજાર પણ ગરમાગરમ ગડે છે. એક બાજુ એ ઉદ્યોગ ધીકતો માને છે, તથા તેને સગદારી મદદની જરૂર પણ નથી, બીજી બાજુ ધણાય બેઠૂતો પેલાના શાહુદારોને બ્યાજ પણ ભરી ગમતા નથી, અને મગજ પાસેથી મદદની આશા રાખે છે. એ મતનિરોધક સાધનોનો ધધો પણ આ જમાનાના વક્ષાબ્જપે છે, તથા આપણી બરિધ્યની ગ્રન્થ—જો તે ઉદ્યોગ તેને ધાડીધમી પણ જીવતી ગડેવા દેશે તો—તે મિતે શધાનો, એ જાણવાનું કનૂદસ રોજી શકાતું નથી.

આ જગા વિચારોથી આપણને પેલું મળ્યાં પણ સદેવાઈથી બુવાઈ જતું સત્ય ફરી યાદ આવે છે કે, જનતાની દરેક વગતુ એકમીગ સાથે માદ મંદજાગેલી છે. રૂઝમા મીગતનું પ્રનિનિય પદ છે, તથા દરેક ઉપર બીજાની અમયાય છે. એકની પ્રુદિથી બીજાને પણ પ્રુદિ મળે, અને એકની મીજનાની અમર બીજા ઉપર થાય છે. મીઠાઈ પણ

જમાનો શ્રવનના કુસ્મદના સમયમાં મૂર્ખ કે બેજવાબદાર બની જાય, તો તેના કામના સમયમાં પણ તે અચૂક તેટલી મૂર્ખતા કે બેજવાબદારી દાખવવાનો કુસ્મદના વખતમાં જો તે 'મીઠાઈઓ' જ ખાધા કરે, તો તેની મજૂરીનો મોટો ભાગ તે પેલા કુસ્મામાં જ જવાનો. તે જ પ્રમાણે, કામકાજના દિવસોમાં તે જે માર્ગ કાપે છે તે જો જોડે અંધાર-ખીણમાં જ જતો હોય, તો ગગને દિવસે જીલદું ચાલવા છતાં પ્રકાશમાં તે વધારે દૂર નહીં આવી શકે, અને વસ્તુતાએ કદાચ બીજા નામથી પેલા મૂળ અધાર રત્ના ઉપર જ તે હાડેલતો ગડેજે.

તેથી જીલદુ, રોજની રોટી માટેની મજૂરી વખતે તે જોડે અંગે ઉત્તમ કાર્ય કરતો હશે, કે ઉત્તમતાની સિદ્ધિમાં જોડે સમય ગાળતો હશે, તેની અસર તેના મામાન્ય શ્રવન ઉપર પણ તેટલા પ્રમાણમાં થવાની, અને તેના આત્માનો — હોહો કે સંસ્કૃતિના આત્માનો — ઉદ્ધાર પણ તેટલે અંગે સંધાવાનો.

આ પ્રકારે શ્રવનની સજગસૂત્રતાના મિદ્ધાત ઉપર ગ્યાયેલી કેળવણી જ આજના જમાનાની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત છે. તેણે પોતાનું કામ માણસના શ્રવનના શરૂઆતના જ અમુક વર્ષો સુધી જ મર્યાદિત થતું જોવાને બદલે તેના આખા શ્રવન સુધી વ્યાપેલું જોવાનું છે. કાગણ કે, માણસોના ધંધારોજગાર જે એવા હોય કે જેથી તેમની માનવતા ક્ષીણ થતી હોય કે વિપરીત બની જતી હોય તો તે ધંધાઓ માટે તેમને કેળવીને તૈયાર હતી શાળાઓ અને કોનેજો વસ્તુતાએ મેનાનનું કામ જ કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ ગાળાનું મનન છોડ્યા બાદ માણસને ધંધારોજગાર વડે આશ્રિત થવાવવાનો છે, તેમને પણ ત્રિક્ષણન જે પોતાના 'પછીના વર્ગો' રૂપ જ મણવા જોઈએ. અર્થાત્ તેનું ધ્યેય સ્વીકારવાને પોતપોતાના શુદ્ધ શુદ્ધ ધંધાઓ માટે તૈયાર

ડગ્વાનુ જ ન હોય; પરંતુ તેનો અનિમ આદર્શ તો જગતના ઉદ્યોગોને પણ ધીરે ધીરે નિશ્ચ-વિશ્વાસના રૂપમાં કેળવી નાખવાનો હોય ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેનો આદર્શ ધીરે ધીરે એવી ગિચતિ જીભી કરવાનો હોય, કે જેમાં મોટી માટેની મનૂરી અને આત્મોદ્ધારની સાધના એ જે વસ્તુઓ આજની પેઠે જુદી જુદી તથા મોટે ભાગે વિરોધી રહેવાને બદલે એક જ ચાતુ ક્રિયારૂપ બની જાય

આ દૃષ્ટના પ્રમાણે કેળવણી અમુક વિભાગીય વસ્તુ મટી જાય છે, અર્થાત્ તે જીવનના શરૂઆતના અમુક વર્ષો પૂરતી જ નથી ગહેતી, તેમ જ સમાજના અમુક ખાસ વર્ગ દ્વારા ચલાવતી વસ્તુ પણ નથી રહેતી તે તો હવે નાગરિકના જન્મથી માંડીને તેના મરણ સુધી વ્યાપતી, તથા આખા સમાજ દ્વારા ઉપાડાતી એક ભારે સાધનારૂપ વસ્તુ બની જાય છે. સમાજની સમગ્રી ઉચ્ચ શક્તિઓ, દરેક સહેરના તમામ ખાસ માણસો, તથા દરેક નાગરિકના ‘મત અને લાગવગ’ હવે તેને ઢાંચે જ લાગના જોઈએ કાગળ કે, અહીં આપણે ધધેનારી કેળવણીની નાન નથી કરતા, પણ એક એવા પ્રયાતની નાન કરીએ જીએ, કે જેનો ઉદ્દેશ ધવારોજગારને જ વેલ્લવણીનું સાધન બનાવવાનો છે

આ દૃષ્ટના એકદમ જરા નિયંત્ર લાગે તેવી છે, તેમ જ તેને પાડ પાડવામાં હિમાયત જોડતી મુશ્કેલીઓનો મામનો ટગ્વાનો છે, એની ના નથી પણ આપણી આખી સંસ્કૃતિનું ભાવી, આપણે એ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં જે હિંમત દાખવીએ અને તેમની પાડ જોનારી નજર મેળવીએ, તેના ઉપર તોળાઈ જ્યુ ડ, એ વસ્તુ પણ એટલી જ માયી છે

કુરસદનો ઉપયોગ કરવાની કેળવણી

સામાન્ય કામદાર પોતાના કામગીરના સમય દરમિયાન કાંઈ ને કાંઈ નવું ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી, તેને મુખ્યત્વે 'ઉત્પાદક' કહી શકાય. અવગત, પોતાનું કામ કરવામાં તે કાંઈ ને કાંઈ વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેતો હોવાથી, તેટલા પૂરતો તેને વસ્તુઓ વાપરી નાખનાર પણ કહેવો જોઈએ. કવિતાઓ બનાવનાર કવિ પણ શાહીને તો વાપરી નાખનારો જ કહેવાય. (અને બનાવવાની દૃષ્ટિએ તો શાહી મનાવવી એ જ બહુ મોટું કામ છે) તેમ જના કવિનું વક્ષણ આપણે તે જે કવિતાઓ એ છે, તે ઉપરથી બાંધીએ છીએ, તે જે શાહી વાપરી નાખે છે, તેના ઉપરથી નદી બીજી બાજુ, શાહી બનાવનારનું લક્ષણ, તે જે શાહી મનાવે છે તે ઉપરથી બધાય છે. એ શાહીથી જે કવિતાઓ કે બીજી કાંઈ લખાય છે તે ઉપરથી નદી. કવિ તેમ જ શાહી બનાવનાર બન્નારે પોતાનું કામ કરતા હોય છે, ત્યારે મામાનિક દૃષ્ટિએ તેમની કિંમત, તેઓ જે કાંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપરથી, અને ખાસ કરીને તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુની જાત ઉપરથી, અટકાય છે, પરંતુ કુરસદ દરમિયાન તેમની કિંમત શા ઉપરથી અટકાય છે ?

કુરસદના સમય દરમિયાન પ્રવર્તિત મુખ્ય બિન્દુ ઉત્પાદન ઉપરથી ખસીને બોગ ઉપર આવી જાય છે. તે સમયે કામદાર — બંને પછી તે શાહી બનાવનાર હોય કે કવિ હોય — મુખ્યત્વે બેઠકતા બની જાય છે, અર્થાત્ તેને મગ્ન પડે તથા

વગેરે, કે જેમની ઉત્પાદકને પણ જરૂર પડે છે — પરંતુ વધારામાં ચોપડીઓ, હોઠ રંગવાની રંગી, કપડાંના સુટ, હીંગ, તેમ જ બીજી કેટલીક વસ્તુઓનો તે બોક્તા બની જાય છે. અલબત્ત, તે બધી વસ્તુઓ કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારની માનવ-મજૂરીથી જ ઉત્પન્ન થતી હોય છે. કવિ શકેર બહાર ફરવા માટે જાય, અને એ રીતે જૂટનાં તળિયાં ધસી નાખે. શાહી બનાવનારો મોટરમાં બેસી ફરવા નીકળે, અને એ રીતે મોટર-ગાડી તેમ જ પેટ્રોલ વાપરી નાખે. અથવા તે પેલા કવિઓની કવિતાઓ વાંચે, અને એ રીતે તેમનો બોક્તા બને.

આમ, ઉપલક્ષ નજરે તો એમ લાગે કે, મજૂરીના સમય દરમિયાન ઉત્પાદન અને બોગનું જે પ્રમાણ હોય છે, તે કુરસદના સમય દરમિયાન બિલકું થઈ જાય છે. પરંતુ એ સાદો સિદ્ધાંત આમાન્ય સમજણ પૂરતો ગમે તેટલો ઉપયોગી હોય, પણ તેનાથી વસ્તુસ્થિતિની બધી જટિલતાઓ રપસાઈ જતી નથી.

એમ પણ બને કે, કવિ પોતાના કુરસદના સમય દરમિયાન શાહી બનાવીને આનંદ માણે, અને હું તો એક એવા કવિને — જોકે તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી — ઓગણું ખું પાણું, કે જે તેમ જ કરે છે. અથવા તો તે પોતાના બાગમાં બટાટા ઉછેરીને પોતાની કુરમ્મ માણે; અને એ રીતે, કવિઓ બટાટા ખાઈ શકે તે માટે બીજા માણસોને જે મજૂરી કરવી પડે છે, તેને તેટલે અંશે દગવી કરે. વળી એમ પણ બને કે, પેપો ગાત્રી બનાવનારો પોતાની કુરસદ મોટરની મુસાફરીમાં માણવાને બદલે કવિનાઓ રંગીને જ માણે. એમ બનવું છેક જ અશક્ય નથી.

હું એમ નથી મૂલવવા મામતો કે, દરેક કવિએ પોતાની કુરસદનો વખત શાહી બનાવવામાં ગાળવો જોઈએ (જોકે તેઓ તેથી પણ અગળ રીતે વખત ગાળી ગઈ છે); કે દરેક શાહી બનાવનારો તે વખત કવિનાઓ બનાવવામાં ગાળવો જોઈએ; પરંતુ આ બાજતોમાંથી કુરમ્મનો આસ્થા ઉપયોગ

કેવો હોઈ શકે તે વિષે આપણે જરૂર મૂચન મેળવી શકીએ, એમ મને લાગે છે. કુરસદનો સારામાં સારો ઉપયોગ કુશળતા દાખવવી પડે તેવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ જ હોઈ શકે. કારણ કે, એ જાતની પ્રવૃત્તિ વખતે જે આનંદ અને ઉત્સાહ અનુભવાય છે, તે જીવનમાં બીજા કોઈ પ્રસંગે અનુભવાતાં નથી. કેળવણીની સાચી પદ્ધતિએ આપણને આપણી કુરસદનો એ રીતે ઉપયોગ કરવાની તાલીમ આપવી જ જોઈએ. તેણે આપણી મજાક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનું અને વિવિધ માર્ગોએ થઈને તેમને સૌંદર્યને રસતે વાળવાનું લક્ષ્ય રાખવું જ જોઈએ. આપણે જો એ રીતે કેળવાયા હોઈએ, તો આપણે આપણી કુરસદનો બહુ જોડો ભાગ ઇન્ડિયનુખેના રચૂળ આકર્ષણોને વરા થનામા ગણાએ અને તેનો વધારે ભાગ આપણી સર્જક શક્તિઓ વિકસાવવામાં અને એ રીતે આપણું નિર્બંધ વ્યાપક અને માનવપ્રાણીઓ તરીકેનો આપણો મૂળ સ્વભાવ દાખવવામાં ગણાએ. એ રીતે કરવાથી આપણે આપણી કુરસદ દુનિયા ગણી વધારે માણી શકીશું, એ તો જીવું જ.

ઉપરાંત એમ કરવાથી આપણે એકબીજાને ત્રાસરૂપ પણ જોડા થઈશું. કાન્ય કે, માણસ ન્યારે પોતાની કુરસદના સમયમાં ગાંડપણ કે મૂર્ખાગી દાખવતો હોય છે, ત્યારે તે પોતાના અન્ય માનવજનુઓને જેવો ત્રાસરૂપ થાય છે, તેવો બીજા કોઈ વખતે થતો નથી. મોટા ભાગના પ્રસંગોએ આપણને આપણા માનવજનુઓને આદરા કરતા ધિક્કારવાનું જ વધારે મન થાય છે. તેમાય ન્યારે માણસ ગાંડપણ કે મૂર્ખાગી દાખવતો હોય છે, ત્યારે તો તેને ધિક્કારતા અટકવું એ લગભગ અશક્ય બની જાય છે. અને તે જ પ્રમાણે આપણે પણ તેમની આમજ એવો જ દેખાવ કરીએ, ત્યારે તેઓ પણ આપણને ધિક્કાર્યા વિના ભાગ્યે જ ગ્હી શકે ગરીબો તવગર પોઠોને ધિક્કારે છે, નેનું કાન્ય તે પોઠોની મરુદિ નથી. પરંતુ ગરીબો તેમને તેમની

કુરસદના સમયમાં જે ગાડાર્થ કે મૂર્ખાંમી દાખવતા જુએ છે, તે છે અને તનગર લોકોની ગાડાર્થ કે મૂર્ખાંમી જે બાબતમાં સૌથી વધુ પ્રગટ થાય છે, તે માણુ જ વધુ પ્રગટ કરનાર તેમના સચિત્ર છાપાઓ જોઈને તો તેમનો તે ધિક્કાર વધુ ને વધુ તીવ્ર મનતો જાય છે. ગરીબો કે નવગરો એ બેમાથી એક પણ નર્ગ ‘સર્જનાત્મક’ રીતે કુરસ- ગાળવાના’ ધ્યેય તરફ એક પણ પગલું ભરે, તો તે પગલું બધા વર્ગો રચે સહબાન વધાનનાની બાબતમાં પણ ઘણું ઉપયોગી નીતરે.

નામકાજના મમય દરમ્યાન જ વર્તવ્યબધનોની જવાબ દારીનો ખ્યાલ નાખવો અને મોજમજના મમય દરમ્યાન તેને ઓઠો કરી નાખવો. અથવા જૂની જ જવો — એ જાતનું નબળું, વાચકે કદાચ પોતામાં નહિ તો મીઠામાં અનુભવ જોયું હશે. અર્થાત્ સામાન્ય રીતે એવું માનનામાં આવે છે કે, માણસ જ્યારે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતો હોય છે ત્યારે જ તેના ઉપર નર્તન-ચમકનોની જવાબદારીનો ભાર ખાસ વધારે હોય છે, પરંતુ તે જ માણસ જ્યારે વસ્તુઓ બોગવી નાખતો હોય છે ત્યારે તેના ઉપરથી તે ભાર ઓઠો થઈ જાય છે જોકે વસ્તુતાએ તો એક માણસ જ્યારે વસ્તુઓ નાખે છે, ત્યારે તેમાં કાર્થ ને કાર્થ માણસે તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી હોવાની રાત મમાઈ જ જાય છે ખાસ કરીને આધુનિક જર્મનામાં એ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય છે સાત નૈસર્ગિક જીવન તરફ પાઠા રૂપા માટે આપનામાં આરતી પ્રબળ રીતે માની એક એ છે કે, એ નિયતિમાં માણસ જે વસ્તુઓ વાપરી નાખે છે, તેમનું ઉત્પાદન પણ તેને જ કરવું પડતું હોનાથી નર્તન-ચમક વહેચાઈ જવાને મળે એક જ વ્યક્તિ ઉપર એન્જિન થાય છે સાદી નૈસર્ગિક જીવનપદ્ધતિમાં મજૂરી અને કુરસ-રચેનો જે દુર થઈ જાય છે ‘સ્વીસ ફેમિલી ગેસિન્ડન’ નામની નવલકથામાં રહુવેલા ચતુર કેટલાક જીવન

નરી મનૂરી કહી શકાય કે નરી કુરસદ કહી શકાય, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ માત્ર દષ્ટિબિંદુનો સવાલ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય કહું તો, તે આનંદી ટાપુ ઉપર તે કામગરા કુટુંબ માથે એકાદ બે મહિના ગાળી આવવા જેવી બીજી વધુ આનંદ-પૂર્ણ છૂટીની હું કેલ્પના કરી શકતો નથી.

તે ગમે તેમ હો; પરંતુ એક વાતમાં શંકા નથી કે, જ્યાં કોઈ કર્તવ્યભાર નથી એવી દુનિયામાં નાસી છૂટવાની વૃત્તિ આપણામાના મોટા ભાગના લોકોના બધાંજીભાં ગહેલી છે. કદાચ માનવજાતના ‘મૂળ પાપ’ની જ એ માત્રી વ્યાખ્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ નીતિશાસ્ત્રીઓમા પણ આપણને તેના વિસોટા જોવા મળે છે. દાખલા તરીકે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ યાગ્રિતને જીવનનો ત્રણચતુર્થાંશ ભાગ દહે છે, અને બાકીના એકચતુર્થાંશ ભાગને યાગ્રિતના અમલમાંથી બાતલ ગણે છે એ બાકીનો એકો ભાગ, કે જ્યાં કશું જ કર્તવ્યમંધન નથી, એ અને શોધ્યો જડતો નથી, તેકે નિર્ચળતાની કેટલીક લક્ષણોએ મેં તેને શોધી લાદવાની વાગવાગ હજી દરી છે. કુરસદના વખતમાં પણ કર્તવ્યમંધનનો અંતગત ભારી પાઠળ લાગુ જ ગઈ છે, અને તેની પામેથી છટકવાની મારી કામનાને તે જગથ મચદ આપતો નથી.

અથા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો પણ એમ જ કહે છે તે બધાને ઝીણવટથી તપાસીએ તો છેવટે તે અમુક રીતને બદલે અમુક રીતે જીવવાનો આદેશ જ કળતા હોય છે. તેમાનો કોઈ સિદ્ધાંત આપણને કર્તવ્યમંધન વિનાની દુનિયામાં લઈ જવામા સફળ નીવડતો નથી. જે વાદો સદા જ બંધનગદિતતાનો સિદ્ધાંત જ પ્રતિપાદિત કળતા હોય છે, તેઓ પણ બીજા વેશમા આદેશરૂપ જ હોય છે. ‘ખાઓ, પીઓ અને મગ્ન કમે, કાંજી કે રાતે તમે નાગ પામવાના છો’ એ સિદ્ધાંતમાં ગેના આદેશ-મંધન જેટલું ઉઘાડું આદેશ-અધન બીજું કશું કોઈ શો? ઉપર્ગન તેના જેટલું જોખમકારી તેમ જ દરોગ પણ

ખીજી ક્યુ હોય? તપસ્યાના કઠોરમા કઠોર માર્ગોએ પોતાની અતિશયતાની છેલ્લામા છેલ્લી હદે પહોંચેનાથી રધારે કંટો આદેશ નહીં કયો હોય, કારણ કે એ આદેશ તો કાઢીએ બધાઈને મને પકવાન ખાવાનું કહે છે ખાવાપીવા માટે હું જરૂર તૈયાર છું, તેમાય જીખનગસ લાગી હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને પરંતુ જ્યારે પીગ્ગેલી પતંગણી ઉપર મૃત્યુનો એળો ઝવાઈ રહ્યો હોય, ત્યારે? ત્યારે તો જીખ કયાય મરી જાય, પકવાન ફીકું થઈ જાય, અને શરખત બેગ્રાફ થઈ જાય જે એના આદેશના અમલ હેઠળ માટે મારી કુરસદ ગાળવાની હોય, તો તો એ કુરસદ ધરી નહીં'.

ઉપગત, એ વસ્તુની ખીજ એટલાજ ઉપર પણ દુર્લભ ન થવું જોઈએ જ્યારે આપણે ચાર્વાકોના આદેશ અનુસાર ખાતાપીતા હોઈએ, ત્યારે આપણા પતંગણામાની વસ્તુઓ તૈયાગ કરનારાઓ અને આપણા પ્યાસમાનું શરખત ધૂટી-ગાળીને તૈયાગ કરનાગએનો વિચાર પણ આપણે કંવો જોઈએ કાગળ કે, આપણો 'ભોગવિનાસનો સિદ્ધાંત', તે ભોગવિલાસના સાધનો તૈયાગ કરનાગ લોકોને વિચારમાથી માનવ જ ગમે, તો તે અધૂરો જ કહેનાય એમ પણ બને કે, આપણે આપણી કુરસદ માણવા જતા તે લોકોની કુરસદ ધૂળમા મેળવના હોઈએ આ પ્રસંગે 'દગ્ગાજ પાસેના' બેથનમેથના કૂવામાથી ડેવિડ માટે પાળીનો ધૂંટડો લઈ આનંદ પોતાનો જન જોખમમા નાખીને મરેલા ત્રણ વીગ પુરુોની વાન* યા આવે છે. તમને યાદ હશે કે, ખૂન તગમ લાગી

*આ કથા ન્હોતો કરાર. ૨- સેમ્યુએલ ૨૩મા ગાવે જે ફીલીપ્પાઈનો સાથેના યુદ્ધ દરમ્યાન ડેવિડને બેથલહેમના કૂવાનું પાળી પીવાની મરજી થઈ તે વખતે બેથલહેમમા ફીલીપ્પાઈનોનું લગ્ન હતું ત્રણ વીસે પોતાના જનને જોખમમા નાખી ને પાળી લઈ આવ્યા.

તેના જતા કેરિડે એ પાણી પીવાની પીને ના પાડી, અને તેને ઈશ્વરાર્પણ કરી દીધું. તેણે કહ્યું, 'પોતાનો જન જોખમના નાખીને જનારા ત્રણ વીરોનું લોહી હું પીઉં?' કુરસદના સિદ્ધાંતને માટે એ કથા બારે અર્થપૂર્ણ છે.

માણસાર્થ દાખવવાની ગતિના જે નિયમો છે — અને અતે તો તે એક જ રમત રમવા જેવી છે — તે નિયમો મજૂરી તેમ જ કુરસદ બંનેને લાગુ પડે છે. સારામાં સારું કામ અને માગમાં સારી ગતિ, એ બેને જુદા પાડવા મુશ્કેલ છે. માત્ર હીન કોટીએ પડોચીને જ મજૂરી તેમ જ કુરસદ એકબીજાથી જુદા પડે છે, અને એકબીજાના વિરોધી બને છે. તેમની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ તો તેઓ એક જ વસ્તુના બે નામ જેવા બની જાય છે જે બિંદુએ તેઓ એક થવા લાગે છે, તે બિંદુ 'જ્ઞા' શબ્દથી સૂચિત થાય છે. અધ્યારના મજૂર-પક્ષની સમાતર જે બીજો કુરસદ-પક્ષ* સ્થાપવામાં આવે — અને હું માનું છું કે તે બહુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે — તો તે બંને પક્ષો થોડા જ વખતમાં જોઈ શકશે કે બંનેનું પ્રયોજન એક જ છે. અર્થાત્ મમાજના નમામ લાભકારને માણસાર્થ દાખવવાના એકમાત્ર નિયમના અમલ હેઠળ મુદત કળાની કોટીએ લઈ જવું, અને એ રીતે, મજૂરોનો પ્રશ્ન અને કુરસદનો પ્રશ્ન — એ બંને પક્ષોને એક જ કાકરે પાડી દેવા.

*જેકરો પોતાના બીજા પુસ્તકમાં ('સર્વોદયની જીવનકળા' પૃ ૧૩૫) આ કુરસદ પક્ષ સ્થાપવાની ઇચ્છા રાખતા પોતાના એક મિત્ર સિધ્ધનો પત્ર ટાક્યા છે, અને તેમાં તેની યોજના તથા રદગચ્છ સમજાવ્યા છે. 'યાત્રિક મજૂરીના ક્ષણે આજી કરવાથી વધતી જતી પોષાની કુરસદને' લોકોની કુશળતા વિકસાવવા માટેની તક રૂપ માની, તે દ્વારા ચત્રોદયની મનુષ્યને 'અગત્ય રીતે આનંદપૂર્ણ અને સામાજિક દષ્ટિએ ઉપયોગી' જીવન જીવવાનું શીખવવાનો તેનો હાર્દ છે.

ત્યા 'ખેડારી'ના નામથી ઓળખાતી કુરસદને રાત્રીને પૈસે નભાવવામા આવે છે, ત્યાંને માટે પણ આમાથી એક અતિ ઉપયોગી સૂચના મળી ગઈ છે

ખેડારી સ્ત્રી પુરુષોને છૂટે હાથે પૈસા આપીને તેમની કુરસદનો સમય ગલીઓમા નખડવામા, ઝાઝા ઝિભા કગામા કે મતતિનિયમનની રીત શીખવામા વેડ્યી દેવા માટે તેમને છૂટા મૂકી દેવાને બદલે, તેમની કુરસદનો ઘાઈ ભાગ ઘાઈ પણ કુશળતા મેળવવામા કે જગતના સ્ત્રી કે પુરુષ તરીકે તેમનો ભાગ ભજવવા માટે ઘાઈ પણ લાયકાત મેળવવામા ગાળવાનું ફગળિયાત કરવામા આવે, તો કેવું સારું ! જેમ કે, તેમને કાર્ડ નહીં તો શરીરગ્રાસ્યના અને શરીરવિકાસના જ મૂળતરવો શીખવવામા આવે, તેમને તેમના હાથ, આંખો, ઠંઠ અને તેમના સંપૂર્ણ શરીર વાપરના શીખવવામા આવે, તેમને શામ લેતા, આલતા, ઝિભા રહેતા, ટટાર ગડેતા, શરીરનો ભાગ જે કેન્દ્રોએ ઝીંચવાનું કુદગ્તે નક્કી થયું છે, તે કેન્દ્રો ઉપર જ તે ભાગ નાખવાનું શીખવવામા આવે, વળી તેમનો કોઈનો હાથ કોઈ ઠારીગરી માટે વગેરે જણાવ, કે કોઈનો કંઠ મગીત માટે યોગ્ય જણાવ, કે કોઈની આખ આકૃતિ ઝીલવા માટે તૈયાર જણાવ, તો તેમને તેની કેળવણીની તક પણ આપવામા આવે અત્યારની પેઠે તેમને પૈસા આપીને તેમને દરાયા ઢોરની માફક પોતાની કુરસદના પ્રશ્નનું, પોતાના કામવિનારના પ્રશ્નનું, અને ધીંગળ પણ ફેટવાય પ્રશ્નોનું તેમને આવડે તે રીતે નિગકનું મેળવવા માટે છૂટા મૂકી દેવા યરતા એ દગ્ગર ગણુ મારુ નથી ?

કુરમદ અને મજૂરી ઉપર એકબીજાની પડતી સીધી અસરો અને તે બેને એકબીજાથી સદંતર જુદા પાડવા માટે નિભાજક લીટી દોગ્યાની મુકેલીના દષ્ટાનરૂપે નીચેનો પ્રમગ દાખલો અનુચિત નહીં ગણાય.

માગ પગિચિત એક શિક્ષકે પોતાની શાળામાં સ-
તથા ગાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુમાર શારીરિક હલનચલનની એ-
યોજના દાખલ કરી હતી તેનાથી ગો લાભ થતો હતો તે
વિષે મે તેને પૂછ્યું તેણે કહ્યું, ‘તે પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓ
માત્ર મગજથી જ નહીં પણ તેમના આખા શરીરથી ગિયા-
રગતા શીખે છે, અને એ રીતે તેઓ તેમના અભ્યાસ પા-
ઠાટે વધુ યોગ્ય મને છે’

મે પૂછ્યું, ‘પરંતુ એ પગિચામ તો ખીલ ચાતુ
રમત-ગમતોથી પણ ન આવી શકે ?’

તેણે જવાબ આપ્યો, “ના ફૂટબોલની હરીફાઈ પછી
તેઓ માળે પાદની તૈયારીને મમયે જીંઘેલા બની જાય છે, અને
ખીલે દિવસે સવારે પણ નેગીન ગણના મમયમાં તેની અસર
હમેશા જણાય છે પરંતુ આ નવી પદ્ધતિએ ગાગેલા એક
કે મે કલાક માટે તેઓ વર્ગમાં જંગ પશુ થાક્યા વિના
તેમ જ ‘રાઈ જોટલા તીન’ મનીને આવે છે, અને તમને
ખાતરીથી કહું છું કે, તેઓને તમા અતિશય મજા પડે છે”

હું જોઈએ કે તે શિક્ષકે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે
જેનાથી કેળવણીમાં નવા યુગનો અરુણોદય થતો હતો. અર્થાત્
માનવપ્રાણીઓને આનંદપૂર્ણ તેમ જ રોગ એના શિગ્નના
સાધન તરીકે તેમના આજ્ઞા શરીર થકી વિચાર કરતા શીખવવાની
શક્તિતાનો મને લાગે છે કે, ‘માણસના યુનરુનજીવન’ તરફ
તે પ્રથમ પગનાક્રમ છે તે પગનાને આપણે ચીરથી અનસરીશ
તો તે આપણને તે માર્ગે થયું ૨૦ વર્ષ જશે

કુરુસદનું શાસ્ત્ર અને કળા

સામાન્ય ગીતે કોઈ પણ વિષય ઉપર કંઈ ગોત્રવુ & લખવું હોય, તો તેની સરખાત તે વિષયની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાથી કરવામા આવે છે. તેમાંય ઓક્ત્તકર્ડના પંડિતો તો તે વિષયની બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રંથો સુ દેહેતા કે સમજતા ત્યાંથી જ તેની સરખાત કરે. પરંતુ હું તો તે બંને સિદ્ધ માર્ગો છોડી, આજના જમાનામા જે જાતની કુરુસદ આપણને જોવા મળે છે, તેને લગતી કેટલીક બીનાઓ તમ્મ તમારું ધ્યાન ખેંચીને જ મારા વિષયની સરખાત કરીશ. કદાચ એ માર્ગે આપણે કુરુસદના વ્યાવહારિકે પ્રશ્નોના મુદ્દા તરફ જલદી વળી શકીશું, અને ઉપગંતમા તેની વ્યાખ્યા પણ આપણને થોડીધણી સમજાઈ જશે.

૧ .

પ્રથમ તો આપણે એ મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ કે, આજના જમાનામા માણસ જે કંઈ કુરુસદ મેળવી શકે છે, તે ખીજા સોડોની ડબલગીરી દ્વારા થતા આક્રમણથી વધુ પ્રમાણમાં નહિ થઈ જાય છે. એવું બનતું લાગે છે કે, કોઈ માણસને કે વર્ગને કુરુસદ મળ્યા, તેની સાથે જ, તેની જાણ ખીજા માણસોને કે વર્ગોને તરત જ થઈ જાય છે, અને તેઓ તેની કુરુસદનો ઉપયોગ પોતાનો લાભ સાધવામાં કરી લેવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દે છે; જોકે તેઓ દેખાવ તો એવો કરે છે કે, તેઓ તો તેની કુરુસદનો સદુપયોગ કરવામાં તેને મદદ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. ખામ દરીને મોજમગ્નતાં, સાધનોના વ્યવસ્થા

તેની પાછળ ખાઈપીને મડે છે, અને તમે જોયું જ હશે કે, આજના જમાનામાં તેમનો ધધો જ સૌથી વધુ નફાકારક છે. પ્રાચીન સાદા જમાનાઓ દરમ્યાન માણસ પોતાના કુરસદના સમયનો જે પ્રમાણમાં માલિક હતો, તે પ્રમાણમાં આજનો માણસ હરગિજ નથી રહ્યો બધી બાબતોથી બાહોશ ધધા દારીઓ કે જે તેની નબળી બાબતોના બાબતો હોય છે, — અને ઘણી વાર તો માનસશાસ્ત્રની મદદ રહે, — તેઓ તેને 'તૈયાર' (ready made) આનદો પૂરા પાડવા ઘેરી વળે છે, કે જે આનદો માણવા માટે તેણે ફક્ત ખીસામાંથી પૈસા કાઢવાની જ તકલીફ લેવાની હોય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિનો એક દાખવો થોડા દિવસ અગાઉ મેં લેન્કેશાયર પરમણાના એક શહેરમાં જોયો. નવી શોધી કાઢવામાં આવેલી શિકારી કૂતરાઓ દોડાનનાની શરતના મેદાનની બહાર એક મોટું ટોળું સવારના પહોરમાં જ દગ્વાળ ખૂલવાની રાહ જોતું જોયું હતું તપાસ કરતાં મારા પાંચ કે તેમાંનો મોટો ભાગ બેઠારોનો હતો પડોશની ઘણી મિત્રો બધ પડી હતી, પરંતુ કૂતરાઓ દોડાવવાની શરતનો ધધો ધમધાતાર ચાલી નહોતો હતો. થોડા દિવસ બાદ પ્રૌઢ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં આગેનાની-મર્યો ભાગ લેનાર એક ગૃહસ્થને હું મળ્યો ત્યારે મેં તેને પૂછ્યું, 'તમાગ નિહામાં વધેલી કુરસદને કારણે તમારા પ્રૌઢ શિક્ષણના મર્જો અને વ્યાખ્યાનોની માગણીમાં વધારો થયો છે કે કેમ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'ના' લોકો સામે ખીજા કેટલાંય વિરોધી આકર્ષણો હતા અને તેમાં તેણે શિકારી કૂતરાઓની હરીફાઈનું નામ પણ ગણાવ્યું.

— આપણામાંના જેઓ સિનેમાં, થોડોડોડની સગતના મેદાન, કે દારના પીઠાના આનંદોથી દૂર રહેલા છે, તેઓ પણ પોતે ઇચ્છે તેટલા પ્રમાણમાં પોતાની કુરસદના માલિક નથી આપણી કુરસદ પણ આપણા પડોશીઓની દયા ઉપર જ આધાર મળે.

છે કારણ કે, પ્રાચીન ગ્રીકો કે આપણા દાદાઓને ન હતી તેવી તેવી સગવડો. આજે આપણા પડોશીઓને આપણા ઉપર ચડી આવવાને માટે છે ટેલિફોન, મોટર-કાર અને એવી બીજી ગાંધોને પ્રતાપે આપણા પડોશીઓ પોતાની મરજી મુજબ આપણી કુરસદના સમયને ડખલગીરીઓની હારમાળાકવ જ બનાવી દઈ શકે છે, અને તેઓની કુરસદ જેમ વધારે, તેમ તેઓ આપણી કુરસદનો નાશ કરવા વધારે તત્પર બને છે. આપણે પણ તેમની કુરસદનો નાશ કરવામાં પાછા પકતા નથી એમ આપણે આપણી કુરસદનો મોટો ભાગ એકબીજાની કુરસદનો નાશ કરી, એકબીજાને કંટાળો આપનારા જ ગાળીએ છીએ.

તમે માણસને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં મૂકો, પરંતુ તે પોતાની કુરસદનો ઉપયોગ એટલા પ્રમાણમાં જ કરી શકશે કે જેટલા પ્રમાણમાં બીજા લોકો તેમની કુરસદનો ઉપયોગ કરતા હશે પરંતુ કુરસદના ઉપયોગ વિષેના ધણા લખાણોમાં આ મુદ્દાની શગત પ્રત્યે દુર્લક્ષ જ કરવામાં આવ્યું હોય છે. માખલા તરીકે, મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ એવું વિધાન કરે છે કે, સારી સમાજવ્યવસ્થાનું એક લક્ષણ એ છે કે, તે પોતાના નાગરિકોને પુષ્કળ કુરસદ તથા તેનો ઉપયોગ કરવાને નિરુત્સાહ સ્વતંત્રતા બક્ષતી હોય 'કોઈ પણ જવાબદારી વિનાની કુરસદ' એ તેમનું લક્ષ્યબિંદુ હોય તેમ લાગે છે. હવે પુષ્કળ કુરસદ પૂરી પાડવી એ બહુ સહેલી વસ્તુ છે,— ખાસ કરીને ચર્ચા પૂર્ણતા તો. મિ. રસેલ એ વસ્તુ રોજના કામકાજના ક્લાકો ઘટાડીને ચાર ડરી નાખવા દ્વારા સિદ્ધ કરી દે છે પરંતુ ખરી મુશ્કેલી તો માણસ બાકીના દિવસનો નિરુત્સાહ રીતે ઉપયોગ કરી શકે એ વસ્તુ સિદ્ધ કરતી વેળા આવે છે.

મિ. રસેલ એમ માની લે છે કે, દરેક માણસ પોતાના કુરસદના સમયમાં પોતાની વૃત્તિઓ અને કામનાઓને નિર્બાધપણે

હટીદોન મૂકી શકે, એવું સમાજના તમામ માણસો કબૂલ
ગણે, એટલે એ પ્રશ્નનો નિવેડો આવી જશે. પરંતુ મને લાગે
છે કે, એ રીતે તેઓ તે પ્રશ્નને સ્વાસ્થ્યપૂર્વક સંભળેલા બનાવી
મૂકે છે. એક માણસની પેઠે બાકીના બધા માણસો પણ
એવીસ કલાકમાંથી ૨૦ કલાક પોતાની વૃત્તિઓ અને કામનાઓને
છૂટીદાર મૂકે, તો પહેલાં માણસની કુરસદમાં ખીજા લોકોની
કાન્વાઈઓથી સાગ પ્રમાણમાં ડખલ થાય એ ઉધાકું છે.
બધા એમ નક્કી કરે કે, ૨૪ કલાકમાંથી કામગીરીના ચાર
કલાક દરમિયાન જ ટેલિફોનનો ઉપયોગ કરવો, તો કાર્કિ ફોન
પડે ખરો, પરંતુ તે પ્રમાણે તો તેવી બીજી હજારો વસ્તુઓનો
ઉપયોગ કરતા આપણે બધ પડીએ તો જ કાર્કિ પણ માણસ
'નિરકુશ' રીતે પોતાની કુરસદ માણી શકે. તો તો પછી
નિરકુશ કુરસદ માણુરાનો એક જ રમ્તો માણસને મારે બાકી
રહે, એવું મને તો દેખાય છે અને તે એ કે, તેણે કાર્કિ
અગમ્ય ગણ્યપ્રદેશના બિડાણમાં સતાર્કિ જવું! પરંતુ ત્યાં પણ
તેને કાર્કિ જ ડખલ નહીં કરવામાં આવે એવી અને ખાતરી
નથી. કાર્કિ ને કાર્કિ તેની સતવાની જગા જોગી જ ઢાંકવાનું
અને તેના બહાને અર્થે — કદાચ તેને 'કુરસદનું શાસ્ત્ર અને
ઠળા' શીખવવાને અર્થે જ — એક પ્રતિનિધિમંડળ ત્યાં
મોજાવવામાં આવવાનું.

૨

ઉપરાંત બીજી એક અગત્યની વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં ગણવી
જોઈએ કે, કાર્કિનો કુરસદનો વખત એ જ સેતાનને પોતાના
કાન્વાઈ કરવાની સ્વાસ્થ્યપૂર્વક સંભળેલા બનાવી મૂકે, તો પહેલાં
માણસની કુરસદમાં ખીજા લોકોની કાન્વાઈઓથી સાગ પ્રમાણમાં
ડખલ થાય એ ઉધાકું છે. બધા એમ નક્કી કરે કે, ૨૪ કલાકમાંથી
કામગીરીના ચાર કલાક દરમિયાન જ ટેલિફોનનો ઉપયોગ કરવો,
તો કાર્કિ ફોન પડે ખરો, પરંતુ તે પ્રમાણે તો તેવી બીજી હજારો
વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા આપણે બધ પડીએ તો જ કાર્કિ પણ
માણસ 'નિરકુશ' રીતે પોતાની કુરસદ માણી શકે. તો તો પછી
નિરકુશ કુરસદ માણુરાનો એક જ રમ્તો માણસને મારે બાકી
રહે, એવું મને તો દેખાય છે અને તે એ કે, તેણે કાર્કિ
અગમ્ય ગણ્યપ્રદેશના બિડાણમાં સતાર્કિ જવું! પરંતુ ત્યાં પણ
તેને કાર્કિ જ ડખલ નહીં કરવામાં આવે એવી અને ખાતરી
નથી. કાર્કિ ને કાર્કિ તેની સતવાની જગા જોગી જ ઢાંકવાનું
અને તેના બહાને અર્થે — કદાચ તેને 'કુરસદનું શાસ્ત્ર અને
ઠળા' શીખવવાને અર્થે જ — એક પ્રતિનિધિમંડળ ત્યાં
મોજાવવામાં આવવાનું.

રાકીએ છીએ અલગત, કુરસદનો સમય વધતા પ્રભુના પાર્ષદોને પણ પોતાની અસર ફેલાવવાની તકના પ્રસંગો વધે ખરા, અને તેથી આ તબક્કે કુરસદની એક વ્યાખ્યા આપતા જવાનું મને મન થઈ જાય છે. કુરસદ એટલે મનુષ્યના જીવનનો તે અંશ કે જ્યાં તેના આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા ઇચ્છતા સેનાન અને ઈશ્વરી પાર્ષદો વચ્ચેનું યુદ્ધ સૌથી વધુ તુમુલ્સ બની જાય છે અને હું જ્યારે શિકારી કૂતરાઓની શરતના મેદાનનો દગરાજો ઊભડવાની ગદ્દ જોતા એમરોના ટોળા તરફ મીટ માઢી ગ્લો હતો ત્યારે મને એમ લાગ્યા વિના નહોતું રહ્યું કે મરાખ તે જ ધડીએ મેતાનનો પક્ષ વિજયન નીવડવા લાગ્યો હતો. અલગત, તમે એ :ખીનાને જૂના જમાનાના નીતિવાદીનો પૂર્વગ્રહ ગણી કાઢી શકો છો.

પૂર્વગ્રહની વાત બાજુએ રાખીએ, પરંતુ નીચેના થાડાધણા આકડાઓ ઉપરથી લોકો આજકાલ પોતાનો કુરસદનો સમય આત્માની ખિતવણી પાછળ ગાળે છે, કે ખીજ કશાની ખિતવણી પાછળ ગાળે છે, એ આપણે નક્કી કરી શકીશું એ આકડાઓ અમેરિકા ખડના છે પરંતુ બીજા ખડોમા પણ જે કાર્ષ્યાની ગ્લું છે તેના નમૂનારૂપ તેમને આપણે ગણી શકીએ તે આકડા મે આર એલ ડ્યુક્સ ડા 'બૂઝ' નામના નાના પુસ્તકમાથી લીધા છે, અને તેના લેખક પુસ્તકોના વેપારમા પ્રમાણભૂત ગણાય છે, એ બધા જ જાણે છે.

તે આપણને જણાવે છે કે, અમેરિકામા દર અઠવાડિયે સાડા અગિયાર હેઝાર લોકો — ૧૧,૫૦,૦૦૦૦૦ — સિનેમા જુએ છે અને અમેરિકા ખડની આખી વસ્તી એક વર્ષમા થઈને પુસ્તકો પાછળ જોટલું ખર્ચ કરે છે, તેટલું ખર્ચ માત્ર ત્રણ અઠવાડિયામા સિનેમા પાછળ થી નાખે છે આખું રાષ્ટ્ર દ વર્ષ પુસ્તકો પાછળ લીમ કરેડ ડોન ખર્ચે છે.

પરંતુ ખાલી મોજમજ ખાતર મોટર દ્વારા કરેલી મુસાફરી પાછળ તે જ રાષ્ટ્ર દર વર્ષે ત્રણ અબજ ડોલર ખર્ચે છે. અમેરિકાના લોકો પોતાની વાર્ષિક કમાણીનો અર્ધો ટકો પુસ્તકો પાછળ ખર્ચે છે. ભારે મોટી ગણતરીઓ કરીને મિ. ડ્યુક્સ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, સામાન્ય અમેરિકાવાસી દર વર્ષે બે પુસ્તકો ખરીદે છે અને બે પુસ્તકો લાયબ્રેરીમાંથી વાંચવા લાવે છે. અમેરિકન સરકારે પ્રગટ કરેલા સરકારી ચોખાનિયા ઉપરથી જણાય છે કે, અમેરિકા ખંડનું મીહાર્થ પાછળના ખર્ચનું બિલ પુસ્તકો પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૨૭ ગણું મોડું છે; સિનેમા પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૨૨ ગણું મોડું છે; રેડિયો પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૧૨૧ ગણું મોડું છે; અને 'હળવા પીણા' પાછળના ખર્ચના બિલ કરતાં ૧૧ ગણું મોડું છે. અમેરિકા-વાસીઓ 'સખત' પીણા પાછળ ચું ખર્ચ કરે છે, તેના આંકડા તેમાં આપ્યા નથી.

આ આંકડાઓ ઉપરથી પણ બહુ સાવચેતીથી નિર્ણયો તારવવાના છે. જેટલાં પુસ્તકો ખરીદવામાં આવે છે કે પુસ્તકાલયમાંથી લાવવામાં આવે છે, તે બધાંને જ આત્માની ખિલવણી કરનારાં કહી શકાય નહિ. તેમ જ બીજી બાજુ, બાકીના આંકડાઓ કુરસદની પ્રવૃત્તિઓ તરીકે જે વસ્તુઓ સૂચવે છે, તે બધીને વગર વિચાર્યે કાંઈ પણ સાંસ્કારિક મૂલ્યો વિનાની ગણી કાઢી શકાય નહીં; જોકે, અમેરિકાવાસીઓ પુસ્તકો કરતાં મીહાર્થ પાછળ ૨૭ ગણી વધારે જે રકમ ખર્ચે છે, તેમાં કાંઈ ખાસ સાંસ્કારિક મૂલ્ય હોય તેમ લાગતું નથી. પરંતુ એ બધું ખ્યાનમાં લઈએ તોપણ, એ આંકડાઓ ઉપરથી સામાન્ય રીતે મેં રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ જ મળે છે કે, આજઠાત આપણી સંસ્કૃતિના કુરસદ-વિભાગમાં મેનાનનું સામાન્ય ધમધોકાર ચાલે છે.

શકીએ છીએ અલગત, કુરમનો સમય વધતા પ્રભુના પાર્ષદોને પણ પોતાની અસર ફેલાવવાની તકના પ્રસંગે વધે ખરા, અને તેથી આ તમકે કુરસદની એક વ્યાખ્યા આપતા જ્યાં મને મન થઈ જાય છે કુરસદ એટલે મનુષ્યના જીવનનો તે અંશ કે જ્યાં તેના આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા ઇચ્છતા મેતાન અને ઈશ્વરી પાર્ષદો વચ્ચેનું યુદ્ધ સૌથી વધુ તુમુલ્સ બની જાય છે અને હું જ્યારે શિકારી કૂતરાઓની શરતના મેદાનનો દરવાજો ઊઘડવાની નહ જોતા બેઠરોના ટોળા તરફ મીટ માઠી રહ્યો હતો, ત્યારે મને એમ લાગ્યા વિના નહોતું રહ્યું કે, મરામત તે જ વડીએ મેતાનનો પક્ષ વિજયનત નીવડવા લાગ્યો હતો. અલગત, તમે એ :ખીનાને જૂના જમાનાના નીતિવાદીનો પૂર્વમુદ્દ ગણી કાઢી શકો છો.

પૂર્વમુદ્દની વાત બાબુએ રાખીએ, પરંતુ નીચેના થોડાકાં આકડાઓ ઉપરથી સોકો આજકાલ પોતાનો કુરસદનો સમય આત્માની ખિનવણી પાછળ ગાળે છે, કે બીજી કથાની ખિનવણી પાછળ ગાળે છે, એ આપણે નક્કી કરી શકીશું એ આકડાઓ અમેરિકા ખડના છે પરંતુ બીજા ખડોમા પણ જે કાર્ષ આવી ગયું છે તેના નમૂનારૂપ તેમને આપણે ગણી શકીએ તે આકડા મે આર એલ ડયૂક્સના 'જૂમ્સ' નામના નાના પુસ્તકમાંથી લીધા છે, અને તેના લેખક પુરતકોના વેપારમા પ્રમાણભૂત ગણાય છે, એ બધા જ જાણે છે.

તે આપણને જણાવે છે કે, અમેરિકામા દર અઠનાડિયે સાડા અગિયાર કરોડ ડોલર — ૧૧,૫૦,૦૦૦૦૦ — સિનેમા જુએ છે અને અમેરિકા ખડની આખી વસ્તી એક વર્ષમાં થઈને પુસ્તકો પાછળ જોટલું ખર્ચ કરે છે, તેમજ ખર્ચ માત્ર નહીં અલગાડિયામા સિનેમા પાછળ મરી નાખે છે આખી નાલ દર વર્ષે અલગાડિયા પાછળ વીસ કરોડ ડોલર ખર્ચે છે.

પણ અનેક પ્રકારો છે, જેવા કે કુદન્ટી દરચો જેવા, કસગતના કે અગમળના પ્રયોગો જેવા, યા તો એક યા બીજા પ્રકારના ખેસો જેવા એક ખેસમાથી બીજા ખેસમા જવા માટે ઝૂંપી તથા મગનડખરેલી મુસાફરીનો આનંદ તેની સાથે જ આવી જાય છે.

અલખત, તે ઉપરાંત બીજા ઘણા આનંદો છે, પરંતુ મને લાગે છે કે, કુરુસદના મમય દરમ્યાન બાલ્ય ઉત્તેજનાઓ અને તૈયાર આનંદો માટે કુનામા આવતી જે માગ પૂરી પાડનાને સમાજને ખાસ મજૂરી દરવી પડે છે, તેનો મોટો ભાગ આ યાગ ગર્ભોમા મમાર્ષ જાય છે.

એ તે યાગમા કામમોગને પ્રથમ સ્થાન સાથી આપ્યું છે તેના કારણેની વિગતમા મ્થળસંક્રાયને કાન્હે કું નથી વિતાવેત કું માન એટલું જ કહેતો જાઉં છું કે, તે તત્ત્વ જનમમુદાપતી આનંદો માટેની સર્વ માગણીઓમા અને તેને પૂરા પાડનામા આનંદો સર્વ આનંદોમા નિયામન રૂપે મને અર્ધવ્યાપી દેખાય છે. કોઈ તાર તે ખુલ્લું કોય ૭ તો ઘણી વાગ બીજા તત્ત્વોની માથે તેમની ઓથે છુપાયેલું કોય છ કોઈ પણ લોભપ્રય દૈનિક સ્વાર્થગિહની સ્થિતિ જાહેરખમરો તરફ નજર નેરો, તો તમને તે તત્ત્વ પાને પાને દેખાશે બન પછી તે જાહેરખમરો મોટરગાડીની કોય, સ્તમજનની કોય સિગરેટની ભેય, ધૂના બોયતળ માટેના સગનિનની ભેય, દેઢો પાડનાના દેમોગની કોય કે દગિવામ્બિનારે હના ખાવાના મ્થળ બાનતની કોય પરંતુ કોઈ આકર્ષક ઓનુ ચિત્ત જરૂર ત્યા દેરાનુ ચિત્તેમા, તાટ્ટ અને નવનન્યા તો તેનાથી દમોદસ બરેના જ કોય કે જે કેટલીક ખામતો જગતના આદિથી ચાલતી આવેલી છે, અત્યારે પણ મોજૂદ છે, અને ખાસ દમેસા કામ નેરોની છે, તેમની એ એક છે તે તત્ત્વ મોરો માગે જનનના કુરુસદ-વિભાગમા વધારે કામે લાગતું

૩

આ મુદ્દા ઉપરથી હવે બીજા એક અગત્યના મુદ્દા ઉપર આપું છું અને તે એ છે કે, જીવનના કુન્સદ વિભાગમાં જે કાર્ક મને છે, અને જીવનના શ્રમવિભાગમાં જે કાર્ક મને છે, તે બે વચ્ચે આનન્દિક સંબંધ કે ત્યારે મોટા ભાગના મોડોનું રોજિંદુ કામગીર એકધારું — યાનિક બની જાય છે, અર્થાત્ મનને કાર્ક પણ ગ્સ આપ્યા વિના ચરીગ્ને જ ચકવનારુ થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની કુન્સનો મમય એવી વાચ્ચ ઉત્તજનાની શોધમાં જ ખર્ચાય છે કે જે જે પેની કંટાળાની રાગણીને દનાવી દે તાગ્ણ કે થાકેલુ શરીર રનાભારિ રીતે એ વસ્તુ જ ગોધે છે તેથી કરીને મીઠાઈ જેવા ગત્યા અને મમોદીપન નવનમ્યાના જેવા ધમવમાટ આનંદો પૂગ પાડરા સારુ મોટા ઉલોગો ગીમા સાય ન પરંતુ એ ઉલોગો પણ કોઈને કોઈ જાનની મજૂરી નડ જ અવાવવા પડે છે એ ઉધાક છે એન આપણ એક વિચિત્ર ચગ્નવામાં ફમાઈએ છીએ આગે, નિમન કડ કુન્સના સમય ગગ્ન્યાન કગ્વામાં આવતી તૈયાન આનંદો અને ગાલ ઉત્તેજનાઓની માગણીને પડોચી વગરા સારુ દ નરા મજૂરોન શુના શુના ઉલોગોમાં મમે સાગતુ પડે

તે એવો પ્રશ્ન ગગ્વામાં આવે કે, કટાગો દૂર ગગ્વા માટે નચા થાકેની ઉદ્દિયોને ઉત્તેજિત ગગ્વા માટે કઈ જાનના તૈયાન આનંદોની માગણી ક વામાં આવે છે, તો ત્યાગમાં તેમના વાગ વ્યાપક પ્રમરો ગનાની ગનાય તેમ છે તેમાં પ્રથમ ગ્યાન નુ કામભોગન આપુ છું મોટે ભાગે તે રગ્તુ માત્ર મુચન કાગ જ પૂન્ના પ્રમાણમાં મિદ્ધ વર્ક જાય ન ગીગ્તુ ગ્યાન એક વા બીજા એમ બોધ પ્રમરોએ રનાના શુમાગ્નુ જે રીગ્તુ ગ્યાન ગાલ મુગ્ગાગ્નુ છે તે મોટે ભાગે ગાલ પોશાકની દાપગીપનુ રપ સે છે, અને તે કામભોગ સાય કમ અસબદ નથી. નોયુ ગ્યાન દગ્ગો જેવા કગ્વાનું ન તે

તે પ્રયોગ મને ગયો વર્ષે ફિલાડેલ્ફિયા શહેરમાં જોવા મળ્યો. તે શહેરમાં સેમ્યુઅલ ફ્લીશર (Samuel Fleisher) નામે એક દૂરદર્શી માણસ રહે છે. તે ગ્રૌંદ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિનો રસિયો છે. પરંતુ વર્ગો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ અને પુસ્તકિયા શિક્ષણની ચાતુ પદ્ધતિઓથી તેને સંતોષ થયો નહિ. તેને લાગ્યું કે, એ કરતાં તો દરેક માનવ પ્રાણીમાં થોડા વત્તા પ્રમાણમાં ગહેલી મૌદ્યપ્રેમની ભાવનાને અને નવું કંઈક સર્જવાની કુશળતાની શક્તિને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એ વધુ હિતકર નીવડશે. તેથી તેણે પોતાને પૈસે એક મંઝ્યા લાંબી, તેનું 'ફ્લાવિહાગ' એવું સાદું નામ રાખ્યું, અને તેમાં કુશળ શિક્ષકોને રોક્યા પછી તેણે ફિલાડેલ્ફિયાના જુવાન સ્ત્રીપુરુષોને જાહેર કચું કે, કું નમને મૌદ્યસાધનાના માર્ગોની — શારીરિક ખિલવાણીથી માંડીને ઉત્તમોત્તમ લલિત કલાઓ સુધીની — તાલીમ આપવા તૈયાર છું. તેણે તે સંસ્થાના મહાનને ણા કારીગરીના નમૂનાઓથી ભરી દાદ્યું, અને તેને સુદરમાં સુદર રીતે સજ્જવ્યું. તે કોઈ 'મંઝ્યા'ના મહાન કરતાં ગણના મહેલ જેવું વધારે લાગતું હતું. વધાગમ તેણે પાસે આવેલું એક દેવળ ખરીદી લીધું અને તેને 'ધ્યાનગૃહ' એવું નામ આપ્યું ત્યાં કોઈ પ્રાર્થનાના મેળાવડા કે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો થતાં નહોતા, પરંતુ જે કોઈને મરજી થાય તે ત્યાં જઈ શાંતિથી ધ્યાનમાં કે ઉપાસનામાં બેસી શકતું. હું ત્યાં હતો ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાં જુવાનિયાઓ અવાગનવાગ ચાતુ જ ગહેતા હતા. ઘણા કોડિએ રાજઆતમાં તો માન્યું કે ફ્લીશરનું 'બેન્ડુ ગેમ' યર્ષ ગયું છે, પરંતુ પછીથી જાણને કળૂવ કરવું પડ્યું કે, ફિલાડેલ્ફિયામાં કોઈનું પણ બેન્ડુ જો અરેખર કેકાણે હોય તો તેનું જ હતું.

એ સંઝ્યા છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ચાતુ છે; અને હવે તેમાં તાખલ યનાગઓની અગજઓનો ગુમાવ નથી. હું તે મંઝ્યાનાં

દિવસભર ચાથેલી ધરાણીને કારણે એક નોકરડી યાકધી હોય થઈ જઈને જ મરી ગઈ આગકાલ આપણે આપણો તકેનાર જીવનવા મંથોને રહેંસી નાખતા નહીં હોઈએ, પણ અનાનવાર એનાદ નોકરડીને ગોતને યગજ કરતા જઈએ છીએ. આટલાટિક મહાસાગર ઓળંગતી વખતે એક મોટી આગબોટ ઉપગ્ના પીણા તૈયાર કરનાગને હું મળ્યો હતો. આગબોટ ઊપડી ત્યાગથી તે ગતદિવસ પહેલા વર્ગના શ્રીમત ઉતારુએ માટે ખાના બધી કરતો હતો. જ્યારે મુસાફરીનો ખત આનના બધો ત્યારે તે મને કહેતો હતો કે, 'હું અધમૂએ થઈ ગયો છું.' આમ એક માણસની કુરમદ તે જીજ્ઞ માણસની હાડતોડ મજૂરી છે. એક ખાણિયા મજૂરની પત્નીએ મને એક પાઠ કહ્યું હતું કે, પુરુષોને મજૂરીના જ્વાલ પડતા જાય છે, તેની સાથે જીઓને ધરની મજૂરીના જ્વાલ વધના જાય છે,

એટલે, કેઈ સમાજના કુરમદના ક્યાકો વધે એટલે તે પ્રમાણમા તેની મજૂરીના ક્યાક ઘટે, એમ કહેવું હરગિજ માયુ નથી, જોકે મામાન્ય રીતે તો લોકોમા એવો જ ખ્યાલ પ્રવર્તે છે જો કુરમદનો સમય બધા લોકો અચૂક ઊધમા, કે ક્યુ કામ કર્યા રિના, કે મૌનપણે ખ્યાનમા માજે, તો જ એ વગ્ન સાચી પડે. પગતુ આપણામાનો મોટો ભાગ એ રીતે કુરમદનો સમય ગાળતો જ નથી ઊધનો સમય બાદ કરીએ તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, આજના જમાનામાં માણસ તેની કુરમદના સમયમા જ જીજ્ઞ માણસોની મજૂરીની વધારેમા વધારે માગણી જતો હોય છે, તથા વધારેમા વધારે પદાર્થો જોગવી નાખતો હોય છે. દાખલા તરીકે, આગમનો દિવસ ગણાતા રવિવારે જીજ્ઞ દિવસો કરતાં આદાગની માત્રા વધી જાય છે, અને નાનાવના દિવસમાં તો તે તેની પગકાજાએ પડેલે છે. એ તથા માટે કેઈ ને કેઈને નો મજૂરી કરવી જ પડે છે, અને તે મજૂરીનો મોટો ભાગ બદ્ધ રિયા

પ્રકારનો કહેવાય તેવો તો નથી જ હોતો — મધ્યાવૈતરું જ હોય છે. અને લાગે છે કે, કેટલાય લોકો તેને પરિણામે અકાળે મૃત્યુવશ થાય છે, અને કેટલાક તો કામ કરવાને રથળે જ, બિપર વર્ણવેલી નોકરડી જેમ, મરણ પામી ગળડી પડે છે.

કુરસદના પ્રકારો અનંત છે. એક પ્રકાર એવો છે કે જેનો અર્થ ન્યું આળસુપણું થાય છે; બીજો પ્રકાર એવો છે કે જેને કમાતાં સમય મજૂરી કરવી પડી હોય છે. જુવાનીની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાની કુરસદનો પણ છે. દવાખાનાનાં દર્દીઓની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે, તેમ જ એકાંતવાસની સગ પામેલા દર્દીઓની કુરસદનો પ્રકાર પણ છે. આપણે ચાક્યા હોઈએ ત્યારે આવતી કુરસદનો પ્રકાર પણ છે, અને આપણે તાજાં હોઈએ ત્યારની કુરસદનો પણ છે.

આ સંજોગોમાં 'કુરસદનું શાસ્ત્ર અને તેની ઠળા'નો વિષય ચર્ચા મુશ્કેલ બની જાય છે. તેને અનુરૂપ 'મજૂરીનું શાસ્ત્ર અને તેની ઠળા'નો તેને આધાર ન હોય, તો તેની કશી કિંમત પણ નથી.

૬

આ બધા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થયું કે, કુરસદનો પ્રશ્ન એ બીજા નામથી કેળવણીનો પ્રશ્ન જ છે. બીજા પણ કેટલાય સામાજિક પ્રશ્નો અંતે કેળવણીના પ્રશ્નરૂપ જ બની રહે છે, પરંતુ આ કુરસદનો પ્રશ્ન તો સૌથી પહેલો તેમ બની જાય છે. એ પણ સ્પષ્ટ થયું હશે કે, કુરસદ માટેની કેળવણીની ઠાઈ પણ પદ્ધતિ જે ચોખ્ખી રીતે ચોજવામાં આવી હોય, તો તે મજૂરી માટેની કેળવણીની પદ્ધતિ પણ બની રહે. તે બે વસ્તુઓ છટી પાડી શકાય તેમ નથી.

એ જાતની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનું સામાન્ય વર્ણન કરીને હું આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ.

ગેરસમજ યવાનું જોખમ ખેડવા વિના, જો માદી માતામા કહેવું હોય તો હું એમ કહું કે, એ પદ્ધતિનો પાયો શારીરિક ખિલનણી હશે, અને તેનું અતિમ લક્ષ્ય કળા હશે એ પ્રારંભિક પાયો અને અતિમ લક્ષ્યને — આંત્રિને ને અતને — જોડનાર એક લાખી વીગી હશે તેની પ્રાથમિક ભૂમિકા નાયવું, લખવું કે ગણવું નહિ હોય માનવ ઇતિહાસમા પણ તેની જરૂર બહુ પછી જોવા મળે છે અને સાબળેલું અને પુસ્તકમા વાચેલું જ્ઞાન આજકાલ કેળવણીના ધધાને મુખ્ય માન બન્યું છે તેને પણ યોગ્ય ભૂમિકાએ કેળવણીમા ગ્રાહ્ય જરૂર છે, પરંતુ કેળવણીની મુખ્ય વસ્તુ તેના કરતા વધારે વિવિધ હોની જોઈએ પુસ્તકિય જ્ઞાન પૂરતું મેળવી લીધું, એટલે પછીની ભૂમિકાએ તે મૈથલ્યના મારીક પ્રકારોમા પરિણમે એમ કરવું જોઈએ તો જ જ્ઞાન તરીકે પણ તે સંપૂર્ણ બને એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈને ‘પદ્ધતિદાન’ થવું જોઈએ નહીં આવી કેળવણીની આખી પ્રક્રિયા દરમિયાન — કે જે જીવનભરમા વ્યાપેલી હોય — તેનું લક્ષ મનુષ્યની ‘સર્વાંગીણ’ કેળવણી જ હોય મન કહેવાતા કે આત્મા કહેવાતા, કે ચારિત્ર કહેવાતા કે શરીર કહેવાતા, તેના કોઈ જુદા જુદા ભાગની તે કેળવણી ન હોય પરંતુ તે ચારે મળીને અખડ એન્ડ્રુ બનતા સર્વાંગીણ મનુષ્ય કે બાળકની કેળવણી તે હોય માણસોને તેમના મગજ વડે જ વિચાર કરતા શીખવવામા ન આવે (કે જે એક પ્રકારની બેહદગી જ છે) પરંતુ તેમના સમગ્ર શરીર વડે નિયાર કરતા શીખવવામા આવે તમને યાદ હશે કે, વર્જિલે પોતાના “એનીડ” કાવ્યના પહેલા સર્ગમા, પેલી દેવીને એનીસ આગળ પોતાનું દેવીપણું, કોઈ સામાન્ય દેવીની પેઠે ચમત્કાત કરી બતાવીને પ્રગટ કરતી નથી વર્ણવી, પરંતુ પોતાની ચાલવાની અદ્ભુત પદ્ધતિ દ્વારા પ્રગટ કરતી વર્ણવી છે તેની ચાલવાની ગતિ તેનું દિવ્યપણું જાહેર

કરી દે — એ વસ્તુ અચૂક સૂચવે છે કે, દેવોને ત્યાં 'પ્રાયમિ' ઝળવણી પ્રત્યે દુર્વક્ષ નથી ડગનામા આવતું.

એ જાતની કેળવણીની પદ્ધતિ, કુરસદ તેમ જ મળૂરી બંનેને માટે સપૂર્ણ સમર્પક, એવી પદ્ધતિ હશે આપણે તેને મન અને શરીરના સહશિક્ષણની પદ્ધતિ નહીં શકીએ સ્ત્રી અને પુરુષના સહશિક્ષણ ડગતા તે વસ્તુ કેટલીય વધારે અગત્યની છે જે લોકોને તે ઝળવણી મળી હશે, તે વર્જિનની પેલી દેવીની પેઠે પોતાના સમગ્ર શરીર નડે વિચાર કરતા હશે તેઓ પોતાના હાથ વડે યતા હામમા આનંદ માણતા હશે તથા હામકાજ કરતા હોય કે રમન ન્ગતા હોય તોપણ આખા દિવસ દિવ્ય ગતિએ ચાલતા હશે તેમનું જ્ઞાન માત્ર સામળેવી નાતોનું મન્યુ નહીં હોય તેઓ હમેશા ઉન્નત અવસ્થા'મા જ રહેતા હશે. રથેન્ગરે બા મેલા હાન અવસ્થાવાળા ટોળા, કે જે આપણી સસ્કૃતિના વિનાગરૂપ નીવડવાના છે, તે દેખાતા બધ થશે આગકાવ એ પદ્ધતિથી આપણે ધણા દૂર છીએ.

મને ખબર છે કે, મે એ પદ્ધતિનું જે લક્ષણ બાધ્યું છે — કે એનો પાથો શારીરિક ખિનવણી હશે અને અતિમ લક્ષ્ય મળા હશે, — તે વિદ્યારેખા બારે ગેરસમજ થવાના સબબ છે કાર્જના મનમા તેનાથી એવું દ્રશ્ય જ ખડું થવાનું કે, તે પદ્ધતિમા પ્રાયમિ જૂમિત્ર વખતે લોકો મલખમ ઉપર ગુલાટો ખાતા હશે, અને અનિમ જૂમિત્રને વખતે નારીક કોતરખમ કરતા હશે દૂ જે બીજા કોઈ આમાન્ય વર્ગને આ શબ્દો જોઈતા હોત, તો તો મારે સમજાવવું પડત કે મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી. પરંતુ તમારા જેવા ઓળાગનોને^૧ મજોધતી વખતે એની સમજૂતીઓ આવશ્યક હોવી જ જોઈએ.

૧ આ બાખ્યાન નેકમે "મોદન" વર્ગમે-સ કોનરસ" આગળ ૬ સ ૧૬૩૦મા આપ્યું હતું.

કેળવણીખાતું : રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય

જે સોઠા વિશ્વાસપૂર્વક એવા સમયની ગાઢ જોઈ ગયા છે, કે જ્યારે કેળવણી બધા વિસ્તૃત અર્થમાં દરેક સુધરેલા સમાજનું પ્રધાન લક્ષ્યબિંદુ બનશે, એ સોડોના વર્ગનો હું છું તેમની સખ્યા નાની છે કે મોટી તે હું નથી જાણતો, પણ તે વધતી જાય છે એટલું હું જાણું છું. અત્યારે સમાજનું પ્રધાન લક્ષ્ય કેળવણી નથી એ કહેવાની જરૂર નથી. અત્યાગતી ધડીએ તો આર્થિક અને રાજકીય બાબતો સમાજના પ્રધાન લક્ષ્ય બની રહી છે, અને કેળવણીની સ્થિતિ તો તેમના ખડિયા જેવી અથવા તેમની પાછળ ફગનારા ઉપગ્રહ જેવી છે. આર્થિક અને રાજકીય બાબતોની વિરુદ્ધ મારે માર્ક કહેવાનું નથી તે બાબતો બારે અગત્યની છે તથા માચી છે, અને હમેશા તેવી ગેઢવાતી પણ છે. પરંતુ તે મને તેટલી સાચી કે અગત્યની લાગે, પરંતુ સમાજના જીવનને મધ્યમને માટે હાઈ દેવાનો તેમને કરી આધિમાર નથી. કોઈ સુસંઘટિત રાજ્યતંત્રમાં તેમની સ્થિતિ શિક્ષક અને શિષ્યના કામ સાથે બદલે બદલે તો સમાજ દરજ્જાની હોય.

આજની પરિસ્થિતિ, કે જેમાં કેળવણીને રાજકીય કે આર્થિક આવશ્યકતાઓની આગળ 'જીલ્લો' કરતા કરતું પડે છે, તથા તેમના બાણમાથી જે કંઈ વેરાય તેમના વડે જ સંતોષ માનવો પડે છે, તેને બદલી સમવાતી આપણી શક્તિ ઉપર જ મંરકૃતિનું બારી પડે તો માર્ક રચું છે, એમ કહેનાં મને જગત આનામની થતી નથી.

અવિષ્કૃત સ્વપાવાની સમાજવ્યવસ્થામાં, અથવા તો એવે સમાજ કે જે સ્વપાવા તે માટે આપણે આશાઓ પ્રયત્નશીલ થઈ શકીએ તેમાં, કેળવણી એ નાણી ગૌણ કે ખડિયા વસ્તુ નહીં રહે, પણ તેના બીજા અને પ્રયોજનોમાં સમાન ભાગીદાર બનશે. આજનો શિક્ષક એ આજની કાનનો ગજપુરુષ બનશે પરંતુ તે આજના કરતા જુદી જાતનો ગજપુરુષ હશે અને જુદી જાતના રાજ્યતંત્રમાં પોતાનું કામ કરતો હશે. તેનું દષ્ટિબિંદુ નિસ્તૃત હશે, તેનું લક્ષ્ય દૂરગામી હશે, તેની જાણના વધુ માનવનાપૂર્ણ હશે, અને તેના હાથ નીચેનું તુલ્ય પણ તેના પ્રયોજન માટે આજ ન્હોતો વધુ કાર્યક્ષમ હશે આજના ગજપુરુષને જિનારી પાડનાનો મારો દુરગિજ ધરદો નથી તેમને પણ અતિ વિષ્ટ મર્યાદાઓ હોવા અતિ ગૂચવણિયા સામાજિક પરિસ્થિતિમાં, તથા તેજ કાચી દ્રશ્ય સામાજિક તત્ત્વનાઓ ને પોતાનું કામ કરવું પડે છે પરંતુ આજના તત્ત્વ હોવા જે 'સારામાં સારું કરી શકાય તેમ છે તે, નૈતિક વિનાશ તરફ ધસતી આજની આપણી દુનિયા માટે 'સહેજ ઊપયોગી' પણ કહી શકાય તેનું નથી જ્યાં સુધી ગજકીય અને આર્થિક જામતો પ્રધાન રહેવાની, ત્યાં સુધી જાજની બધી જામતોએ તેમને જ માગ આપ્યા કાવો પડનાનો ત્યાં સુધી આપણે માની પણ લેનાનું કે, હજારો વર્ષથી ચાલતું આ યુ છે તેમ માણસજાત માટે નસીબમાં અધેર અને કલ્હ જ એટલે જ રહેવાના આપણું મનદારતી રીતે ગાદારી માંખા જોડવીએ આપણે તેમને ગદસ ર બનાવીએ કે તેમનું જૂના નમૂના પ્રમાણે એ વિશ્વ જાત બનાવીએ આર્થિક નોખા પણ આપણને હાથે તેમ મમાગવાની રીતે કે વ્યક્તિવાદની રીતે જોડવીએ, પણ જ્યાં સુધી તેઓ માત્ર ગજકીય કે માત્ર આર્થિક નોખા રહેશે, ત્યાં સુધી આપણું આગળ વધી શકવાના નથી પરંતુ આજે જે અનિષ્ટો સુધારના આપણું પ્રયત્ન ન્હોતો

હોઈશું, તેમને જરા બીજી ભૂમિકાએ ફરી સ્થાપિત કરીશું, એટલું જ. માણસગતનું ઉન્નતવળ બાવી એ દિશામાં ગયે નથી પ્રાપ્ત થવાનું. એ બાવી તો એક નવી ગોધાયેલી દુનિયામાં રહેલું છે, જેના કિનારા ઉપર ગિલ્ફ કે હળુ હમણાં જ ઉતારો કર્યો છે. એ નવી દુનિયાને હળુ તો કિનારે જ આપણે ઊભેલા છીએ; તેમાં ન કદપી સકાય તેવી સમૃદ્ધિ વણગોધાયેલી પડેલી છે. ત્યાં આપણી મામે, માણસની કંપનાએ કદી ન જોયેલું એવું, સિદ્ધિ માટેનું, ઉચ્ચ સાદમો માટેનું, અને સર્જન માટેનું એક મહાન રોમાંચકારી ક્ષેત્ર પથગયેલું પડેલું છે તેના પરિપક્વ ફળ ત્યારે સમય જતાં મળવા લાગશે, ત્યારે માનવગતનું નસીબ ફરી જશે.

પોતાનાં પ્રગત્તનોની કેળવણી માટે — એ શબ્દના વિન્નતમાં વિન્નત અર્થ પ્રમાણેની કેળવણી માટે — ગ્યવામાં આવેલા ગત્યનંત્રની કંપના આપણને ચોંકાવનારી બને લાગે, તે અપૂર્વ તો નથી જ. પ્લેટોએ પોતાના અંશ* 'લોજ' માં કેળવણીના મુખ્ય પ્રયોજન ઉપર ગ્યાયેલા રાત્યતંત્રનો ખ્યાલ એટલી વિગતથી ગૂઝુ કર્યો છે કે, તે આપણા આધુનિક જીવનને પણ બધા સ્થળોએ સ્પર્શ કરે છે. એ અંશમાં વણવેલ ગત્ય-વ્યવસ્થાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે, તેમાં કેળવણીનો પ્રધાન રાત્યના વડા પ્રધાનનું પદ ભોગવે છે. તેને તે સ્થાને મૂકવાનું કારણ એ છે કે, જે બાબતો માટે તે જવાબદાર છે, તે બાબતો તો આખા સમાજની સુચિતિ માટે ખીલડાડપ છે. યુદ્ધમંત્રી, નાણામંત્રી, વેપારમંત્રી, આ કે તે બાબતના બીજા નિયામકો, — અરે, ગ્ય* પરદેશખાતાનો મંત્રી પણ કેળવણી-પ્રધાનની આમપાસ જ ફર્યો કરે છે. તે પ્રધાન જ આખા ગગનો મુખ્ય સૂઝ કાઢે છે, અને

* તે અંશ તેના છેવટના વચ્ચે સૌથી વધુ પરિપક્વ અંશ-માંનો એક છે, પણ તેની ચામ્પતાની દૃષ્ટિએ જેતાં પ્લેટોના અગ્યાગીઓને પણ તે પૂરતો લખીતો નથી.

આખો સાળ તેની આસપાસ જ ગોઠવાય છે. સમાજની તિબેરી ઉપર પણ તેનો જ દાવો મૌયી પડેલો છે. યુદ્ધમંત્રીની યોજનાઓને બની શકે તેટલી પોતાની યોજના અનુકૂળ કરવાને બદલે યુદ્ધમંત્રીને પોતાની યોજનાઓ તેની યોજનાને અનુકૂળ બનાવવી પડે છે. ઉપગંતમાં કપગમાં દયગી શિક્ષાઓની ધાક હેઠળ તેને પોતાનો બધો સમય, વિચાર, અને શક્તિ પોતાના કામકામને અર્પવાં પડે છે. તેના જીવનના ક્લાકે પણ ઓઠામાં ઓછા કરી નાખવામાં આવેલા છે, કાગળ કે તે તો આખા રાષ્ટ્રનો ઓઠાદાર ફતરો છે. ન્યારે બીજાઓની આખો મીંચાઈ હોય, ત્યારે તેણે પોતાની આખો ઉઘાડી રાખવાની છે, તથા સાવધાન અને સારચેન ગહેવાનું છે. આ અમૂલ્ય માણુમની શક્તિઓ ગરકાવી જીવનની બીજી આમાન્ય ધાધલમાં કાઈ પણ કાગળે વેડકાઈ જવી ન જોઈએ.

દરે જો તમે પ્રશ્ન પૂછો કે, તે પ્રધાન શું કામ કરતો હોય છે ? તો તેનો જવાબ એવો તો નહીં જ મળે કે, તે કોઈ દડતાળની સમાધાની કરતો હોય છે, કે કોઈ બળવાઓ મંથાનને શાંત પાડતો હોય છે, અથવા પોતાના હોદ્દા માથે મજબૂત વિનાની બાજતો ઉપર બાપણો આપતો હોય છે, અથવા તો પોતાના પ્રધાનમંડળને કેઈ મુશ્કેલીમાંથી લૂગડા મંજાળી નીકળી જવામાં મદદ કરતો હોય છે કાગળ કે, એ કોઈ તેનાં કામ નથી. તેનું કામ તો નાગરિકોના ચિત્ત અને ચારિત્ર્ય સાથે છે, અને એ જ વસ્તુઓ સામ્રાજ્યની મુખ્ય મૂડીરૂપ છે એણે પોતાના તે કામને વળગી ગહેવાનું છે, તેને જ તેણે પોતાનો જાંઠા સમય અને પોતાનું સઘળું ક્ષત અર્પવાનું છે. દરેક પ્રસંગે તથા નાષ્ટ્રીય ઓકટીની દરેક વેળાએ તેણે પોતાના કામની અમૂલ્ય મ્યાપિત કરવાની છે, અને ગમે તેવાં તોફાન ઊપડે, પણ પોતાના ધરજને અણુનમ રાખવાનો છે. કાગળ કે, જો તે નિષ્ણ્ણ ગયો, તો બાકીનું બધું

જરૂર ખરાબે ચડવાનું. બાંધછોડ જરૂર કરવી પડશે, પણ તે બધીનું કેન્દ્ર કેળવણીનો પ્રધાન હોય, નહીં કે યુદ્ધપ્રધાન કે નાણાપ્રધાન કે વિદેશમંત્રી. બીજી વસ્તુઓને થોડી ગૌણ કરી શકાય, પણ તેના કામને તો કદી નહીં ! પંડેરા કહે છે, માણસ ‘એક પાણેલા પશુ જેવું પ્રાણી છે.’ પરંતુ જો તેને માચી કેળવણી મળી હોય અને તેનું ચિત્તતંત્ર વ્યવસ્થિત થયું હોય, તો તે સૌથી વધુ ઈન્દ્રિય અને માયાળુ પ્રાણી ધર્મ શકે છે. પરંતુ જો તેને યોગ્ય રીતે કેળવ્યો ન હોય કે ખરાબ રીતે કેળવ્યો હોય, તો તે ધરતીમાનાનું જંગલીમાં જંગલી સંતાન નીવડે. તેથી કેળવણીખાતાના પ્રધાનને જ વડોપ્રધાન બનવા દો ! એ વીર વિચારકનો એવો મદાન આદેશ છે.

પરંતુ આ જાતના કેળવણી-રાજ્યની કલ્પના આજે વ્યવહારુ છે ખરી ? તે કલ્પનામાં ફરકારો ક્યાં સિવાય આજે તેને વ્યવહારુ તરીકે આપણે સ્વીકારી શકીએ કે કેમ, તે વિશે મને શંકા છે. પંડેરાના જમાનાનાં સીધાંસાદાં સમાજ-બંધારણોમાં તે અમલમાં મૂકી શકાય તેમ હોય તોપણ, તેથી એ સિદ્ધિ નથી થતું કે, અત્યારનાં વર્તમાન જટિલ સમાજતંત્રોમાં તેને લાગુ કરી શકાય. પરંતુ, આપણે એવો દાવો બંને ન કરીએ કે, કેળવણીએ રાષ્ટ્રની બીજી બધી બાબનો ઉપર પ્રાધાન્ય ભોગવવું જોઈએ, તોપણ આપણે એટલું જરૂર બાજુપૂર્વક ઠલી શકીએ કે, તેના ઉપર બીજા કસાયે પણ પ્રાધાન્ય ન ભોગવવું જોઈએ. રાષ્ટ્રની બીજી બધી બાબનો માથું તેને સમાન બાગીદારનું સ્થાન તો મળવું જ જોઈએ.

હું એવો આમદ નથી ગણતો કે, સિદ્ધિ મળતીય કે નાણાંકીય પ્રધાનો ઉપર સમુખત્યારી ભોગવવી જોઈએ; પરંતુ ગતજીય કે નાણાંકીય પ્રધાનોએ એકલા કે બેમા મળી શિક્ષકો પોતાની યોગતાઓના મોમકા તરીકે તો નહીં જ ગણવેા જોઈએ, એવો મારો જરૂર આમદ છે. જ્યાં જ્યાં સિદ્ધિ ઉપર આવે

કાબૂ હોય કે, ત્યાં મેનકુ નુકસાન થયા વિના ગહેતુ નથી તેનાથી કેળવણીના ઢામને નુસાન પહોંચે કે, અને કેળવણીને થયેલુ તુ માન ગજડીન ક્ષેત્રમા કે આર્થિક ક્ષેત્રમા પણ દેખાના વિના ગહેતુ નથી કેળવણીનુ ઢામ નર એવુ છે તેને સૌથી પ્રથમ પોતાના ક્ષેત્રમા સમુખત્યારી હોવી જોઈએ બીજી બામતોને પણ બલે પોતપોતાના ક્ષેત્રમા સરમુખત્યારી હોય અને એ બધી જ બામતો સમહિત કાર્ય શ્રે એરી યોજના માણસની બુદ્ધિ સકેજે વિચારી ગકે ને કેળવણી ગજડીય જિયનપાથનોનુ કે તાત્કાલિક આર્થિક આવશ્યકતાઓનુ માગકુ બનરા કબૂલ થાય અને છતાં પોતાને કાર્થ નુકમાન થતુ નથી એમ માને તે કેળવણી મલુ મુદ્ર નસુ કોવી જોઈએ, અથવા નામતી જ કેળવણી હોની જોઈએ કેળવણી નિષે તમે અધૂરો ખરાન બાલો, તેન તમે માત્ર ઉપગ ઉપગના આપતી ચીજ માનો, તેને એ- વિનાસની ચીજ માનો તેને સ્ત્રીપુરુષને કુસદના મમથ માટે થોડી ઘણી અસ્થરિતા આપનારી નરતુ માનો, તેન અમુ- જાનના ગજલ અને દદ મનાનવા માગેની ગજકાય બુક્તિ ગણ્યા, તેને જાગઓ અને હોકરીઓને દેશના ઉઘોગધધાને આવશ્ય- એના કસળ યત્રો બનાવી દેવાની આર્થિક સુકિત મણ્યા અથવા તેને જીવનના શરઆતના બાગમા નર — કાપરો ચોદ વર્ષનો થાય કે ૨૧ વર્ષનો જુવાન થાય ત્યારે — અટકી જનાગી ક્રિયા માનો, તે નેને સામાજિક નત્રનુ એકા જોણુ અમ બનાવામા હેની અર્થકીનના, અરે અત્યાચાર તમને નદો સમજાય

પરતુ તેની દીર્ઘતા અને વિચ્છા- લક્ષમા લઈને તેના સાચા અવરૂપનો નિચાર શ્રે — તેને જીવનપર્યંત લખાતી માનો, તેને બધા ધધાઓનુ ગદગ્ય માનો, તેો મજૂરી સાથે લમ સબધથી ને ભેરી માનો — (બને પત્રી ત મજૂરી માથાની દાય કે દાયની દોય), કેડ માણમને ને મામ ક વાનુ છે તથા

જે જીવન જીવવાનું છે, તેને નધારે સારી રીતે ઝગતા કે નધારે સારી રીતે જીવતા શીખવનાર વસ્તુ માનો, માણસના મન અને ચારિત્રના તમામ વિકાસને વ્યાપતી માનો, તેની પ્રવૃત્તિઓના તમામ ક્ષેત્રને આવરતી માનો, તે પછી તેને પોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ગહેરા દેવી જોઈએ, તેની કોણ ના પાડશે ? તેના જીવનનો પ્રાણ જ સ્વતંત્રતા છે, તેને મીઠા કોઈ પ્રયોજનની યુનામી કરતી ગમ્યા જ નહીં.

આ અર્થમાં પ્રોગ્રેસે કહેવેલા કેળવણી મંત્ર પાછળનો સિદ્ધાંત પૂરે પૂરો સાચો છે કેળવણીને પોતાના ક્ષેત્રમાં સર્વ સત્તાધીશ રાખવી જોઈએ પરંતુ આપણે જ્યાં જાણીએ છીએ કે દાનની ઘડીએ તે તેવી નથી તેને ખીજ ઘણી નિમ્નતીય નમતુએ સાથે મિશ્રિત કરી દેનામાં આવી છે, તથા પોતાના ક્ષેત્રથી પણ એવી ખીજ કેટલીય આવશ્યકતાઓની તાબેદારી ઉઠાવતી નાખત્રામાં આવી છે તેનું નિયંત્રણ તેણે પોતે ન ઉપજાવેની પદ્ધતિઓથી થાય છે, તથા તેના નિયંત્રણમાં પણ એના પુરુષો છે કે જેમને પોતાની સેનાઓ મીજ બામતોની વ્યવસ્થાને અર્થ ઘણી નાર અર્પી દેવી પડે છે કેળવણીને દરેક જણ નિશાનશાસ્ત્ર તેમ જ મળા કહેવા તૈયાર થશે પરંતુ કોઈ પણ મળા કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર, આપણે ત્યાં જે જાતનો મિશ્રિત અધિકારીવર્ગ કેળવણીનું નિયંત્રણ કરે છે, તે જાતના અધિકારીવર્ગ કેળવણી પોતાનું કામ કરી શકે તથા છૂટથી પોતાનું સ્વતંત્ર ખીતવી શકે એવું નમે કોઈ દિવસ સાબળ્યું છે ? અત્યાગ સુધી આ મધ્ય નિયંત્રણ કેળવણી પણ જે કોઈ સિદ્ધ થયું છે, તેને જરૂર એક આશય જ ગણવું જોઈએ પરંતુ જ્યાં સર્વ નિયંત્રણ પૂરેપૂરો છૂટો હોય, જ્યારે પ્રોગ્રેસની સ્વતંત્રતા અસાધિત હોય તથા જ્યાં કેળવણી પોતાનું સાંસ્થાનિક સ્વ જાળવે જોઈતી હોય — કે જે જોગવાઈો તેનો દર પણ છે તથા તે દર તે જરૂર મળવાની છે, —

ત્યારે જે પારણાઓ આવશે, તેની તુલનામાં તો તે નહિ જેવું છે

માર્યાનિક સ્વગત્યનો ખ્યાલ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં ઘણા લાંબા વખતથી જાણીતો છે, તથા હાલમાં આવર્તેન્ડ તથા હિ હુન્તાનના સંબંધમાં તે નધુ આગળ આવ્યો છે. આપણે તો તે ખ્યાલને તેથી પણ આગળ ધપાવી એક “સ્વતંત્ર રાજ્ય” (“ફ્રી સ્ટેટ”)નો ખ્યાલ ઊભો કર્યો છે, કે જે બીજાં તેના જ સ્વતંત્ર ગણ્યો સાથે મળી એક પ્રિટિગ ‘કોમનવેલ્થ’ — સહિયારું મમહત્ત્વ — બને . પૂછું છું કે, જે યુગમાં ‘ટોમ કલ’ના ડૉર વિરોધીઓનો પણ એવો હૃદયપલટો થઈ શક્યો કે જેથી તેઓ આવર્તેન્ડને પ્રિટિગ સામ્રાજ્યમાં એક ‘સ્વતંત્ર ગત્ય’ (ફ્રી-સ્ટેટ) મનાવવાનું સ્વીકારી શક્યા, તે યુગમાં તેવા જ મહાન રાષ્ટ્રીય નેતાઓ એક દિવસ કેગનણીને સાર્થાનિક સ્વગત્ય આપવાનો ખરડો ધના ખેંઠા હશે એવું ન્વપવું અશક્ય છે? સમાજના શિક્ષકો શું એવા જોખમભરેલા પ્રાણીઓ કે કે જેથી તેમને પોતાના ક્ષેત્રમાં થોડીક સ્વતંત્રતા ન આપી શકાય? “શ ર્થ” પૂર્વે આપણને કોઈએ કહ્યું હોત કે, પેના ડૉર નાકેગાદીઓ કે જેમના નામ ભારે આપવાની જરૂર નથી, તેઓ આવર્તેન્ડના ‘સ્વતંત્ર ગત્ય’નું બધારણ એક દિવસ મજૂર રાખશે, તો આપણે શું કહીશું? આપણે એમ જ કહેત કે એ રાત ન માની ગમ્યા તેરી છે. પણ એ વાત મતી છે આપણને કહેરામાં આવે છે કે, આવર્તેન્ડની પોતાની એક વિગિષ્ટ પ્રતિભા છે, અને તેને પ્રિટિગ સામ્રાજ્યની અન્ડ ગ્દીને પોતાને માર્ગે ખીલવવા માટે સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ તો પછી કેળવણીને એવી પોતાની માર્ગ ખાસ પ્રતિભા નથી, કે જેને ખીલવવાની જરૂર છે અને જે ખીલવવા તે મન્ડ પણ છે? પરંતુ ત્યાં સુધી તેના દિનો બુદ્ધખાતાની કમેરીના, વિદેશખાતાની મેરીના, તથા વેપા - ખાતાની મેરીના કામગીર નામે, તથા નવી ચૂટપી ચાચ

ત્યારે જુદા જુદા પક્ષોની ચૂંટણીની મુશ્કેલીઓ સાથે એક પોટલામાં બાંધી રાખવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે હગિજ તેમ ન કરી શકે.

આજના કેળવણીખાતાના પ્રધાનને એવી બધી વાતો સાથે ઓછો સંડોવવામાં આવે, અને તેને બધે છત્તડનો વડો પ્રધાન ન બનાવવામાં આવે, પરંતુ કેળવણીદારોના વર્ગનો વડો પ્રધાન બનાવવામાં આવે, કે જે વર્ગ તેના બીજા ગતક્રીય અને આર્થિક જાગીદારોની સાથે સાથે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવતો હોય, તો તેની કાર્યક્ષમતાને કાનિ પહોંચે ?

પણ એ બધું ક્યારે બનશે ? એની ચોકસ તારીખ તો હું ન આપી શકું. પણ સામાન્ય રીતે એટલું જરૂર કવી શકાય કે, આમજનતા કેળવણી પ્રત્યેની અત્યારની તેની બેદરકારી ખંભેરી નાખે, અને કેળવણી શુ છે તથા તેનો અર્થ શો છે તે સમજી જાય, ત્યારે તે અચૂક બનશે જ.

પણ જનતાની એ બેદરકારી શી રીતે દૂર કરવી ? તેના બધા ભાગો મૂલ્યવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, દેશભરમાં એક વ્યાખ્યાન-વ્યાજા ગોઠવવી, ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને પ્રમ-ધમાવવા, માખાપોને નિવેદન કરવું, અગૂરપક્ષને નિવેદન કરવું, સ્ત્રીઓ માગૂન કામ કરવું, સત્તામાં આવેલી સરકારને જિવરાવવી, પાર્લામેન્ટના સભ્યોના મર્મસ્થાન ઉપર — તેમની બેઠકની મહી-સક્ષામતી ઉપર હસ્તો કાઢવો, પ્રં. આ બધા ભાગો અમુક હદ સુધી ઉપયોગી છે. પરંતુ બીજો એક ભાગ પણ છે. આગશે દાગ જ એ કાર્ય કેમ શરૂ ન કરવું ? દરેક જિલ્લાને દૂં કદું કે, 'અધિકારી વર્ગ' તમાગ ઉપર ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વગસાવતો હોય છતાં તમે તમારી માળાને — બધે તે પ્રાથમિક હોય કે માધ્યમિક હોય — એવી ઉત્તમતાએ ભરી મક્કરાનું લખ ગખો કે જોથી દરેક વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીને માળા ઓઢવાનો જિવમ પોતાના જીવનનો કાગ્ગો દિવમ સામે. તમારા

વિદ્યાર્થીઓને શાળા છોડવાનું ન ગમે તેવું કરો ત્યારે તેમનો શાળા છોડવાનો નિવન આવે, ત્યારે તેમને ઓનીનું દ્વીસ્ટની પેઠે 'નધારે'ની માગણી કરતા મદાન મોખ્યજો, — શાળાનું ભોજન બહુ ઓછું હતું તે કાળે નહીં, પણ તે બાં સાડું હતું તે કાળે મામાયો હિપ તેમના માળકો દ્વારા લક્ષ્ય કરે. આમજનતા હિપ માળકો દ્વારા લક્ષ્ય કરે કદી ન બૂલના કે બાળકો ન બનિબની આમજનતા છે સાથે સાથે એટલું પણ યાદ ગખતે કે, 'નધારે'ની માગણી કરતું જે એક એક બાળક શાળા છોડીને જશે, તે કેળવણીનો પક્ષકાર મનશે, અને તેથી જીનગી મનોદશામા જે બાળક શાળામાંથી બહાર પડશે, તે વિરોધપક્ષમા ભળનારુ જેખમકાન મન નીરડશે.

પરંતુ હું એમ માનું છું કે કેળવણી પ્રત્યે આમજનતાની ખેતકારી વિરેકકર્ક અતિજયેસ્મિત નવરમ આવે છે, તથા તેને યથાર્થ સમજવામા પણ નથી અનતી નિચાનત કામદારોનું આ બાનતમા ય સાચું નવલ છે તે સમજવાને મે પ્રયત્ન કર્યો છે, તો મે તેવું છે કે અપના નિના દરેક જથ્થ કેળવણીનો મગ પક્ષકાર હોય છે પરંતુ અત્યારે કેળવણીને નામે તેમને જે ઝર્મ આપનામા આવે છે તથા અત્યારે જે રીતે કેળવણીનું નિયત્રણ તથા મયાનન થાય છે, તે પ્રત્યે તેને કશી ઉત્ક્રાંશ હોતી નથી તેમ જ એ મધા પાછગના હેતુ વિરે પણ તે સાચું હોય છે તે બુએ છે કે, અત્યારની કેળવણીમા કેળવણી માથે લેનારોના વિનાની બીજા અનેક મામતોની બેજમેજ મરી દેવામા આવી છે કેળવણીની આવર્યમતા વિરે તમે જે મર્મ મડો તે બધું તેને મજૂર છે, તથા તેની આવર્યમતા વિરે તેને હિપદેશ આપનાગએ.

કરતાં પણ તેને માટે તે કન્યા વધારે જુષ્ઠો હોય છે; પરંતુ કેળવણીની અભ્યાસની પ્રવૃત્તિનું પદ્ધતિ તરફ તે કાંઈક અવિશ્વાસની નજરે જુએ છે. તે કહે છે કે, “અમે જે જીવન જીવીએ છીએ તેમાં તેનાં મૂળ નથી. તે અમારી આદ્યપદ્ધતિઓ સાથે અસંગત છે, તેને ઘડવામાં અમારો હાર્ષ હાથ નથી, તે સામક વર્ગનું મર્જન છે, તે તેમનાં સ્થાપિત દિનેને ટોકા આપે છે, અને તેમના પૂર્વમૂલને મૂર્તિમત્ કરે છે. એ સંસ્કારિતા અમારે માટે વિગતીય છે, તથા અમારી જાતને સમજીએ છીએ તેના કન્યા અમને વધુ મારી ગીતે સમજવાનો દાવો કરનારા શ્રેણીએ અમારી ઉપવટ તે દોષી બેસાડેલી છે.”

આ સામગ્રી આપણે જા રીતે હૃદય કરી ગઈએ ?

પ્રથમ તો આપણે આપણા સિદ્ધાંત તેમ જ અવદાનમાંથી કેળવણી રિપોર્ટ એવો ખોટો ખ્યાલ હૃદય કરવો જોઈએ કે, તેના વળુ દિરસા છે — મનુરો માટે પ્રાથમિક કેળવણી, મધ્યમ વર્ગ માટે માધ્યમિક કેળવણી, અને તત્કાલ તથા સંસ્કારી વર્ગ માટે ઉચ્ચ કેળવણી. ઉચ્ચ કેળવણીનાં મૂળ પણ માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં હોવાં જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણે પણ મર્યાદાથી જ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ પોતાના અનિમિત્ત તરીકે જોઈ જોઈએ, એ તરફ એક જ અખણ એકમના ત્રણ દિરસા મળવા જોઈએ, જેમ જેમ આપણે ઉચ્ચ કક્ષાઓને નીચેની કક્ષાઓ સાથે જોડતા જઈએ, તેમ તેમ કેળવણી અમૂલ્ય વર્ગની પાસે મળી જાય; તથા એક વર્ગને ખીલત વર્ગથી જુદી પાડનાર અંકગણનાં મિત્ર જાનવાને ખાતે, જ્યાં વર્ગને એકાદ જોડનારી સાંકળાઈ જાય તેમ વર્ગવિભદો રૂબાં કરનાર પ્રવૃત્તિને તથા મેડલનારને માંડ કરનાર એના જેવું બીજું માંડ માપન અને તેમ નહીં. કદાચજીવેલી રીતે મોજેલ તથા અંગતિત

ઝેલ કેળવણી તો સામાજિક જીવનમાં જુદા જુદા નિગેધો અને ભેદો મટાડનાર વસ્તુ થઈ પડે.

તેનો ખીજો હિપાથ મેં અગિય જણાવી દીધો છે. ૬ પાટુ છુ કે, આપણામાંનો કોઈ અત્યાગ્રતા જગતની ગત્યવ્યવસ્થાથી સંતુષ્ટ નથી પરંતુ અત્યાગ્રની પરિસ્થિતિમાં કેળવણીનું તંત્ર કેટલું ગત્યનંત્રના ચક્રોમાં એટલું બધું જીર્ણૂ ગૂચવાઈ ગયેલું છે કે, ગત્યનંત્રને જે જે વારાકેગ નડે, કે તે જે જે જુલોડે કે જે જે અવિશ્વાસ જન્માવે, તેનું પ્રતિબિંબ તરત કેળવણીનાં હિતોને થતા સામા નુન્સાનમાં પડે છે શું એ એક વિચિત્ર વસ્તુ નથી કે, કેળવણીના પ્રધાને લાખી યોગના તૈયાર કરી હોય તથા આખા જીવનનું નર્મ બની ગકે તેવું કાર્ષક ગરુ ન્યું હોય, તેવામાં તેનો પક્ષ નિર્વાઈ જતા તે પશુ આશ્વો ગત્ય અને તેની જગાએ ખીજો કોઈ એવો આવે કે જેને તેના ખ્યાલોમાં કાર્ષક ન હોય ? અને આ મધુ પશુ એટલા માટે જ અન્યુ હોય કે, કેળવણી મિનાયતી ખીજો કોઈ — વિદેશોના મંત્રધને નમતી કે કોઈ અધ્યાત્મમાં થયેલી ખામનને કાઢે, તેનો પક્ષ િયવી પડ્યો હોય. પેવો પ્રધાન પોતાના કામને માટે નાલાયક હોય તો તેને ગમે તે રીતે દૂર કાઢો તેનીએ. પણ પોતાના પ્રધાનમળને ખીજો કોઈ વજી તેના કામમાં નિષ્ફળ નીનડ્યો, — અને તેને કેળવણીના કામ માથે કાર્ષક બેનાદેવા ન હોય, — ને માટે કેળવણીના પ્રધાનને પણ જનુ પડે. એ ભારે વિચિત્રતા છે ગત્યની નમામ ખામનોમ કેળવણી ન એક એવી જાગત છે કે જેને રાષ્ટ્રીય પક્ષના વાગડંગતી વ્યા હિપા ન હોડવી તેનીએ એ વ્યવસ્થાથી કેળવણીને નુકસાન થાય છે તથા તેનો વિકાસ અટકડે એટલું જ નહીં, પણ ગત્યની દૃષ્ટિએ જીતગતી અમિકાવાળી વસ્તુઓ માથેના તેના મંત્રધને નર્મને તે પોતે પણ વનોવાય છે, તેનું સાનસ ખંડિત થાય છે, અને તેના કાપખી ગત્યો પ્રત્યે દુર્બલ થાય

છ અને તેથી હું પાછી મારી મૂળ માગણી જુઓ છું કે, કેળવણીને પોતાના ધરમા અત્યંત ઝડપી જોઈએ — તેને ‘અગત્ય’ આપવું જોઈએ •

અને એ મુદ્દા ઉપરથી જીવન અને મુદ્દા ઉપર આત્મ એ મુદ્દો એટલો મોટો છે કે તેને મેં પાંચ સીંગા પંચવેલો અશક્ય છે છતાં હું જે વસ્તુ ચર્ચા કરી છું તેની સાથે તે એટલો ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે કે તેને જે જ પડતો મુદ્દો શાપ તેમ નથી તે મુદ્દો તે ગદ્યસહ નો છે માન્ય જોઈતી નીતિનાથી તે વસ્તુમાં કોઈ માનવ નહીં કેવળ પશુ પ્રાણીઓના એ સંઘની સાચી સંસ્કૃતિ કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી થવી જોઈએ, નહીં કે ગણતર્ય અને ગણતરીય ધરાધારાઓના ક્ષેત્રમાંથી મારી એવી માન્યતા છે કે, જે ધરીએ કેળવણીને રાજકીય બાબતોની મૂલ્યવર્ણનાથી મુક્ત કરી તેના પોતાના ક્ષેત્રમાં અત્યંત ધરવામાં આવશે, તે ક્ષણે જ તેના આત્મરાષ્ટ્રીય મનમાં એન્ડ્રુ ઉપર આનંદ લાગશે એના માટે પાંચ દેશો કે પો કે જેમાં કેળવણીને પોતાના ક્ષેત્રમાં અત્યંત ધરવામાં આવી શકે એ અત્યંત હાનના શિક્ષકો અને શિક્ષકામાં — અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને અમેરિકા અને માણીના તમામ — માર્ક પશુ પ્રાણ વિના પોતાની આબાસિ આગતિ મુશ્કેલીથી એક અનકાળે સંકળિતો થવા માટે જોઈતી નથી સામગ્રી, મધ્ય મન, અને તમામ સંજોગો મળી આવશે

તેમના મમકાજની ખામિયત જ તેમને આત્મરાષ્ટ્રીય સદમાર માટે રંગે દરજ્જા જણાવે જોઈ શકાય કે તેને ખીનતો વિના ચાલે તેમ નથી અત્યાર પ્રાણીઓ એ વસ્તુ નથી જોઈ શકતી, મારજુ કે તે બધી એમ્પીરિક પ્રત્યે નાજામીય સમા માગતે જુએ છે, અને તેમાં જ ઘણાના કાચમાં તરડે પડેલી કેળવણી એ અત્યંત અત્યંત ધર્મ અને પોતાના પગ ઉપર મળતી ધર્મ એવે ન ત તે એક આત્મ રાષ્ટ્રીય માનસ બની

ગનાતુ એ સાદસમા બીજા સાદસ જેવા આવેશ કે જનન નહીં હોય અને હશે તો એટલા જ કે જે તેના હિત્ય ચલાવમા જ અનર્ગત હોય તે સાદસ એવા ક્ષેત્રમા ચલાવતુ હશે કે જેમા લગાયડ પગગચો નહીં હોય અને મીઠા હીન પ્રયોજનો અને કિંતોની ડખનગીરીનો બપ નહીં હોય

ધગતી ઉપરની પ્રગત્યોનો એ સદારી સમાજ કે માનવજાતનું વિશ્વવ્યાપી સંલિયાતુ સામ્રાજ્ય ગિલુ થવાનું પ્રાગ બિદુ કેળવણીમા જ નહેલુ કે પરતુ તે કેળવણી એટલે એવી કેળવણી કે જેને જીવનની આનસ્થના ગણુમા આવતી હોય, તથા અમાજની મિનત્ત ઉપર અમ, વચ્ચ અને ગેદાલુ જેટની જ પ્રથમ હાલત મનાતી હોય એ કેળવણી તે ગુજકીય માનનો ॥ અને પૂછડે જાધવામા આવેલી ગૌણ અગત્યની નસતુ નહીં, પણ ગભ્યતરમા પોતાનું કામ રવન રીતે સમાગતી નસતુ પ્રગત્યો જે જૂમિકાએ છૂતી પડી જાય છે તે જૂમિમથી તે પર હોય તથા જ્યાં જ્યાં માલકિતો એમનિન માય છે તે હિત્યજૂમિ ઉપર પોતાના ગાયત અધિમગેમા તે અચગ જાહેની હોય

‘વિસ્તાર’ કરવાને અને તેમનું કામ ચાલુ રાખવાને પ્રૌઢ શિક્ષણને જૂનકાળ કરતા વધુ મારી તરફ છે.

૬ જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી, ત્રણ મોટા ફેરફારો થવા લાગ્યા છે, અને તેમાં પ્રૌઢશિક્ષણની અસર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તે ફેરફારો કેળવણીનું સ્વરૂપ કેળવણીનો સમય, અને કેળવણીમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિમાને નગતા છે.

૧ સ્થળ

આજની આપણી ચાલુ પદ્ધતિમાં કેળવણી એક અતિ મર્યાદિત ધ્યાનિષ્ટ પ્રક્રિયા છે તેનું સ્થળ શાળા, કોમેન, યુનિવર્સિટી, વર્ગના ઓરડા કે વ્યાખ્યાનગૃહ છે પરંતુ આપણે ધારદો તો કેળવણીની પ્રક્રિયાને આ વિશિષ્ટ સ્થળો, કે જ્યાં ગઈ છે. અત્યારે તે પોતાનું કામ કરે છે તેમને એટલે સુધી વ્યાપક કરવાનું છે કે જેથી અતે શહેર કે ગામડાનું માનવ મજૂરીનું આખું ક્ષેત્ર જ કેળવણીનું મદ્યક્ષેત્ર કે નગરશૂભિ બની જાય તે વસ્તુ સિદ્ધ થશે ત્યારે શાળાઓ કોતે તે અને યુનિવર્સિટીઓ પહેલાં કદી નહીં ફૂલી શકી હોય તેટલી ફૂલશે ફાલશે, વર્ગમાં બધા ભાગ વધુ ઉત્સુક હશે, અને શિક્ષકો વધુ રાક્ષિતશાળી હશે.

મારો કહેવાનો ધગદો હરગિજ એવો નથી કે, તે સમયે ફરે માગણ્યામાં શિક્ષક પેસતો દેખાને, અથવા તો જગતના ઉદ્યોગધર્મો કોતે ના પ્રોફેસરો અનાનના હશે અથવા તો ટરે નાગરિક મહારની-જગે એટલે તરત તેનું મન સુધારવાનો ધર્મ નહીં બેઠેલા માણસો તેની આસપાસ ફરી વળશે માન એવાનો અર્થ એ છે કે આપણે પ્રૌઢકેળવણીનાળાઓ જે સમૃદ્ધિ ધ્યાયવા કામ કરી લા છીએ, તેમાં માનવ પ્રગતિનું દરક ક્ષેત્ર સાથે સાથે જ કેળવણીનું પબ્લ ક્ષેત્ર નહીં હોય, તો તેમાં કાર્ષક બગાડે એમ માની લવામાં આવશે અને તે ક્ષેત્રોને જ સાંભળવા તિનકર માલવામાં આવશે કે જેમાં

સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માનવ પ્રાણી તરીકે પોતાની સંપૂર્ણ ખિલવણી પામી શકે તે રીતે કેળવવાનાં જતાં હશે.

૨. સમય

આટલું કેળવણીના સ્થળ વિશે. હવે સમય વિશેના બીજા પગથિયે આવીએ.

સોમાંથી નબ્લાઈ માણસો કેળવણીને જીવનમાં એક થોડા સમય માટે આવી જતી ઘટના જેવી માને છે; અને તેટલો સમય પણ તે ધંધેદારી લોકો મારફત કરાતી ક્રિયા ગણે છે. ધણા લોકો, નિરાળમાં ફરજિયાત બજાવતી ઉમર મોટી કરીને તથા યુનિવર્સિટી સુધી લઈ જાય તેવી નિસરણીઓ જોઈ કરીને તે સમયને લંબાવવાની તરફેણ કરે છે. પરંતુ જેઓ આ બધા સુધારાની વકીલાત કરે છે, તેઓ પણ કેળવણીને અમુક સમયે પૂરી થતી ઘટના જ માને છે. જેવી રીતે સ્થળ વિશેના આપણા ખ્યાલો, કેળવણીના ક્ષેત્રને, શિક્ષક કે પ્રિન્સિપલ પોતાનું કામ કરના હોય તે મકાનમાં જ મર્યાદિત કરી દે છે, તેવી જ રીતે સમય વિશેના આપણા ખ્યાલો કેળવણીને થોડાંક વર્ગો દરમિયાન જ મર્યાદિત કરી દે છે, કે જે વર્ગો દરમિયાન વિદ્યાર્થી પેલાં મકાનોમાં જતો આવતો હોય છે.

આ ખ્યાલો અનુસાર, આપણી અત્યાત્મી પદ્ધતિ એ છે કે, વિદ્યાર્થીને અમુક દૈનિક સુધી — અર્થાત્ યુનિવર્સિટીની પદવી તો મેળવી શે ત્યાં સુધી — કેળવવો. એટલુંથાય, એટલે પછી આપણે તેને દુનિયામાં છોડી મૂકી દઈએ છીએ અને એવી આશા રાખીએ છીએ કે, આપણે રાખવેલી વાતોનો તે સારામાં સારો લાભ ઉઠાવશે. તેના પદવીદાનના મેળાવડા વખતે આપણે તેને તે બાબત મમતાથી ઉપદેશ પણ આપીએ છીએ; પરંતુ એ આખા સમય દરમિયાન આપણે એ મોડું જોખમ

ઉદારી ગ્લા હોઈએ છીએ કે, જગત સાથે તેનો પછી થનારો સબધ આપણું કયું કારણ બધું નકામું કરી દેશે; આપણા શીખવ્યાનો મોટો ભાગ થોડા જ વખતમાં ન શીખવ્યો યઈ જશે, ભુવાઈ જશે, ખોટી રીતે અમલમાં મુકાશે કે હરગિજ નહીં મુકાય

આ જગાએ સામે પક્ષ શી દલીલ આપશે તે હું જાણું છું તે કહેશે કે, સારકારિક કેળવણી આખી જિંદગી સુધી ન બૂસાય તેની અમર માણ્ય ઉપર મૂકતી જાય છે, ભલે પછી તેની કશી નિશાની બહાર દેખાતી ન હોય પરંતુ એ બધું યથોચિત પ્રમાણમાં સ્વીકારીએ તોપણ, આપણે આ કેળવણી પાછળ જે પરિશ્રમ ઉઠાવીએ છીએ તેનો મોટો ભાગ નિર્ચય જાય છે, એ વાત ખોટી છે શું ?

આપણું કેળવણીકારો આપણુ કામ પૂરું કરી વિદ્યાર્થી-એને જે જગતમાં છૂટા મૂકીએ છીએ, તે જગતની અમરો આપણે કરેલા કામને આગળ ચલાવવાને બદલે જૂરસી નાખનારી હોય કે આપણા વિદ્યાર્થીના શિક્ષણકાળમાં આપણે જે ખર્ચે તન્દ્ર લક્ષ રાખ્યું હોય છે, તેથી જલગી જ દિશામાં જગતની અસરો કામ કરીને આપણું કામ કમે કમે ધોઈ મારે છે એ જોનાનો દરુણ અનુભવ આપણુ સૌને કેટલીય વાર થાય છે

આપણી અત્યાઙ્ની કેળવણીની આ બાબતને હું બહુ નિરુત્સાહપ્રેરક રસુ માનું છું તે કેળવણીના પશ્ચિમ નેટલા ટકાવ નીવડ્યા હોઈએ તેટલા નથી નીવડતા સાળાએ અને કોનેજોમાં આપણે જે માર્ગોએ કામ કરના હોઈએ છીએ તે માર્ગો, તથા આપણે તેમને સાળામાંથી છૂટા કરીએ ત્યારે સરકૃતિના જે પ્રવાહો તેમને નાખી જાય છે તે પ્રવાહો, એ બેની વચ્ચે કશું જોનાય કે સાનત્ય નથી જે જીવન માટે આપણું વિદ્યાર્થીએને તૈયાર કરીએ છીએ, ને જીવનમાં તેઓ

દાખલ થાય તેની સાથે જ, તે જીવન આપણે મહા પરિશ્રમે કરેલી તૈયારીઓને ધૂળ મેળવતું હોય, તો પછી આપણને વારંવાર એ વહેવાનો શો અર્થ છે કે, આપણું કામ જુનાનિયા ઓને જીવન માટે તૈયાર કરવાનું છે ? આ બાબતમાં આપણે આપણી કાળ-બાબતને કામે લગાડવી જોઈએ કાયમી પણ તથા આત્મત્યાગ આ પ્રશ્ન ઉપર આપણે ખાસ બાર મૂકવો ધટે છે કેળવણી અમુક થોડા વર્ષ દરમિયાન જ— એટલે કે વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં કે કોનેજમાં રહે ત્યાં સુધી જ— ચાલનારી ક્રિયા છે, એવો ખ્યાલ દૂર થવો જોઈએ, તથા તેને તો મૌલ પ્રવૃત્તિની અતિમ હદ સુધી ચાલુ રહેનારી એક કાયમી પ્રવૃત્તિ ગણવી જોઈએ.

પરંતુ આ એક ક્રાંતિશીલ સૂચના છે, અને તેના ઉદ્દામ પક્ષકારો પણ તેનો પૂરો અર્થ હજી સુધી ભાગ્યે જ સમજ્યા હોય જેમ જેમ આ વસ્તુ જનસમુદાયના મનમાં ઊતરતી જશે, તેમ તેમ મને લાગે છે કે, તેની અસર આપણી કેળવણીની દરેક ભૂમિકાએ— પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડીને ઉચ્ચ કેળવણી સુધી— દેખાશે જે વસ્તુ 'મટકી પડતી હોય', જેની આગળ કશું ન આવડતું હોય, જે પોતાનાથી બહાર આગળ કયાય ન લઈ જતી હોય, તેવી કોઈ વસ્તુને કેળવણી તરીકે નહીં સ્વીકારનામાં આવે નાના બાળકો સાથે કામ લેતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, તેમની પાસે આપણે એક એવી લાખી સુસાધરી શરૂ કરાવીએ છીએ, કે જેનું દરેક પગથિયું આગળ જીજે પગથિયે લઈ જાય છે, ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, કેળવણીને આપણે અમુક થોડા વર્ષ ચાલ્યા બાદ, વિદ્યાર્થી પ્રભાણપત્ર કે પદવી મેળવી લે એટલે તરત અટકી પડનાર વસ્તુ ગણતા હોઈએ, ત્યારે તેની શરૂઆત જે રીતે થાય, તેના કરતાં આની શરૂઆત ધણી જુદી હોય.

૩. વ્યક્તિઓ.

હવે હું પ્રૌઢશિક્ષણમાં સમાયેલા ત્રણ દેરફારોમાંથી ત્રીજા તથા સૌથી મહાન દેરફાર તરફ આવું છું. એ દેરફાર, કેળવણી જે વ્યક્તિઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવે, તેને લગતા આપણા ખ્યાલને વિશે છે.

કેળવણીની પ્રક્રિયાને બે છેડા છે — બાહ્યનારનો અને બાહ્યનારનો. કેળવણીકાર તરીકે આપણે ઉદ્દેશ, વસ્તુ મળાવવાનો જ નહીં, પરંતુ તે વસ્તુઓ મળાવ, સમજાવ, યાદ રખાવ, અને — સૌથી વધુ તો — અમલમાં મુકાવ, એ છે. કેળવણીની બાબતમાં સાતત્યનું સ્વરૂપ એ જ છે : શિક્ષકનો અમુક વસ્તુ શીખવવા માટેનો પ્રયત્ન, અને વિદ્યાર્થીનો તે વસ્તુને જીવનમાં ઉતારવાનો વળતો પ્રયત્ન, એ બે બાબતો વચ્ચે જરાય વિચ્છેદ ન પડવો જોઈએ.

પરંતુ આપણા સિદ્ધાંત તેમ જ વ્યવહારની એ એક મોટી બાબત છે કે, આ પ્રક્રિયાનો શિક્ષકવાળો છેડો — કે જે વસ્તુતાએ પણ ધણો જ અગત્યનો છે — તેના ઉપર જોઈએ તેનાથી વધુ લક્ષ અપાય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીવાળા છેડા ઉપર જોઈતું ધ્યાન અપાય છે. અથવા તો આપણે શિક્ષકવાળા છેડાનો આજે વિચાર કરીએ છીએ, તો વિદ્યાર્થીવાળા છેડા ઉપર બીજે અઠવાડિયે વિચાર કરીએ છીએ; પરંતુ વસ્તુતાએ તો આપણે ફરીગાયે જ તે બંનેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને કેળવણીની આખી પ્રક્રિયાને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની સંવિધારી ક્રિયા ગણવી જોઈએ. તે બેમાંથી કોઈ પણ એક, સામા બીજાના સાથ વગર પોતાનું પ્રયોગન સિદ્ધ કરી શકે નહીં.

તે જ મુદ્દો બીજી રીતે પણ રજૂ કરી શકાય. આપણે કેળવણીના વિષયો વિશે વધુ વિચાર કરીએ છીએ, પણ તે વિષયોના પ્રયોગન વિશે જાડું જોડું વિચાર કરીએ છીએ. અને ઉચિત પ્રયોગન વિનાનો કોઈ વિષય આપણે ત્યારે

શીખવીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણો સમય વસ્તુતાએ જ અસત અને અનુપયોગી એવી કાંઈ વસ્તુ ઉપર જગાડીએ છીએ, એમ આપણે ચોક્કસ માનવું જોઈએ. મનુષ્યપ્રાણીને નયુ 'ચિત્ત' માનીને, અથવા અમુક જ્ઞાન જીવનમાં ઉપયોગી છે કે નહીં તેની દરકાર ક્યાં વિના જ્ઞાનને ખાતર જ જ્ઞાન મેળવવાની તમન્નાથી પ્રેરિત થયેલો અશરીરી આત્મા માનીને મેળવણી આપવા બેસીએ, તેના જેવી અછલછીન વાત બીજી કોઈ શકતી નથી.

હું ઉપયોગિતાવાદનો ઉપદેશ આપતો નથી. આપણો હેતુ ઉપયોગિતાની મર્યાદામાં જ પુગાયેલા હોવાની કાંઈ જ જરૂર નથી, પરંતુ આપણે જે વિષય શીખવતા હોઈએ તેના ઉપર સીધેથી આપણી મહેનતનું કાંઈ ફળ નીપજવાનું હોય, તો તેનું કાંઈ પણ પ્રયોજન પ્રયોજન તો હોવું જ જોઈએ. હું તો તેથી પણ આગળ જાઉં. પોતે જે વિષય શીખવે છે તેનું કાંઈ પણ પ્રયોજન જાણ્યા વિના જે શિક્ષક અમુક વિષય શીખવે છે, તે શિક્ષક પોતે હાથમાં સીધેલા કામ ખાટે અધૂરી તૈયારીવાળો છે, એમ જ કહેવું જોઈએ. છતાં એવું કેટલી બધી વાર બનતું હોય છે? ને માગે જ જમાનામાં કેટલા બધા શિક્ષકોને માત્ર એ કાગળે નિયુક્ત થયેલા જોયા છે કે, 'તેઓ પોતાનો વિષય જાણતા હોય છે.' તેઓએ પોતાના વિષય જરૂર જાણ્યા જોઈએ, પરંતુ તેઓએ તેથી પણ કાંઈક વિગત જાણવું જોઈએ : તેઓએ પોતાના વિષયનું ઉચિત પ્રયોજન પણ જાણવું જોઈએ. વિષય એ શિક્ષક તરફનો છે. છે, પ્રયોજન એ વિદ્યાર્થી તરફનો છે. પ્રયોજન વિનાનો કોઈ વિષય ન જોઈએ — એ સૂત્ર આપણા કામના હું યોથી અગત્યના સૂત્ર તરીકે તમારી આગળ રજૂ કરું છું.

આનો અર્થ શું હાથમાં મેળવણી છે? અમુક અર્થમાં જરૂર થાય છે. પરંતુ એ અર્થને તો કોઈ પણ મેળવણીકાર

નકારી ન શકે. દરેક પ્રજારની કેળવણીએ અતે તો આપણને માનવજીવનરૂપી મહાન વધા માટે તૈયાર કરવાના છે. મેં પણ જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન મેળવવાની વાતો વિશે ઘણું સામળ્યુ છે, પણ તે જાતનું પોતે જોતેલું આચરી બતાવનાર કોઈના દર્શન હજી મને થયા નથી. તમે તેને જગા બારીકાઈથી તપાસજો, તો તમને તેની સામે કોઈ પણ હેતુ રહેતો દેખાશે જ, — બને પછી તે હેતુ બીજાને કોઈ નહોં પણ પોતાના આત્માની મુક્તિ હશે. અત્યારની ધધાદારી ન કહેવાતી કેળવણી પણ મૂળે પાઠશાળાના ધધા માટે તૈયાર કરવા અપાતી કેળવણી જ હતી. અત્યારે આપણે વાધો તે કેળવણી ધધાદારી છે એટલા માટે નથી, પરંતુ તે પૂરતી ધધાદારી નથી, એ છે તે માર્વાત્રિક રીતે ધધાદારી હોવાને બદલે એકાગ્રી રીતે ધધાદારી છે. કેળવણીને અમુક ખાસ ધધામા ધમાણી કરવાના સાધન તરીકે માનનારો પણ એટલા પૂરતો તો કાલો છે કે, તેની સામે કોઈ પણ પ્રયોજન છે, અને તે પ્રયોજન તે જાણે છે જે માણસ નરો 'વિદ્યાર્થી' છે, તે બહુ કમળ પ્રાણી છે તે જ પ્રમાણે જે માણસ નરો રોજી-મગ છે કે નરો પૈસા મગ છે, તે તેનાથી પણ વધુ કમળ પ્રાણી છે. આત્માની ઉન્નતિ તેમ જ પોતાની આઝીવિમની પ્રાપ્તિ, એ મેં વસ્તુઓને બેગી ન કરી શકાય, કે જોઈતી તે બને નવું અને ઉચ્ચતર રક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરે ?

આ બધી ચર્ચાને આપણે જે પ્રશ્ન ઉપર વિચારણા ચલાવી રહ્યા છીએ તેની સાથે મળવ છે કેળવણીનું મમ કોના ખર્ચા ઉપર મુકાવુ જોઈએ ? ન્યા માણસો તે કામ ચલાવે ?

આ જમાનામા કોઈ પણ એક બાબતમા નિશ્ચિનતા મેળવવાની વસ્તુને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા ઠેક જીવટની દ્રષ્ટિએ પડોચાડવામા આવી છે. એટલે શિક્ષણનો ધધો પણ તેવા

બને તેમા નનાઈ પામવા જેવું નથી અમુક ખાસ બાબતમા નિષ્ણાતતા મેળવવી એ અગત્યની છે અને અનિવાર્ય છે. શિક્ષણની ડળા જેમ જેમ વધુ સૂક્ષ્મ બનતી જાય છે, તેમ તેમ તે કામમા નિષ્ણાતતા મેળવવાની જરૂર શિક્ષક માટે વધતી જાય છે, સીધા શબ્દોમા ખીએ તો, જેણે તેવી તાલીમ નહીં મેળવી હોય, તેને નોખરી મળવાનું મુશ્કેલ બનતું જશે એ બધું આવકારવા લાયક છે પરંતુ અમુક એકાગ્રી નિષ્ણાતપણું મેળવનામા ગ્રહેલા જોખમો પણ ભારે છે

તેમાનું મુખ્ય જોખમ, શિક્ષક વર્ગ બાકીના સમાજ પ્રત્યે અમુક જાતની યોગી મનોવૃત્તિ ધરાવતો થઈ જાય, એ છે આપણે “જનસમુદાયને”, નિષ્ણાત શિક્ષક વડે કેળવણીની પ્રક્રિયા કરવા માટેનો કાચો માલ માનતા થઈ જઈએ છીએ શિક્ષકના કામ ઉપર પ્રમાણુ બહારનો ભાર મૂકીને કેળવણી વિષે વિચાર નરના માડીએ, ત્યારે ઊભા થતા બ્રમેમા આ એક છે જનસમુદાય પણ પોતાને માટે આવી મયા માલ પથાની વૃત્તિ ધરાવતો થઈ જાય, અને એ રીતે કેળવણીની ગગભૂમિ ઉપર તેને પોતાને જે ભાગ ભજવવાનો છે તેને વિરે તેને અધૂરો ખ્યાલ વસી જાય.

દાખલા તરીકે, કેળવણીને એક દ્રુક સમયની ઘટનાને બદલે એક માનુ ગ્રહેતી ક્રિયા બનાવવાની વાત લઈ એ જ્યાં મુધી આપણા નાગરિક બધુઓનો સમુદાય પોતાના ઉપર ધધાદારી શિક્ષકો આવીને કાઈ ક્રિયા ખરી જાય એની ગદ નેતા નિષ્ક્રિયપણે બેસી ગડે, ત્યાં સુધી એ બાબતમા આપણે સફળ નીવડવાના નથી જો આમજનતા આપણને તેનું પીઠબળ ન આપે, તો આપણે કેળવણીનું સાતત્ય સિદ્ધ નહીં કરી શકીએ ગાંધી કે તેમા તો આપણને મજૂરોને કામે લગાડનાગઓનો, માત ઉત્પન્ન કરનાગઓનો, નોખરી કરનાગઓનો, સરાફોનો, નાણા વગીઓનો, વકીઓનો, દાકતરોનો, ઘર બનાવનાગઓનો, અરે,

ઉદ્યોગની દરેક ગાખાની બધી જુમિકાઓએ કામ કરનારા તમામ કામદારોનો મક્રિય સહકાર જોઈએ ત્યાં સુધી આ બધા, અથવા તો તેઓમાનો મોટો ભાગ, ક્રેળવણીના કાર્યને પોતાની નાગરિકતાની અતર્ગત રાખુ ન ગણે — પોતાના ગૃહસ્થાન હકો કરતા પણ કદાચ વધુ અગત્યની ન ગણે — ત્યાં સુધી કેળવણી આપ્યા છવન દરમ્યાન સતત ચાલુ રહેનારી રાખુ બને, એવી આશા મને પડતી નથી.

તમે બોલી ઊઠો, શું બધા માણસોએ શિક્ષકો કે પ્રોફેસરો થવાનું છે? એમ અર્થમાં ના, અને બીજા અર્થમાં હા તમે જો કેળવણીને વર્ગો, વ્યાખ્યાનો, અને પુસ્તકોની જ ચીજ ગણો, તેનું ક્ષેત્ર પણ તમે વર્ગના ઓડા અને શાળા-કોતરના મકાનો જ માનો, તથા તેનો સમય પણ જીવનિયાઓએ મકાનોમા આવે તેટલો ટૂંકો જ માનો, તો હું જે કહું છું તે વાત અઘલ નિનાની દરે પરંતુ જો કેળવણી વિગેના તમામ ખ્યાલમા મારા નાગરિકો બનાવવાની આખી કિયાનો પણ સમાવેશ થનો હોય, તો એ તો ઉભાકું છે કે, આપણી મામે એક એવું મદદા સામાજિક સાદમ આવીને જન્મું રહે છે કે જે, સોફાની પ્રવૃત્તિના તમામ કેન્દ્રોમાંથી મળતા તેમના મક્રિય તથા સતત સદમરે વિના કદી પાન ન પાડી શકાય એ દષ્ટિએ વિચારીએ તો જીવિહીનતા આમા પક્ષમા નેહી દેખાશે જે જનસમુદાય આપણુ ધધાદારી શિક્ષકો પાસે એવી આશા રાખે છે કે, આપણે શાળાઓ કે કોલેજોમા જે શાખાઓ નેહલા વડે જીવન વર્ગને સાન નાગરિકો બનાવી દર્મએ, પરંતુ આપણે વિદ્યાર્થીઓને છૂટા કરીએ ત્યારે પોને તો તેમને સાન નાગરિકો રાગમ માટે કાંઈ જ ન કરે, ઊભાકું પછી વાગ આપણુ દરેલા કાર્યના મોટા ભાગને થોડા જ વર્ગમાં જૂસી જ નાખે — તેથી જનમમુદાય સાને જ અપ્રત રાગની અને અસકચ વાનુની આમા રે ૬ દરેક માણમે કેળવણીકા

નરીકે પોતાને માથે આવતો બાગ વડન દ્વારા તત્પન્ના દાખવતી જોઈએ

એવું કાર્તિક જન્મ હોય છે કે જેનો દરેક જાણુ પ્રોઈસઃ થઈ શકે. તે આગી નાગગિન્નાનો પ્રોઈમઃ થઈ શકે—નાગગિન્ના ધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપીને નહીં, પણ તદ્દન જુગી જ રીતે. પોતે જે માથ મનાવતો હોય કે જે મેવાઓ અર્પતો હોય, તેની જાન કિચી બનાવીને તે ઉત્તમતાનો પ્રોઈસઃ થઈ શકે માણુસ માણુસ વચ્ચે આર્થ વાડદેવડેનો તે પ્રોઈસઃ થઈ શકે તે કાર્યક્રમના, આનંદ અને દુઃખપણાનો પ્રોઈમઃ થઈ શકે આ ના બારે મોટા વિષયો છે અને તેમને અનુક્રમ પ્રયોજનો પણ મોજી છે.

આ જાનનું પીંગળ આપણુ ધધાધગી શિક્ષકોન મન તો જ પ્રૌઢશિક્ષક નરીકેનું આપણુ નમ મક્ષણ નીવડે. આપણે આપણા કેમવણીના કામ માટે આપણા મહાન ઉદ્દોગપતિઓ પાસેથી પૈસાની બેગ નાના નાની આશા ગળીએ ડીએ આપણે તો કેમવણીના કામમા જ તેમના મહકાર જોઈએ છે તેઓ તેમના મોટા ધધાઆને પોતાને માટે તેમ જ પોતાના કામદારો માટે ઉત્તમતાની શાળાઓડપ બનાવી દે, એવું આપણે માગીએ છીએ

હું માનુ છું અને મને એની આગા તો છે જ કે, પ્રૌઢશિક્ષણની ચળવળ પણ, વાગ્દામનના દનિદાસમા આપણને જોના મોલા માર્ગોએ જ આગળ વધશે શરૂઆતમા ગાંધી તત્ત્ર અમુક ખાસ વર્ગનું જ કામ ગણાતુ, માટીનો તમામ પ્રજાવર્ગ તો પોતાને નિષ્ક્રિય કાચો માથ માનતો બેસી રહેતો, કે જેના ઉપર ગાંધીજીઓ પોતાની ક્રિયા કરાના હોય પરતુ હવે એ જાણુ જતુ નથી છે હવેની લોન્સાલીઓમાં દરેક નાગગિન્ના રાજ્ય કરાનું અને તેની તામેદારી ઉદાસવાનું— એમ બેનું કામ કરે છે એ જ જાતનો સમાતર ફેફાડ

કેળવણીના સિદ્ધાંતોમાં તેમ જ તેના વ્યવહારમાં યશો એવું કમજીવું, એ વધારે પડતું છે શું ? એવો સમય આવશે કે જ્યારે દરેક નાગરિક એવું માનતો યશે કે, તેને શિખવાડનારનું તેમ જ શીખનારનું એવું બેવડું કામ ઉઠાવવાનું છે, એ શું વ્યર્થ રચ્ય છે ? પોતાના કામકાજની ખાખતમાં દરેક નાગરિક ઉત્તમતાનો શિક્ષક બનશે, અને બીજાઓના ઉત્તમ કામકાજ-માંથી તે ઉત્તમતા શીખનાર શિષ્ય બનશે. હું એ જાતની કેળવણીની લોકશાહી તરફ મીટ માંડી રહ્યો છું. .

આચાર્ય ગિદવાણી સ્મારક ગ્રંથમાળાનાં અન્ય પુસ્તકો

તિમિરમાં પ્રભા વેશાન્તરકાર: ૦-૧૦-૦

કિરોરલાલ ધ. મણિલાલ

દોરેદોર હત The Light Shines in the
Darkness નામના નાટકનું વેશાન્તર.

આખાદ હિંદુસ્તાન! સંપાં ગોપાલદાસ પટેલ ૧-૦-૦

હિંદના પરમ મિત્ર ડિગ્રીના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક
Prosperous British India નું સારદોહન.

હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ સંપાં ગોપાલદાસ પટેલ ૦-૧૪-૦

મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજના Poverty and
Un-British Rule in India નામના હિંદી અર્થ-
શાસ્ત્રના આદિગ્રંથરૂપ ઐતિહાસિક પુસ્તકનો સાર આ
પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે પુસ્તકને અતે
મહર્ષિ દાદાભાઈનું દ્રઢ જીવનચરિત્ર પણ આપવામાં
આવ્યું છે

મારું ગામડું લે બળદભાઈ મહેતા ૦-૧૦-૦

ગામડાના પોતાના વસવાટ દરમિયાન થયેલા
કડવા મીઠા અનુભવોનો આગેકુળ ચિતાર ઉપરાંત
તેમાં કામજીવનને સ્પર્શતા આર્થિક તેમ જ
સામાજિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરી છે

‘ત્રની મર્યાદા લે નરહરિ પરીખ ૦-૧૪-૦

ચંત્રના ઉપયોગમાં લાભ ગેરલાભ ગા છે તે
વિચારી તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન આમાં
કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વરાજશાસ્ત્ર [વિનોબા સાહેબે લખેલ] અનુ. ગાડુરંગ દેસાપાટે ૦-૧-૦

નવજીવન કાર્યાલય

અમદાવાદ